

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Западно-Казакстанский инновационно-технологический университет

West-Kazakhstan innovative-technological University

БҚИТУ Хабаршысы

Вестник ЗКИТУ

Bulletin of WKITU

№2(14) 2020

Орал / Уральск/ Uralsk

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**

Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**

Scientific journal

№2 (14) 2020

Орал-Уральск-Uralsk

Шығарылым 2(14)
Сәуір-апрель, мамыр-май, маусым-июнь
Педагогика, филология, тарих, экономика/
Педагогика, филология, история, экономика

Бас редактор- Главный редактор:

ГАБДУАЛИЕВА Р.С.

экономика ғылымдарының докторы, профессор/

доктор экономических наук, профессор

Бас редактордың орынбасары-Заместитель главного редактора

В.А. БУРАХТА

химия ғылымдарының докторы, профессор/ доктор химических наук, профессор

Редакция алкасы-Редакционная коллегия

Т.З.Рысбеков – Н. Кенжеахмет –	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ т.ғ.д., профессор, Бонн университетінің Шығыстану және Азиялық зерттеулер институты (Германия, Бонн қ.)	д.и.н., профессор, ЗКУ им.М.Утемисова д.и.н., профессор института Востоковедения и Азиатских исследований Боннского университета (Германия, г.Бонн)
Ә. Қара –	т.ғ.д., профессор, Мимар Синан университеті (Түркия.Стамбул қ.)	д.и.н., профессор, Университет Мимар Синана (Турция, г.Стамбул)
Б.Ғ.Шинтимирова –	т.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.и.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
М.Б. Сабыр –	ф.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
В.Н.Мушаев –	ф.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.ф.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г.Элиста)
М.М.Халиков –	ф.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік жол катынастары университеті (Ресей, Самара қ.)	д.ф.н., профессор, Самарский государственный университет путей связи (Россия, г. Самара)
А.М.Мұсаев –	ф.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Л.Х.Самситова –	ф.ғ.д., профессор, Башқұртстан Республикасының стратегиялық зерттеулер институты (Ресей, Уфа қ.)	д.ф.н, профессор, Институт стратегических исследований Республики Башкортостан (Россия, г.Уфа)
И.Ф.Суханова –	э.ғ.д., профессор, Н.И. Вавилов ат. Самара мемлекеттік аграрлық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.э.н., профессор, Самарский государственный аграрный университет им. Н.И. Вавилова (Россия, г.Самара)
Н.Г. Чумаченко –	т.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.т.н., профессор, Самарский государственный технический университет (Россия, г.Самара)
Е.И. Тихомирова –	б.ғ.д., профессор, Ю.А. Гагарин ат. Саратов мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Саратов қ.)	д.б.н., профессор, Саратовский государственный технический университет имени Гагарина Ю.А. (Россия, г.Саратов)
Г.К.Курманова –	э.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті	к.э.н., доцент, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Ш. Х. Курманалина-	п.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Р.С.Кенжекова –	п.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті	к.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

2018 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Журнал Қазақстан Республикасының ақпарат және коммуникация министрлігі келісімен 07.12.2017 ж. Тіркеліп,
№16782-Ж куәлік берілген.

2019 жылдан бастап журнал электронды форматта шығады.

Издаётся с 2018 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания №16782-Ж от 07.12.2017 г. Выдано Министерством информации и
коммуникаций Республики Казахстан

С 2019 г. журнал издаётся в электронном формате

ISSN 2706-6266

БҚИТУ, 2020

ТІРКЕУ НӨМІРІ 16782-Ж

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY

ПЕДАГОГИКА

ОӘЖ 159.9

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СТРЕСКЕ ТӨЗІМДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Умбетова Г.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалада жасөспірімдердің стреске төзімділігін қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар, стреске төзімділіктің қалыптасуына әсер ететін факторлар сипатталған.

Кілт сөздер: стресс, төзімділік, жасөспірім.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан бастап мемлекеттік саясатта келер ұрпақтың денсаулығы, тәрбиесі басты назарда болып келеді. Қазіргі жағдайда адамның, әсіресе өсіп келе жатқан ұрпақтың қалыптасуына стресс факторларының түрлі әсерінің кеңдігі де, тереңдігі де айтарлықтай артты. Екіншіден, адамға әлеуметтендіру процесінде пайда болатын проблемалардан салыстырмалы түрде қарапайым жолды ұсына отырып, стресс адамның психикасы мен тұлғасына күшті әсер етеді және олардың белгілі бір өзгеруіне әкеледі.

Қазақстан Республикасының елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты жолдауында: «Жастардың психологиялық денсаулығын қорғауға және нығайтуға ерекше назар аудару керек» - делінген [1]. Соған орай, қазіргі заманғы психологияның бұл трансформациясының сипаты аз зерттелген, ал педагогикалық психологияда бұл мәселе тұлғаның осы факторларға деген төзімділігін қалыптастыру проблемасының оң шешілуін қиындатады. Жеке тұлғаның химиялық емес аддикциялардың (интернет-тәуелділік, гемблинг, шопоголизм, тағамдық тәуелділік және басқалар) жағымсыз әсеріне психологиялық орнықтылығын қалыптастыру мәселесі іс жүзінде зерттелмеген. Психологиялық тұрақтылық деп жеке тұлғаның өзіндік тұжырымдаманы қалыптастыруға, өз тұлғасының әлеуметтік бағыттылығына және өмір мен қызметтің рухани-адамгершілік және құндылық-мағыналық бағдарларына қатысты дербес жауапты шешімдер қабылдау қабілеті түсініледі.

Отбасы тәрбиесіндегі және білім беру мекемелеріндегі стреске тұлғаның төзімділігін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық зерттеулеріне ерекше назар аударылды. Соның ішінде, К. К. Платоновтың динамикалық құрылымының концепциясына сәйкес, тұлғалық сипаттамалардың әрқайсысы тұлғаның негізгі 4 жақтарын құрайтын төрт топтың біріне жатқызылуы мүмкін:

- Әлеуметтік негізделген ерекшеліктер (тілек, ұмтылу, идеалдар, дүниетаным, моральдық қасиеттер);
- Жеке тәжірибе (білімділік пен дағдылардың көлемі мен сапасы);
- Әртүрлі психикалық процестердің жеке ерекшеліктері (зейін, жады);
- Биологиялық шартталған ерекшеліктерді (темперамент, нышан, қоғамның мүшесі ретіндегі адам және т. б.).

Психологиялық тұрақтылықтың негізгі құрамдас бөлігі ретінде үш аспект бөлінген: төзімділік, тұрақтылық; тепе-теңдік, теңсіздік; қарсылық. Тұрақтылық деп қиындықтарға қарсы тұру, фрустрация жағдайында өзіне сенімді сақтау қабілеті,

тұрақты, жоғары көңіл-күй деңгейі түсініледі. Бұл ретте тұрақтылық жеке тұлғаның қоршаған жағдайларға бейімделу үдерістерінің жиынтығын және сонымен бірге оның функцияларын іске асырудың тұрақтылығын болжайды. Тұрақты деп қатаң тұрақтылық емес, жеткілікті икемділік түсініледі. Бұл аспектіде тұрақтылықтың төмендеуі сынаулар, қиындықтар, жоғалту, әлеуметтік іс - шаралар және т. б. сияқты өткір жағдайларды адам өзінің психологиялық және соматикалық денсаулығы үшін, өзінің жеке тұлғасын және өмір салтын дамыту үшін жағымсыз салдарлармен еңсереді.

Жасөспірімнің психологиялық тұрақтылығына мына компоненттер кіріде: когнитивті, мотивациялық, эмоциялық-бағалау, операциялдық, құндылық-мағыналық, рухани-адамгершілік, рефлексиялық. Оның құрылымы жеке конструкторлар жүйесімен анықталған: ашық болу қабілеті, өзіне сенімді болу қабілеті, адамдарға сенімді болу қабілеті, есеп беруге қабілетті болу, қызмет ету модуліне бағдарланған болу [2].

Адамның стреске психологиялық тұрақтылығы тұлғаның негізгі салаларына сәйкес келетін үш негізгі бөлігінен интегралды түрде көрінеді: мен-тұжырымдаманың тұрақтылығы, тұлғаның әлеуметтік бағыттылығының тұрақтылығы, құндылық-мағыналық және рухани-адамгершілік саланың тұрақтылығы

Тұлғаның психологиялық тұрақтылығының тұжырымдамасында мұндай талдау бірліктері ретінде мынадай компоненттер пайдаланылады:

- когнитивті: аддитивті фактор туралы білім және түсінік жүйесі, оның еркіндігін қамтамасыз ететін жеке тұлғаның қасиеттері мен қабілеті, қолайсыз факторларға тәуелділік, тұрақтылық; салауатты және позитивті өмір салтын сақтау және өз әлеуетін нығайту жолдары мен шарттары туралы білім;
- мотивациялық мінез-құлықтық: білімге сәйкес келетін, өмірдегі негізгі қажеттіліктерді, уәждер мен ұмтылыстарды біріктіретін себептер мен, жетістікке, табысқа, танылуға, зиянды құмарлықтан нақты өмір салты;
- өзін-өзі құрметтеу және өзін қабылдау, сондай-ақ қоршаған адамдарға эмоционалдық реакциялар, жағымсыз эмоционалдық жай-күйден еркіндік деңгейінде күйзелістер мен сезімдер, өзіне және өз өміріне құндылық қарым-қатынас жүйесін біріктіретін эмоциялық-бағалау;
- операциялық: өзіне деген қызығушылықты және тәуелділіктен еркіндікті анықтайтын іскерліктер мен дағдылар жүйесі, өмірлік кеңістікті оңтайлы ұйымдастыру жолдарын, зиянды әдеттерден арылудың тәсілдері мен жағдайларын анықтау және таңдау және пайдалы әдеттер мен дағдыларға ие болу;
- құндылық-мағыналық: өмірдің жоғары құндылық - мағыналық салаларына, дене және психикалық денсаулықтарына, басқа адамдармен оңтайлы қарым-қатынас жасауға бағдар беру жүйесі, адамдармен қарым-қатынаста альтруизмді іске асыру, айналасындағыларға қамқорлық жасау, өз өмірінде осы құндылықтарды ұстануға дайындықты қалыптастыру;
- рухани-адамгершілік: рухани-адамгершілік құндылықтарға, қызмет ету модуліне және гуманистік мағыналық саладағы өмірді түсінудің трансценденттік стандарттарына бағдарлану.
- рефлексивті: өзін бірегей, қайталанбас және өзін-өзі бағалайтын адам ретінде сезіну, психологиялық тұрақтылық құрылымына тиісті сенімді ұстанымдар мен өмірлік ұстанымдарды қосу, қорқынышты, үрейлену, сенімсіздік және тәуелділік белгілерін жою, өзін-өзі талдау, өзін-өзі бағалау және өзін-өзі басқару дағдыларын меңгеру.

Бірліктердің аталған тізбесі тұлғаның барлық сипаттамасын, оның тұтастығы мен үйлесімділігін, оның психикалық денсаулығы мен салауатты өмір салтының сипаттамасын сипаттайды [3].

Бүгінгі таңда "индивидтің денсаулығы" деген бірыңғай, жалпы қабылданған, ғылыми негізделген ұғым жоқ. ДДҰ жарғысында Денсаулық тек аурулар мен физикалық ақаулардың болмауы ғана емес, сонымен қатар толық әлеуметтік және рухани әл-

ауқаттың жағдайы болып табылады деп жазылған. Денсаулық санаты, осылайша, үш деңгейде сипатталады:

- биологиялық - бастапқы денсаулық ағзаның өзін-өзі реттеуді жетілдіруді, физиологиялық процестердің үйлесімділігін және оның салдары ретінде ең аз бейімделу;
- әлеуметтік-денсаулық адамның әлемге деген әлеуметтік белсенділігінің, іскерлігінің өлшемі болып табылады;
- жеке, психологиялық - денсаулық-ағрудың болмауы емес, оны жеңу тұрғысынан жоққа шығару. Б. С. Братусь, И. В. Дубровина, А. Я. Иванюшкин, Ю. П. Лисицын, О. В. Хухлаева еңбектерінде денсаулық бұл жағдайда ағзаның жай-күйі ғана емес, "адам өмірінің стратегиясы" деп тұжырымдалған [4].

Жасөспірімдердің стреске психологиялық тұрақтылығын қалыптастыру:

- жасөспірімдердің стреске психологиялық тұрақтылығын қалыптастыру жеке конструкторлардың келесі жүйесін дамытуды көздейді: ашық болу қабілеті («менін» өзі қабылдау және түсіну); өзіне адал болу қабілеті (өз тұлғасының рухани мәнін және мақсатын сезіну); адамдарға адал болу (берік әлеуметтік байланыстарды орнату, позитивті коммуникацияларды жүзеге асыру); есеп беру (өз атына сыни ескертпелерді тыңдауға және талдауға және өзінің мінез-құлқын түзетуге дайын болу); қалыпты өзін бағалау (өзін-өзі бағалауын қалыптастыру және түсіну); ерік қасиеттерін дамыту;
- жасөспірімдердің стреске төзімділігін қалыптастырудың негізгі психологиялық механизмі тәрбие - білім беру процесінде тұлғаның қайталанатын позитивті коммуникацияларын және тұрақты бет-бейнесін құруды көздейтін психологиялық-педагогикалық үдерісті дамыту болып табылады;
- жасөспірімдердің стреске психологиялық тұрақтылығын табысты қалыптастырудың басты факторы ретінде диалогтық қарым-қатынастың қажетті шарты оң коммуникацияның барлық аспектілерін практикада қолданатын интегративтік қолдау болып табылады; қолдау тобы ретінде отбасы, оңалту топтары, оқу-жаттығу топтарының типі бойынша аддикцияларға ұшыраған адамдардың отбасы мүшелері болжанады.

Жасөспірімдердің психологиялық қарым-қатынасын арттыру, өзін-өзі бағалауын қалыптастыру, ерік қасиеттерін дамыту арқылы психологиялық түзету-дамыту құралдарымен стреске жеке төзімділікті қалыптастыруға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауы // Егемен Қазақстан. - 2018. - 13 б.
2. Телепов, М.Н. Родители и дети: кто - кого?.- Самара: Самарское отделение Литературного фонда, 2010. -134 с.
3. Телепов, М.Н. Погода в доме: практическое пособие в помощь супругам.- Самара: Изд-во СамГПУ, 2003. - 44 с.
4. Жаманбалаева Ш.Е. Аддиктивті факторларға психологиялық дайындық мәселесі– Алматы, 1996-123б
5. Абрамова Г.С. Психология человеческой жизни/ Г.С.Абрамова. - М.: Изд-во Академия, 2002. -224с.

ОӘЖ 159.9

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ ПОДРОСТКОВ Умбетова Г.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

Аннотация: В данной статье рассмотрены психолого-педагогические особенности формирования стрессоустойчивости подростков. Кроме того, описаны факторы, влияющие на формирование стрессоустойчивости.

Ключевые слова: стресс, устойчивость, подросток.

ӘОК 159.9:37

СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕ МҮКІСТІГІ БАР МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ТҮЗЕТУ ДАМУ ТҮЖАТТЫҒУЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Халикова Б.Т.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалада сөйлеу тілінде мүкістігі бар мектепке дейінгі балалармен жүргізілетін түзету дамыту жаттығуларының педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар, мектепке дейінгі балалармен жүргізілетін түзету дамыту жаттығуларының қалыптасуына әсер ететін факторлар сипатталған.

Кілт сөздер: коррекция, төзімділік, дамыту жаттығулары.

Қазіргі таңда қоғамда болып жатқан әлеуметтік – экономикалық өзгерістер мен еліміздің білім беру саласының әлемдік білім кеңістігіне өтуі білім беру саласында, соның ішінде мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуға уақыт талабына сай өзгерістер енгізуді талап етіп отырғаны бәрімізге мәлім.

Тұңғыш елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың мәлімдемесінде «Мәңгілік ел» атты Қазақстан-2050 стратегиясында «Адамзат үшін 21 ғасыр - жаңа технологиялар ғасыры болмақ, ал осы жаңа технологияларды жүзеге асырып, өмірге енгізу, игеру және жетілдіру бүгінгі жас ұрпақ, сіздердің еншілеріңіз...Ал жас ұрпақтың тағдыры - тәрбиешілердің қолында» - деп тәрбиешілер қауымына үлкен міндет жүктеп отырғанын тұжырымдауға болады.

Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында жаңа өзгерістер мен әлемдік білім беру тәжірибелерін пайдалана отырып, баланың жеке дара күшінің дамуын қамтамасыз ететін жаңа бағыттағы жобаны іздестіру және қолдануға арналған Қазақстан Республикасының «Білім туралы Заңында «Әр баланың қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын дамыту» сияқты мәселелер мемлекеттің білім саясатының ұстанымдар қатарында басты роль алып отырғандығын көруге болады.

Педагогикалық теория мен практиканы дамытудың қазіргі кезеңінде ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды оқыту мен тәрбиелеудің тұжырымдамалық тәсілдерін қайта қарастыруға, түзету әсерінің тиімділігін арттыру мақсатында оларды оқытудың мазмұнын жетілдіруге ерекше көңіл бөлініп отырғандығын көреміз (Н.Н.Малофеев, Е.Л.Гончарова, О.И.Кукушкина, Е.А.Стребелева, Г.В.Чиркина және т.б). Бұл үдерісті жүзеге асырудың бірінші шарты - жас ерекшеліктері мен дамуындағы әртүрлі кемістігі бар балалардың даму ерекшеліктерін ескеріп, түзету жұмыстарын жүргізу болып отыр. Түзету педагогикасы саласындағы зерттеушілердің айтуынша, ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар арасында сөйлеу қабілеті бұзылған балалар үлкен топты құрайтындығы, себебі қазіргі қоғамда бұндай балалардың көп кездесуі жиілеп бара жатқандығын айтуға болады[1].

Логопедия және арнайы психология саласындағы зерттеушілер сөйлеудің дамымауы балалардың танымдық іс-әрекетінің қалыптасуына, сондай-ақ олардың жеке

қасиеттерінің қалыптасуына кері әсер ететінін нақты ерекшелеп атап отыр (К.Қ.Өмірбекова, Г.Б.Ибатова, Г.Н.Түлебиева). [2]

Сондықтан, сөйлеу тілінде тежелісі бар балалардың танымдық іс-әрекетінің ерекшеліктерін зерттеу сөйлеу тілінің тежелісін қиындататын психикалық үдерістерді педагогикалық түзету жолдарының мүмкіндіктерімен анықтауды қолға алып отырмын. Мұндай тәсіл балалардың бағдарламалық материалды саналы меңгеруіне оң әсер етеді, бұл түзете-дамыта оқытудың жоғары деңгейіне көтерілгендігін көрсетеді. Мақсатты педагогикалық жұмыстың тиімділігі көп жағдайда сөйлеу дамуында біртектес ауытқулары бар топтар үшін фронтальды арнайы оқытудың ғылыми-негізделген жүйесін әзірлеуге байланысты жүргізіледі.

Р.Е.Левин (1968) айтып өткендей, сөйлеу кемшіліктерін жою бойынша арнайы жұмыс қоршаған ортаның түрлі құбылыстарын ұғынуға және тілдің морфологиялық құралдарын саналы меңгеруге бағытталған танымдық іс-әрекетті белсендіруге құрылуы тиіс екендігі қолға алынды. [3]

Ресейлік психологтардың пайымдауынша мектеп жасына дейінгі баланың танымдық іс-әрекетінде көрнекі-бейнелі ойлау жетекші рөлге ие (Л.А.Венгер, А.В.Запорожец, Б.К.Мухина, Н.Н.Поддяков және т.б.). Мектепке дейінгі жастағы көрнекі-бейнелі ойлаудың даму деңгейі адамның кейінгі бүкіл өмірі үшін елеулі мәнге ие болып отыр. Танымдық іс-әрекеттің және көрнекі-бейнелі ойлаудың қалыптасу дәрежесі көбінесе баланың мектепте одан әрі білім алуының табыстылығын анықтайды және ауызша-логикалық ойлауды дамытуға дайындығын анықтайтындығы бәрімізге мәлім.

Т.Б.Филичева, Г.В.Чиркина мектепке дейінгі сөйлеу тілінде мүкістігі бар балаларды оқыту мен тәрбиелеудің заманауи бағдарламаларында арнайы балабақша жағдайында ой операцияларын меңгеру толыққанды алғышарттарға ие бола отырып, балалар көрнекі-бейнелік ойлауды дамытуда қалып, арнайы оқытусыз негізгі ой операцияларын: талдау, синтез, салыстыруды қиын меңгереді деп тұжырымдайды. [4]

Сонымен қатар, мектеп жасына дейінгі сөйлеу тілінде мүкістігі бар балалардың танымдық деңгейін түрлі инновациялық және дамытушы технологиялардың көмегі сөйлеу тілінің даму көрсеткіштерінің оң серпініне алып келеді.

Инновациялық технологиялар - бұл заманауи жағдайда баланың тұлғалық дамуындағы динамикалық өзгерістер есебінен оң нәтижеге қол жеткізуге бағытталған оқыту әдістері, тәсілдері, білім беру құралдар жүйесі. Мектеп жасына дейінгі сөйлеу тілінде мүкістігі бар балалардың танымдық деңгейін дамыту мақсатында инновациялық әдістерді қолдану қолға алынды. Сондықтан біздер бұл қандай әдістер және оны мектепке дейінгі ұйымда қалай қолдануға болатындығы туралы теориялық тұрғыдан тоқталамыз.

Инклюзивті білім беру ережелерінің бірі - оқу процесіне қатысатын барлық мұғалімдер мен білім беру ұйымдарының қызметкерлері әртүрлі стратегиялар мен жаңа педагогикалық технологиялар бойынша оқытылуы керек. Қоғамның қазіргі даму жағдайында педагогикалық ғылым мен практиканың алдында сөйлеу қабілеті бұзылған балаларды оқыту мен тәрбиелеудің неғұрлым оңтайлы жүйесін табу міндеті тұр. Мектепке дейінгі білім берудегі негізгі проблема - жалпы білім беру бағдарламаларын меңгеруде қиындықтары бар және сөйлеу қабілеті бұзылған балалар санының көбеюі. Мектепке дейінгі білім берудің мемлекеттік стандартын енгізу аясында инновациялық модельдердің көмегімен осы міндеттерді шешу басым міндетке айналады. [5]

Инновациялық үдерістер – қоғамның қазіргі даму кезеңінде баланың әлеуетті қабілетін ашудың бастапқы сатысы ретінде бірінші кезекте мектепке дейінгі білім беру жүйесін қозғайды. Инновациялар баланың жеке басына, оның қабілеттерін дамытуға бағытталған педагогикалық тәжірибеде қолданылатын жаңа әдістерді, формаларды, құралдарды, технологияларды айқындайды. Сөйлеу қабілеті бұзылған балаларда жиі психиканың тұрақсыздығы болады, оларда тұрақсыз психоэмоционалдық жағдай, төмен

жұмысқа қабілеттілік және тез шаршағандық байқалады. Осындай мектепке дейінгі балалар үшін логопедиялық сабақтар – ауыр еңбекті талап ететін жұмыс. Сондықтан, бізге практика барысында анағұрлым инновациялық әдістер мен әсер ету формаларын іздеуге, табуға және іс жүзінде шебер пайдалануға тура келеді, өйткені олар сөйлеу қабілеті бұзылған балалармен түзету-дамыту жұмысының ең перспективалы құралы болып табылады. Бүгінгі күні түзетуші педагогтарының арсеналында кең практикалық материал бар, оны қолдану баланың тиімді сөйлеу дамуына ықпал етеді. Бірақ біз сөйлеу патологиясының көбеюіне байланысты түзету жұмыстарының қиындықтарымен бетпесте келеміз. [4]

Технологияның «жаңашылдығына» басты критерий - оны қолдану арқылы оқу процесінің тиімділігін арттыру.

Стандартты емес, жаңа инновациялық технологиялар қажет:

- оқуды саналы етуге;
- қызықты етуге;
- оқу процесін оңтайландыруға;
- балалардың денсаулығына ықпал етуге.

Логопедияда қолданылатын инновациялық технологиялардың түрлері:

1. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар;
2. Инновациялық психокоррекциялық технологиялар: арт-терапия;
3. Білім беру технологиялары (ТРИЗ, синквейн, ментальді карта, кластер, «Тәй-тәй» технологиясы);

4. Денсаулық сақтау технологиялары:

- артикуляциялық жаттығулар, тыныс алу, саусақ гимнастикасы;
- Су-Джок терапиясы;
- кинезиологиялық жаттығулар.

5. Аралас технологиялар – жаңа енгізілімдерді пайдалана отырып дәстүрлі логопедиялық технологиялар (балаларды сенсомоторлы тәрбиелеу, сөйлеу қызметін қалыптастыру кезінде оқу дағдыларын пайдалану).

6. Ұйымдастырушылық инновациялық технологиялар: сөйлеу қабілеті бұзылған балаларға логопедиялық көмектің жаңа түрлерін анықтау (квест-технология-сөйлеу қабілеті бұзылған балалармен жұмыстың қазіргі заманғы түрін білдіреді).

Қазіргі таңда BilimLand бағдарламасы аясында «Мектепке дайындық» интерактивті оқыту кешені балаға қоршаған ортамен танысу, жан-жақты даму және мектепке сәтті дайындалу үшін көмектеседі.

«Мектепке дайындық» интерактивті оқыту кешенінің басты мақсаты – мектепке дейінгі кезеңде балалардың үйлесімді дамуына көмектесу. Бағдарламаның келесідей ерекшеліктерін атап өтуге болады:

- курсты білім беру мекемесінде де, жеке пайдалануға да болады;
- бағдарлама мүмкіндіктері шектеулі, арнайы педагогикалық көмекті талап ететін балаларды да оқытуға көмектеседі;
- кешенің сабақтары жадыны, моториканы дамытуға және сөйлеуді, жазуды, сурет салуды үйретуге бағытталған.

Мектепке дейінгі жастағы балаларға арналған ТРИЗ – бұл бағдарлама тиімділігін арттыруға, балалар қызметінің түрлерін әр түрлі етуге, балаларда шығармашылық ойлауды дамытуға қабілетті ойын, сабақ және тапсырмалар жүйесі, технология жеке тұлғаға бағытталған тәсілді табиғи түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, инновациялық технологиялар тек танымдық процесті ғана емес, сонымен қатар сөйлеу тілін қалыптастыру үшін үлкен мүмкіндіктерге ие, себебі бұл процестер өзара тығыз байланысты. Алайда, танымдық процесті дамыту және сөйлеу тілін дамыту – бұл күрделі және ұзақ процесс. Тек жалпы сөйлеу тілі тежелуі бар мектеп жасына дейінгі балаларды мақсатты оқытудың нәтижесінде танымдық процестерін пен сөйлеу тілін толықтай және өзара байланыстыра дамытуға болады.

Қазіргі заманғы білім беру өз алдына жан-жақты дамыған, шығармашылық, өзін-өзі дамытуға және өзінің әлеуетін жүзеге асыруға қабілетті, конструктивтілігімен ерекшеленетін тұлғаны тәрбиелеу міндетін қойып отыр. Сондықтан дәстүрлі білім беру жүйесіндегідей, балаларға толық білім алуға ұмтылудың орнына, шындықты түсінудің кілтін ұсыну маңызды.

Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған инновациялық технология - бұл негізгі бағдарламаны өзгертуге емес, оның тиімділігін арттыруға арналған ұжымдық ойындар, сабақтар жүйесі. Инновациялық технологиялардың мақсаты - әр түрлі салалардағы күрделі мәселелерді шешуге дайындалған күшті ойлауды қалыптастыру және шығармашылық тұлғаны тәрбиелеу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сүлейменова Р.А. Әлеуметтік түзету-педагогикалық қолдау мүмкіндігі шектеулі балаларды интеграциялау жолы ретінде. - «Арнаулы білім алуға қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беру процесіне енгізу мәселелері» республикалық семинарының материалдары. - Алматы, 22 ақпан, 2002.
2. Ткачева В.В. Технологии психологической помощи семьям детей с отклонениями в развитии. АСТ «Астрель», 2007.
3. Тулебиева Г.Н., Ибатова Г.Б., Нурсеитова Ж.Ж., Өмірбек С.Ж. Мектеп жасындағы жазбаша сөйлеу тілінің бұзылыстары бар балалармен жүргізілетін түзету жұмысының ұйымдастыру-әдістемелік негіздері: әдістемелік нұсқаулықтар - Алматы: ТП ҰҒПО, 2017. - 5 б.
4. Филичева Т.Б. «Особенности речевого развития дошкольников» // «Дети с проблемами в развитии», 2004 №1
5. Поддяков Н.Н. Особенности психологического развития детей дошкольного возраста, М., Просвещение, 1996. 176 б

ӘОК 159.9:37

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОРРЕКЦИОННО-РАЗВИВАЮЩИХ УПРАЖНЕНИЙ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ

Халикова Б.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В данной статье рассмотрены психолого-педагогические особенности формирования психологические особенности коррекционно-развивающих упражнений с детьми дошкольного возраста с нарушениями речи. Кроме того, описаны факторы, влияющие на формирования упражнений.

Ключевые слова: коррекция, устойчивость, развивающие упражнения.

ӘОЖ 373. 2 (075.32)

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҮРДІСІН ДАМУДА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ЗАМАНАУИ ҮЛГІДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Жумасейтова А.Е.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті., Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалада мектепке дейінгі жастағы балалардың танымдық үрдісін дамытуда үстел үсті ойындарын заманауи үлгіде қолданудың жолдары, маңызы, түрлері қарастырылған.

Кілт сөздер: мектепке дейінгі жастағы балалар, үстел үсті ойындары, ұлттық ойындар.

Мектеп жасына дейінгі балалардың оқуы мен тәрбиесін сапалы дәрежеге көтеру қазіргі Қазақстанның білім беру саласындағы өзекті мәселенің бірі болып табылады. Осы маңызды жұмысты іске асыру барысында ұлттық ойын түрлерін баланың ой-өрісін, танымдық қабілеттері мен денсаулығын дамытуда пайдалануды зерттеу маңызды болып табылады, себебі ұлттық ойындар баланың сүйіп ойнайтын және оның күш-жігерін жетілдіретін әсерімен ерекшеленеді.

Қазақ халқы ұлттық ойындар бала тәрбиесінде қолданылатын негізгі құрал деп бекерге айтпаған. Себебі, көнеден келе жатырған ұлттық ойындар ойнату арқылы балалардың дене қасиеттерін дамыту, ойлау, есте сақтау, ұсақ қол моторикаларын дамыту процесінде ерекше орын алады.

Халық педагогикасына тән мектепке дейінгі білім беретін мекемеде өнімді де өміршен сала - ойын. Дәстүрлік таным-түсініктен туындайтын қазақ халқының ұлттық ойындары баланы іс-әрекетке, адамгершілік қасиеттерді игеруге, ақыл-ойын жетілдіруге, отан сүйгіштікке баулуда, салауатты өмір сүруге тәрбиелеуде тендесі жоқ құрал. Халқымыздың өмірге дені сау, шыныққан балалар әкелуі жөніндегі өз ұрпақтарына қалдырған үлкен де бай мұрасы - ұлттық ойындар. Ежелден «Адам ақылымен сымбатты» деп санаған халқымыз тұрмыс-тіршілігіне байланысты туған ұлттық ойындарды бала тәрбиесіне лайықтап, шебер пайдалана білген.[1]

Қазақ халқымен бірге жасап келе жатқан ұлттық ойындар балатәрбиесінде негізгі екі жауапты қызмет атқарады: біріншіден, балалардың ой-өрісін дамытса, екіншіден ұлттық ойындарының мазмұны ұлттық әдет-ғұрпымызбен байланысып жатады.

Ата-бабаларымыздан бізге жеткен ұлттық ойындарымыздың тарихы Қазақстан жерінде біздің заманымыздан бұрын бірінші мыңжылдықта-ақ қалыптасқан. Олардың ішінде тоғызқұмалақ, асық ойындары Азия елдерінде тайпалық одақтар мен алғашқы мемлекеттерде кеңінен тарады. Біздің қоғамыздағы ұлттық ойындардың негізі, шығу тегі халқымыздың көшпелі дәстүрлі шаруашылық әрекеттерінен бастау алады.

Қай халықтың болмасын, оның ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан ерекше қасиеттері болады. Сондықтан халық арасында қалыптасқан ойындар туралы ғылыми тұрғыдан ғалымдар көп ізденген.

Қазақтың белгілі ғалым-ағартушылары А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин халық ойындарының балаларға білім берудің тәрбиелік

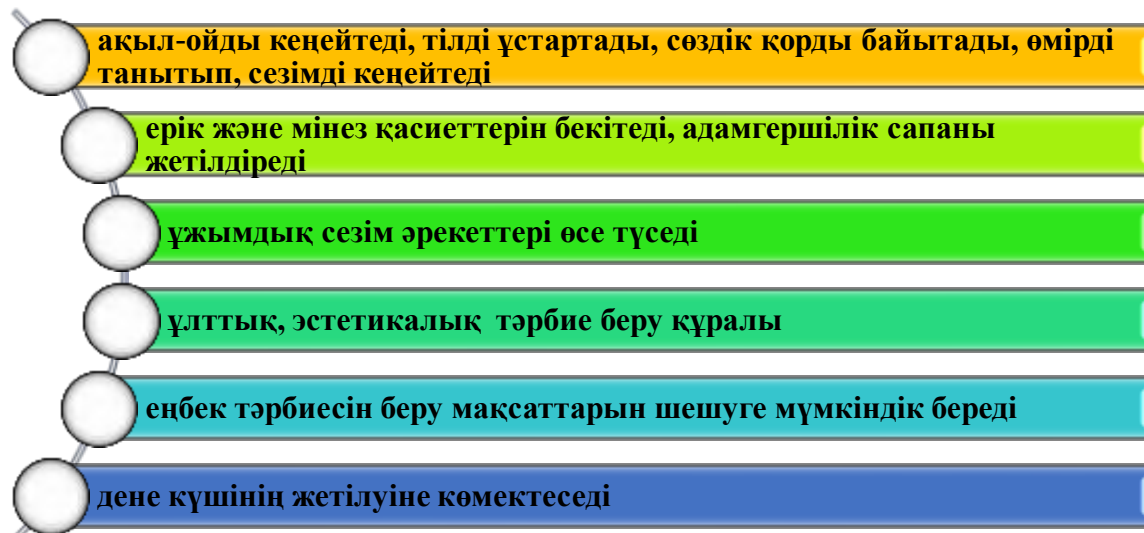
мәнін жоғары бағаласа, М.Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінің бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырым даған. Ұлтымызды ұлықтайтын тұрмыс-салтымыздың өзі бала тәрбиесіне негізделген. Бесікке салудан бастап, баланы шомылдыру, маймен сылау, тұсау кесу рәсімі, атқа мінгізу, ұлттық ойындарға араластыру - баланы жастайынан шынықтыру, моральдық-рухани нығайту, темірдей тәртіпке үйрету, ерік-жігерді дамытуға тәрбиелейді. Ата-бабамыздан қаймағы бұзылмай жеткен ұлттық ойындарды бала тәрбиесіне енгізу баланың күш-жігерінің дамуына септігін тигізеді. Сондай-ақ дене құрылысы икемделеді, сымбатты, қырағы, алғыр, өмірдің барлық қиыншылығына төзімді азамат болып қалыптасады. [2]

Қазіргі таңда күнделікті өмірде көріп жүргеніміздей, балалардың, соның ішінде мектеп жасына дейінгі балалардың ұлттық ойынға деген қызығушылығы күннен күнге азайып бара жатқандай. Оған бірден-бір себеп заманауи технологиялардың дамуын жатқызуымызға болады.

Сондықтанда алдымен отбасында, содан кейін мектепке дейінгі ұйымдарда ұлттық ойындардың маңызын балаларға ұғындыру отбасы мүшелерінің және педагогтардың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Ең басты міндет - ұлттық ойынның өзіндік құндылығын жоғалтпай, ойынды мазмұнды ұйымдастыруға жағдай жасау, тәрбиеге де, ой-санаға да лайықты етіп пайдалана білу.

Қазіргі кезде елімізде болып жатқан өзгерістер мектепке дейінгі мекемелерде көптеген жаңалықтар енгізіліп отыр. Балабақшада ұлттық нақыштағы тәрбиелік жұмыстар көптеп жүргізілуде. «Халық айтса, қалып айтпайды» демекші, тәрбие басын тал бесіктен бастағанның өзі де еліміздің ертеңін ойлаған, яғни атадан балаға жалғасып келе жатқан әдет-ғұрыптарымызды, салт-дәстүрімізді, тілімізді, дінімізді қадірлеу балаға сәби кезінен қалыптастырған жөн.

Ұлттық ойын ойнатудың негізгі мақсат-міндеттері:

Ойын мектеп жасына дейінгі баланың басты әрекеті. Оны тәрбиеші балабақшаның күн тәртібіне сай кез келген уақытта тиімді пайдалануға болады. Балабақшада ұлттық ойындарды табиғат аясына серуенге шыққанда, тәрбие жұмысына мүмкіншілікке қарай ұйымдастырса, балалар сол ойындар арқылы өмірге қажетті қимылдарды тез үйреніп, дамиды. Ойын барысында бала мінез-құлық ережелері мен нормаларын, өмірге көзқарасын, өзара қарым-қатынасын шығармашылықпен игереді.

түрлері арқылы өткізуге болады. Соның ішінде балабақшада баланың танымдық үрдісін, тілін дамытуда үстел үсті ойындарының маңызы зор. Үстел үсті ойындары – балалардың қимыл белсенділігін, ептіліктерін дамытады, өзара бірлесіп ойнау қабілеттерін жетілдіріп, ұйымшылдыққа тәрбиелейді.

Жалпы *үстел үсті ойындары* – мектеп жасына дейінгі балалар үшін өте қызықты. Бұл ойын кезінде балаларды жұптық, топтық, ұжымдық жұмыстарға тарту арқылы олардың қарым-қатынасын нығайта түсеміз. Себебі кішкентай балалар өмірінің алғашқы күндерінен бастап–ақ олар әрдайым біреумен немесе бір жерде өзара әрекеттестікте болғанды ұнатады. Үстел үсті ойындары түрі бойынша олар әр түрлі болып келеді. Оларды қолдануда шешілетін тапсырмалар да сан қилылығымен балаларды қызықтырады. Баланың қол моторикасын дамытып қана қоймай, ақыл-ой қабілетін, логикалық ойлау қабілетін ұшқырлауға септігін тигізеді. Сөздік қарым-қатынасы өрбиді. Достық, ұжымшылдыққа тәрбиеленеді.

Тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың «Мәңгілік Ел» идеясының жариялағаны бәрімізге аян. Осымен байланысты заманауи ұлттық идеямызды балабақшада тәрбиеленіп жатқан бүлдіршіндерден бастап үйретуге күш салуымыз қажет. Оған дәлел ретінде ұлттық ойындарды жанұя тәрбиесінен бастап, балабақшада түрлі күнделікті іс-әрекет барысында, тәрбиелік шараларда қосымша материал ретінде пайдаланып, ұлттық ойындарымызға жаңа мазмұн беріп, жаңа заман талабына сай заманауи үлгіде, бала қауіпсіздігін ескере отырып, түрлі материалдарды пайдаланып дайындап, қолдануымыз керек. [3]

Ұлттық құндылықтарымызды, салт-дәстүрімізді насихаттау мақсатында, қазіргі ұрпақтың сындарлы ойлауға, креативтілікпен командада жұмыстануға қызығатынын ескере отырып қазақ халқының ұлттық ойындарын заманауи үлгіде үстел үсті ойындары ретінде пайдалануға болады. Мектепке дейінгі ұйымдарда ұлттық нақыштағы үстел үсті ойындарын қолдануда балалардың жас ерекшелігі мен олардың қызығушылығы, мүмкіндіктерін ескере отырып дайындап, балаларға үйретеміз. Әр ойын кезінде балалардың қабілеттері мен қарқынын ескере отырып жұптастырып, 4-5 баладан топтарға бөліп немесе жеке балаларға дайындалған ойындар өткіземіз. Бұл ойын түрлері тәрбиешінің нұсқауымен түсіндіріліп, балаларға қолдау көрсетіле отырып ойналады. [4]

Ұлттық нақыштағы үстел үсті ойындары:

Үстел үсті ойыны: «Асықтарды түсіне қарай топтастыр»

Мақсаты: Түстерді ажырата отырып, асықтарды топтастыруға үйренеді. Ойлау, есте сақтау қабілеттері артады. Жұптық жұмыс жасауға дағдыланады. Достық қарым-қатынастары артады.

Шарты: Екі бала жұптасып отырып 6 ұяшықты үш үштен бөліп алып, өз түстеріне сай асықтармен толтырады. Жұбы қателесіп кетсе қолдау көрсетіп, қателікті түзеуге мүмкіндік береді. Ұяшықты ауыстырып екінші рет тағы да ойнауға болады.

Үстел үсті ойыны: «Тышқан мен мысық»

Мақсаты: Балалардың кеңістікте, берілген белгі бойынша жылдам қимылдау, ептілік, батылдық қабілеттерін дамыту

Шарты: Ойынға 7 бала шығады. Оның 1-уі мысық, 6-ы тышқан. 1-ден 6-ға дейінгі түстер бейнеленген сүйекшенің көмегімен ойналатын ойын. Ойын жүргізуші сүйекшені лақтырғанда қай түс түссе, сол түстегі тышқан мысықтан қашу керек. Мысық тышқанды ұстаған жағдайда айыбына өнер көрсетеді. Ойын жалғаса береді.

Үстел үсті ойыны: «Қыз қуу»

Мақсаты: «Қыз қуу» ұлттық ойынына қызығушылықтарын арттыру. Ұсақ қол моторикасын дамыту. Шапшаңдыққа, ептілікке тәрбиелеу.

Шарты: Ойынға 2 бала шығады. 1 ден – 5 ке дейінгі сандар бейнеленген сүйекшенің көмегімен ойналатын ойын, ойынды қыз бала бастайды. Сүйекшені лақтырғанда қай сан түссе, сонша қадам жүреді. Бала қызға қуып жетсе, керісінше қыз бала ұл баланы қуады. Ойын жалғаса береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабекова Ф.Н. Мектепке дейінгі педагогика. Астана, 2012.
2. Мұқанова Б, Ильясова Р. Этнопедагогика. Астана, 2008.
3. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты № 604 бұйрық, 2018 жыл
4. «Қазақ ұлттық ойындары – тәрбие көзі» әдістемелік нұсқаулық: Астана, 2011

ӘОЖ 373. 2 (075.32)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИГРЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ В РАЗВИТИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Жумасейтова А. Е.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск.

Аннотация: В данной статье рассмотрены пути, значение и виды использования настольных игр в современной модели развития познавательного процесса детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, настольные игры, национальные игры.

УДК 378.02:37.016

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ И МЕТОДИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ РЕАЛИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ В ВУЗЕ

¹Муханбетжанова А.М., ²Иргалиев А.С.

¹Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау

²Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье представлены результаты исследования методологических и методических аспектов реализации деятельностного подхода в профессиональной подготовке педагогов-психологов в вузе. Цель исследования - выделить, обосновать и внедрить современные методологические и методические основы деятельностно-ориентированного обучения в процесс профессиональной подготовки педагогов-психологов в вузе. По итогам исследования была отработана технология интерактивного обучения студентов, определены принципы и этапы организации деятельностно-ориентированных занятий. В основу деятельностно-ориентированных занятий были положены стратегии формирования критического мышлению через чтение и письмо.

Ключевые слова: деятельностный подход в образовании; деятельностно-ориентированное обучение; деятельностно-ориентированные занятия; интерактивные методы обучения в вузе; фасилитационная и диалоговая форма общения в преподавании дисциплин; профессиональные компетенции педагога-психолога; готовность к инновационной деятельности преподавателей.

Интегрированные в современное мировое образовательное пространство высшие школы Казахстана сегодня имеют потребность в обновлении содержания, подходов и методики преподавания. Деятельностный подход позволяет обеспечить субъектную позицию студента, создать условия для развития и саморазвития его личности, повышение интеллектуального потенциала через самообучение и самообразование. В настоящее время в отечественной практике не разработаны теоретическое обоснование и методика формирования готовности студентов к реализации деятельностного подхода.

В период инновационного развития общества система образования становится основным компонентом развития экономики. В настоящее время страны Евразийского экономического союза (ЕАЭС) и Содружества независимых государств (СНГ) ведут согласованную или единую политику во многих отраслях экономики, в том числе и в сфере образования. В схожих экономических и социальных условиях ведется модернизация образования, направленная на качественно новые результаты. Усиливается роль образования в реализации экономических и социальных задач, таких как повышение конкурентоспособности национальной системы образования на мировом образовательном рынке, формирование и развитие человеческого капитала через систему образования.

Запросы новой экономики на «образование через всю жизнь» требует подготовки успешного человека, способного строить траекторию собственного развития, принимать эффективные решения в различных ситуациях и мыслить по-новому. С этой целью успешные страны пересматривают программы и разрабатывают новые стандарты учебных достижений, изучают динамику образовательных результатов.

В рамках интеграции в мировое образовательное пространство, в настоящее время в Казахстане ведется системная работа по обновлению образовательных стандартов школьного образования, осуществляется постепенный переход к новому содержанию, предполагающее качественно новые результаты. В них сделан акцент на развитии когнитивных способностей, социальных навыков решения проблем, развитие креативности и саморефлексии. Переход на новое содержание меняет роль и место учителя в классе, что требует от них нового типа профессионального мышления, выработки новых принципов и подходов работы с учащимися [1].

В связи с этим необходимо качественное изменение педагогического образования и методики преподавания в вузах. Содержание образовательных ресурсов вузов должны быть нацелены на формирование у будущего учителя концептуально нового взгляда на свою фасилитационную роль в учебном процессе, демократически-диалогического отношения к ученику [2]. Построение учебного процесса должно быть направлено на осмысление студентами принципиально новых целей и задач современного образования, содержания и технологии интерактивного обучения, форм суммативного и формативного оценивания.

Международные организации образования, в том числе, европейское сообщество обращают внимание на студентоцентрированное образование. В требованиях Болонского процесса это обозначено как переход от образования, центрированного на преподавание, к образованию, центрированному на обучение студента. Данная концепция предполагает реализацию деятельностного подхода в обучении и интерактивной образовательной технологии, которые в первую очередь, центрированы на обучающемся, и его способности получать и приумножать свои знания самостоятельно. Деятельностный подход не отменяет процесс формирования знаний и умений, но и становятся основой для приобретения знаний на собственном опыте.

Анализ отечественных и зарубежных исследований показало, что интегрированные в современное мировое образовательное пространство высшие школы Казахстана сегодня имеют серьезную потребность в обновлении содержания, подходов и методики педагогического образования. Деятельностный подход позволяет обеспечить субъектную позицию студента, создать условия для развития и саморазвития его личности, повышение интеллектуального потенциала через самообучение и самообразование. Для обеспечения готовности студентов к данной работе большое значение имеет содержание преподаваемых дисциплин в вузах по педагогике и психологии, методике преподавания. Обновленная программа требует от будущего педагога владения методами деятельностного подхода для включения детей в активный процесс самостоятельного поиска знаний и приобретения практического опыта.

Формирование таких умений в вузе должно быть обеспечено в содержании и методике преподавания базовых дисциплин.

Вместе с тем, в настоящее время в отечественной практике не разработаны теоретическое обоснование и методика формирования готовности студентов к реализации деятельностного подхода. Имеющиеся дисциплины не предусматривают интеграцию дисциплин, не обеспечивают реализацию деятельностного и личностно-ориентированного подхода в преподавании, формирование критического мышления. Соответственно, имеется необходимость в интеграции содержания базовых психолого-педагогических дисциплин в вузе в виде отдельных модулей. Модули обеспечивают комплексное усвоение студентами фундаментальных знаний, универсальных умений эффективной работы с информацией и использования собственного интеллектуального продукта.

В ходе подготовки к данному исследованию проведен обзор зарубежных и отечественных научных трудов по профессиональной подготовке будущего учителя в вузах, теоретическим и методологическим основам деятельностного подхода в образовании. Проанализированы труды об обучении на основе опыта Д. Колба, К. Петерсона [3], прагматический подход Дж. Дьюи [4], студентоцентрированный подход К. Роджерса [5].

Методика исследования опирается на нормативно-правовые документы образовательной политики Республики Казахстан, Государственную программу развития образования и науки на 2016-2019 годы, Государственный общеобразовательный стандарт высшего образования, образовательные программы обновленного содержания образования Республики Казахстан.

На этапе теоретического анализа проблемы методы исследования базировались на 3 уровнях методологического знания:

- философский уровень, основанный на принципах антропоцентризма, целостности, предметно-методологической адекватности;
- общенаучный уровень - системный подход, обеспечивающий определение системообразующих факторов, структуры взаимодействия элементов систем;
- конкретно-научный уровень составляли системно-деятельностный подход к проектированию содержания образования, культурологический подход к содержанию образования; проектно-исследовательский подход.

Исследование проводилось по следующим направлениям:

- разработка и внедрение методики интерактивного обучения в вузе, отбор эффективных методов обучения наиболее полно отвечающих современным требованиям деятельностного подхода в профессиональной подготовке педагогов-психологов;
- разработка основ организации фасилитации и диалога в преподавании дисциплин;
- определение перечня профессиональных компетенции педагога-психолога;
- определение условий формирования готовности к инновационной педагогической деятельности преподавателей.

Для решения исследовательских задач был использован комплекс методов исследования:

- теоретические: анализ философской, методологической, психолого-педагогической, дидактической литературы, исследование и проектирование результатов и процессов, теоретическое моделирование, обобщение, сравнение, абстрагирование, прогнозирование, изучение нормативных и программно-методических документов высшего образования;
- эмпирические: опросно-диагностические (анкетирование, интервьюирование, беседы), экспертная оценка, наблюдение, эксперимент (констатирующий, формирующий и контрольный); анализ продуктов деятельности студентов (разработок,

творческих и проектных работ); измерение и оценка результатов, анализ и статистическая обработка материала.

Данное исследование проводилось в период с 2015 по 2019 годы на базе двух университетов: Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова и Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, готовящих бакалавров по специальности 5В010300 «Педагогика и психология».

В исследовании приняли участие студенты 2-4 курсов в количестве 254 студента, профессорско-преподавательский состав 2 кафедр, обслуживающих данную специальность в количестве 38 преподавателей.

Цель исследования - выделить, обосновать и внедрить современные методологические и методические основы деятельностно-ориентированного обучения в процесс профессиональной подготовки педагогов-психологов в вузе.

Исследование проводилось по следующим направлениям:

1. Разработка и внедрение методики интерактивного обучения в вузе, отбор эффективных методов обучения наиболее полно отвечающих современным требованиям деятельностного подхода в профессиональной подготовке педагогов-психологов;
2. Разработка основ организации фасилитации и диалога в преподавании дисциплин;
3. Определение перечня профессиональных компетенции педагога-психолога;
4. Определение условий формирования готовности к инновационной педагогической деятельности преподавателей.

Современная деятельность наших университетов находится на новом этапе переосмысления: переходе к принципиально новой культуре, центр которой «все более смещается на индивидуальность и индивидуальное сознание (я думаю по-другому, но ты думаешь так, и я хочу это понять)», актуализирует образовательные технологии интерактивного типа. Понятие «интерактивность» изначально рассматривалось как взаимодействие между людьми, как непрерывный диалог, в процессе которого они наблюдают, осмысливают намерения друг друга и реагируют на них. Отличительной особенностью интерактивной технологии заключается в совместной деятельности студентов, ориентированной на приобретение в специально созданной среде опыта (знания, умения), который студент смог бы перенести во внешний мир и успешно использовать его.

В инновационно-деятельностной модели наших вузов внимание акцентируется на формировании личностно-смысловой сферы студента, где профессиональное самоопределение происходит в процессе овладения творческими способами решения научных и жизненных проблем, развития рефлексивного мира, собственного «Я», осознания первопричин и смысла происходящего вокруг, то есть, речь идёт об умении критически мыслить.

Критическое мышление используется в ситуации принятия решения, выбора, формирования и оценивания альтернатив, прогнозов, интерпретации и оценки мнений и точек зрения, ведения переговоров и разрешения конфликтов. Для критического мышления необходим набор ключевых навыков, включающий в себя наблюдательность, способность к интерпретации, анализу, выведению заключений, способность давать оценки. Эмоциональность, творческое воображение, ценностные установки также являются составными частями критического мышления [6].

По итогам многочисленных посещений занятий, наблюдений за деятельностью преподавателей и студентов, бесед с преподавателями и студентами, обсуждений на научных семинарах кафедр, международных и республиканских конференциях нами была отработана технология интерактивного обучения студентов, определены принципы и этапы организации деятельностно-ориентированных занятий. В основу деятельностно-

ориентированных занятий были положены стратегии формирования критического мышлению через чтение и письмо.

Наиболее успешной нами определена 3 фазная структура деятельностно-ориентированного занятия (лекция, семинарское занятие, самостоятельная работа с преподавателем): вызов (побуждение), осмысление и рефлексия (таблица 1).

Таблица 1 - Этапы деятельностно-ориентированного занятия с использованием методов развития критического мышления

Деятельность преподавателя	Деятельность студентов	Возможные приемы и методы критического мышления
1 фаза - стадия вызова		
Вызов уже имеющихся знаний по изучаемому вопросу, активизация студентов, мотивация для дальнейшей работы.	Студент «вспоминает», что ему известно по изучаемому вопросу (делает предположения), систематизирует информацию до ее изучения, задает вопросы, на которые хотел бы получить ответы.	Составление списка «известной информации», рассказ; предположение по ключевым словам; систематизация материала (графическая): кластеры, таблицы; верные и неверные утверждения и т.д.
Информация, полученная на первой стадии, выслушивается, записывается, обсуждается, работа ведется индивидуально - в парах - в группах.		
2 фаза - стадия осмысления		
Сохранение интереса к теме при непосредственной работе с новой информацией, постепенное продвижение от знания «старого» к «новому».	Студент читает (слушает) текст, используя предложенные преподавателем активные методы чтения, делает пометки на полях или ведет записи по мере осмысления новой информации.	Методы активного чтения: - маркировка с использованием значков «V», «+», «-», «?» (чтение с пометками); - ведение различных записей типа двойных дневников; - поиск ответов на поставленные в первой части занятия вопросы и т.д.
Непосредственный контакт с новой информацией (лекция, фильм, материал учебника, учебного пособия), работа ведется индивидуально или в парах.		
3 фаза - стадия рефлексии		
Вернуть студентов к первоначальным записям - предположениям, внести изменения, дополнения, дать творческие, исследовательские или практические задания	Студенты соотносят «новую» информацию со «старой», используя знания, полученные на стадии осмысления.	Заполнение кластеров, таблиц, установление причинно-следственных связей; возврат к ключевым словам, верным и неверным утверждениям; ответы на поставленные вопросы; организация устных и письменных столов;

на основе изученной информации.		написание творческих работ (синквейн, эссе) и т.д.
Поведение итогов занятия (рефлексия), организация обратной связи, заслушивание мнений, отношений к теме, определение степени понимания.		

Для каждой организационной формы вузовского занятия были апробированы и отобраны ряд интерактивных методов и стратегий формирования критического мышления через чтение и письмо. Так для проведения лекций оптимально использование таких интерактивных методов как большой круг, мозаика, сосуд, стратегий таблица «In и out», ассоциация, «Чтение с пометами» (Insert), «РАФТ» (Роль-аудитория-форма-текст), таблицы «ЗУХ» (знаю-узнаю-хочу узнать), синквейн, кластер с категоризацией, диаграмма Вена, инвентаризация.

Для проведения интерактивного семинара апробированы и рекомендованы такие стратегии чтения и письма как «Эссе», «Вопросительные слова», «Презентация», «Работа в парах», «Дневник двойной и тройной записи», «Ромашка вопросов», «Ансамбль», «Тонкие и толстые вопросы», таксонимия Блума, денотатный граф и др.

Для эффективной методики проведения самостоятельной работы студента с преподавателем (СРСП) отмечено обязательность проведения в диалоговом режиме. Отработаны такие устные и письменные формы контроля знаний студентов как коллоквиум, мини-конференция, творческий доклад, индивидуальная работа, тренинг, дискуссия, деловая и дидактическая игры, презентация, составление кейса, разработка индивидуального, группового проектов и мн.др.

В ходе эксперимента отмечено, что как опытные, так и начинающие преподаватели все чаще стали использовать в собственной методике преподавания интерактивные технологии обучения. По итогам анкетирования преподавателей на контрольном этапе эксперимента мы выяснили, что привлекательность интерактивных технологий, в особенности стратегий критического мышления, заключается в диалоговой форме общения, использовании различных приемов, методов, позволяющих студенту понять актуальность темы, глубоко осмыслить материал, приобщиться к опыту использования новых знаний, умений и навыков (рисунок 1). Для преподавателя - это «облегченность» в организации занятий (т.к. имеется готовый перечень методов), переосмысление образовательной философии, новый подход к процедуре целеполагания, отбору учебного материала, системе оценивания. Обозначенные параметры успеха следует рассматривать в качестве составляющих образовательной среды современного вуза.

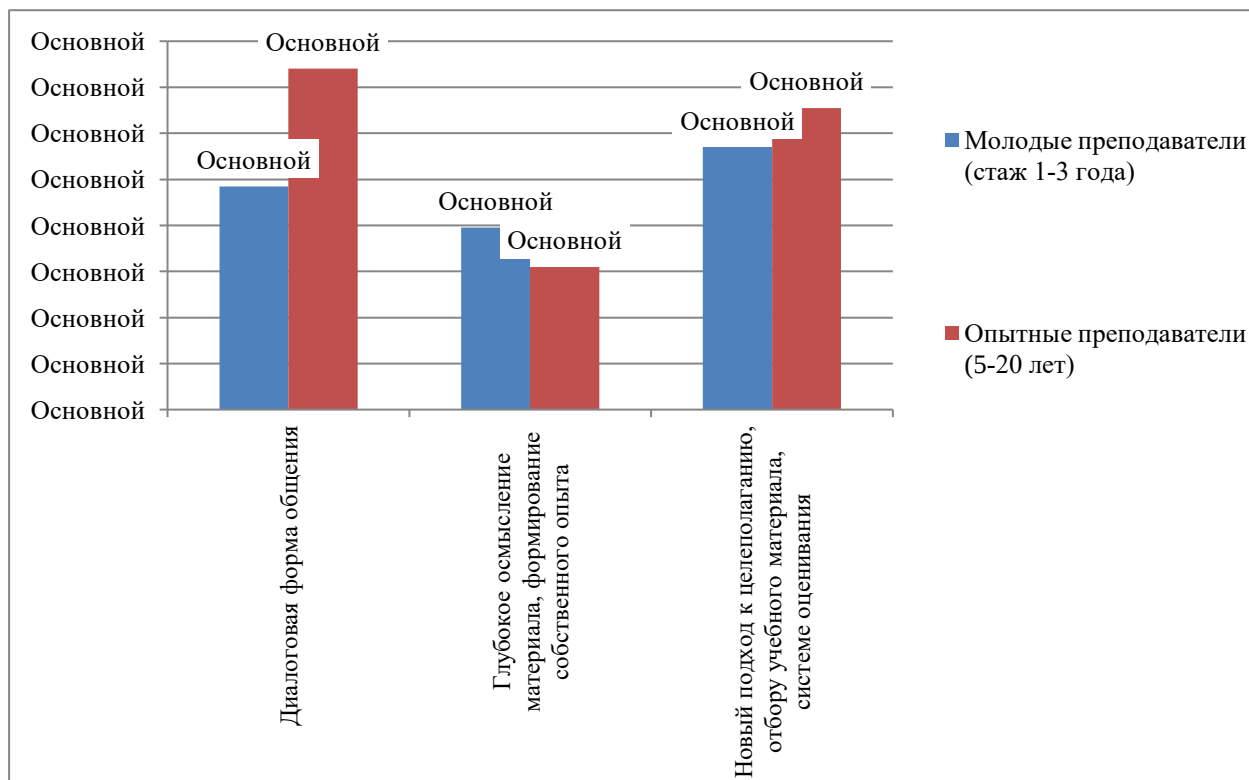

Рисунок 1 - Преимущества интерактивной технологии при организации деятельностно-ориентированных занятий, отмеченные преподавателями АГУ им. Х. Досмухамедова и ЗКИТУ (в %)

Интерактивное обучение предполагает своеобразную организацию учебной аудитории. Изменение привычного учебного пространства «лицом к лицу» позволяет решать учебные задачи сообща, повышают готовность к решению нестандартной учебной ситуации. В интерактивной системе обучения изменяется подход к системе оценивания. Внимание преподавателя направляется на понимание того, каким образом этот ответ получен. Ошибки студентов преподаватель использует для анализа логики его мышления, совершенствование заданий.

Для деятельностно-ориентированных занятий важным условием является выбор эффективной формы общения и учебной коммуникации. Результаты исследования показали, что наиболее успешной является фасилитационная и диалоговая формы общения в процессе проведения всех видов занятий со студентами [7].

На констатирующем этапе эксперимента (2015-2016 учебный год) проведенное нами тестирование показало, что фасилитаторов среди преподавателей всего около 25 %. Такие педагоги воспринимают студентов как значимых, открыты в общении, самокритичны, экстравертивны, готовы к инновационной деятельности, эмпатичны. Около 60 % преподавателей имеют средний уровень фасилитации. Такие преподаватели склонны к подавлению других людей, они не умеют менять свое поведение в зависимости от ситуации, обладают экстернальным локусом контроля. Низкий уровень фасилитации выявлен у 15 % преподавателей. По ряду причин они избегают работы в напряженном режиме фасилитации обучения, слышат только себя, не критичны по отношению к себе, конформны и ригидны.

Контрольный этап эксперимента (2018-2019 учебный год) показал, что результатом перехода преподавателей на диалоговое и фасилитационное общение становится рост их аутопсихологической компетентности; развитие готовности к самоизменению, саморазвитию и самореализации; осознание собственной оптимистической профессиональной перспективы; повышение культуры управления;

преодоление профессиональных кризисов, стагнаций, деформаций, сопротивление «эмоциональному выгоранию» (рисунок 2).

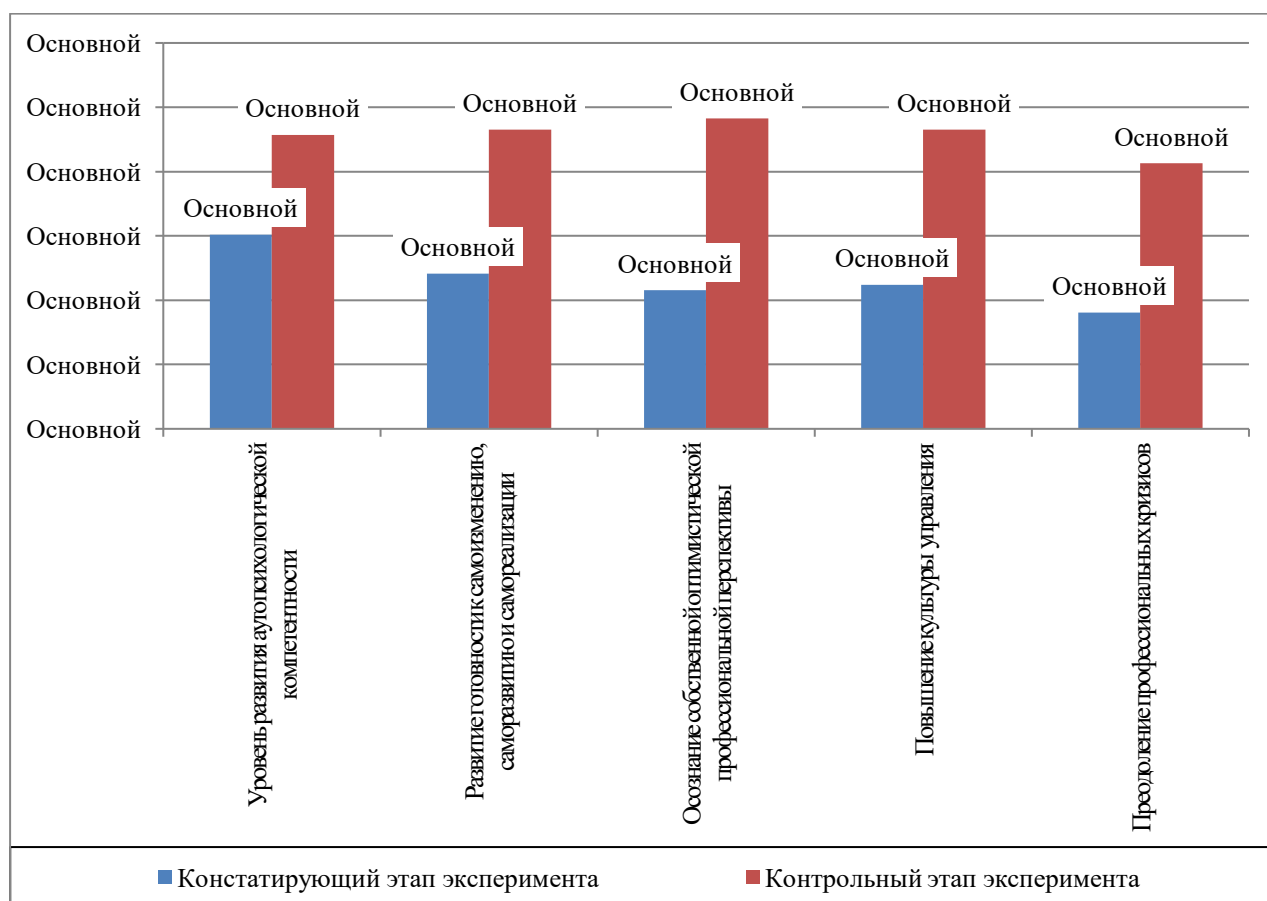

Рисунок 2 - Динамика изменений в профессиональном развитии преподавателей АГУ им. Х. Досмухамедова и ЗКИТУ при переходе на диалоговое и фасилитационное общение (в %)

Еще одним направлением нашего исследования стало определение перечня профессиональных компетенции современного педагога-психолога в рамках деятельностного подхода.

Основным продуктом деятельностно-ориентированного обучения является формирование не только знаний, умений и навыков, но и что важно компетенций. Мы выделяем следующие виды компетенций студентов педагогов-психологов, формируемых в процессе деятельностно-ориентированных занятий:

1. *Общекультурная компетенция* - обладание познанием и опытом деятельности на основе достижений общечеловеческой культуры и национальных особенностей, позволяющих освоить этнокультурные явления и традиции в обществе, культурологические основы личной, семейной и социальной жизни, понимать роль науки в развитии человека и общества; быть приверженным идеям духовного согласия и толерантности.

2. *Когнитивная компетенция* - комплексная компетенция, обеспечивающая процесс самостоятельной учебно-познавательной и исследовательской деятельности студента. Предусматривает умение эффективно планировать, организовывать свою образовательную деятельность, владеть различными способами анализа и рефлексии своей деятельности.

3. *Коммуникативная компетенция* - предусматривает владение продуктивными способами взаимодействия и общения с различными категориями людей, в различных социальных группах, исполнение различных социальных ролей в обществе; умение

использовать разнообразные объекты коммуникации для решения конкретных жизненных ситуаций, овладения навыками общения на родном и других языках.

4. *Информационно-технологическая компетенция* предполагает умение ориентироваться, самостоятельно искать, анализировать, производить отбор, преобразовывать, сохранять, интерпретировать и осуществлять перенос информации и знаний при помощи реальных технических объектов и информационных технологий.

5. *Компетенция социального взаимодействия* означает владение знанием и опытом активной гражданско-общественной деятельности в сфере семейных, трудовых, экономических, политических общественных отношений. Компетенция предусматривает умение анализировать конкретную социально-общественную ситуацию, принимать решение и действовать в соответствии с личной и общественной выгодой в разнообразных жизненных ситуациях, осознанно осуществлять выбор профессии.

6. *Компетенция личного саморазвития*. Предусматривает овладение способами реализации своих возможностей, обеспечивающие физическое, духовное и интеллектуальное саморазвитие, эмоциональную саморегуляцию и самоподдержку. Компетенция предполагает формирование психологической грамотности, внутренней экологической культуры, заботу о собственном здоровье и владение основами безопасной жизнедеятельности, что позволит обладать такими качествами, как умение соотносить свои возможности с реальной перспективой планирования и организации деятельности, чувство собственного достоинства с ответственностью за свои поступки и свою жизнь.

На завершающем этапе эксперимента мы определили условия формирования готовности к инновационной педагогической деятельности преподавателей [8]:

1. *Формирование и поддержание положительной мотивации преподавателей к инновационной педагогической деятельности*. На продуктивность любой деятельности, в том числе инновационной, существенное влияние оказывает мотивационная сторона. В результате удовлетворения потребности преподавателя в педагогическом творчестве, развивается умение нести ответственность за результаты собственной инновационной педагогической деятельности, появляется более конструктивное восприятие себя и других.

При этом мотивация преподавателей была направлена на преодоление отрицательных стереотипов в их сознании в отношении к педагогическим инновациям и на формирование проблемного сознания, позволяющего видеть проблемы собственной инновационной педагогической деятельности.

2. *Создание инновационно-рефлексивной среды*. К факторам инновационно-рефлексивной среды мы относим благоприятный психологический климат, способствующий созданию новшеств, инновационную политику руководителей учебного заведения, инновационную компетентность преподавателей, социально-психологические особенности коллектива и т.д.

Оптимальная инновационно-рефлексивная среда, в которой максимально реализованы названные факторы, безусловно, будет способствовать самоорганизации инновационной педагогической деятельности, влиять на успех её реализации, а также накоплению инновационного потенциала личности будущего учителя. Особое значение для активизации инновационной педагогической деятельности преподавателей имеет работа над научно-исследовательскими проектами.

3. *Моральное и материальное поощрение педагогов, успешно занимающихся инновационной педагогической работой*. В процессе формирования инновационной педагогической деятельности важно наличие морального и материального стимулирования преподавателей, поддержание духа состязательности, самостоятельности, творческой инициативы и профессиональной конкуренции.

По итогам многочисленных посещений занятий, наблюдений за деятельностью преподавателей и студентов, бесед с преподавателями и студентами, обсуждений на научных нами выделены 11 принципов организации деятельностно-ориентированных занятий:

1. Принцип целеполагания. Преподаватель должен иметь иерархию целей: цель обучения всего модуля, цели на каждое занятие и каждый конкретный период жизненного цикла группы. Цели относятся как к группе в целом, так и к отдельным участникам. Для обеспечения работы группы необходимо соблюдение групповых норм и правил, которые преподаватель доводит до участников в начальной фазе занятия (правило активности, правило «здесь и сейчас», запрет высказываний: «я не могу», «я не знаю» и др.).

2. Принцип установки - начиная учебное занятие, надо дать установку студентам на определенную тему. В психологии этот начальный элемент играет большую роль для дальнейшего развертывания действий, воздействия и саморазвития. Для занятия должна быть выбрана одна стержневая идея, которая фиксируется в его названии.

3. Принцип диалога. Диалог - это основа интерактивного общения, позволяющая повышать активность студентов. Диалог в процессе обучения является своего рода цепочкой к мысли и ведет к дальнейшему разворачиванию других элементов деятельности. В диалоге студенты могут поделиться опытом, который является открытием для других.

4. Принцип сочетания коллективной и индивидуальной самостоятельной работы студента в учебно-познавательном процессе. Интерактивное обучение требует сочетания коллективной (работа группой, подгруппой, в парах) и индивидуальной форм обучения. Групповая форма помогает воспитывать коллективизм, дружбу, товарищество, чувство взаимопомощи, способствует развитию здорового общественного мнения, формированию нормальных взаимоотношений в коллективе. Индивидуальная работа развивает интересы, мотивацию каждого из студентов.

5. Принцип проблемности. Участвуя в упражнениях, деловых играх, групповых дискуссиях, члены группы приобретают знания, умения, навыки, путем преодоления трудностей, эмоционально переживая ситуации. Получение знаний должно быть пережито каждым участником и стать его личным опытом (рефлексия).

6. Исследовательский принцип. Обучение организуется таким образом, чтобы любая ситуация, моделирующая управленческую деятельность, являлась доступным предметом исследования для группы. Группа (5-6 человек) исследует ситуацию и находит правильное решение самостоятельно. Преподаватель лишь способствует этому, но не предлагает готовых решений. Студенты к решению проблемной ситуации и к выводам приходят самостоятельно.

7. Принцип свободного пространства. В помещении для занятий должна быть создана возможность свободного перемещения, передвижения участников занятия, их расположения по кругу, объединения в микрогруппы (по 3-5, 7-8 человек) и индивидуального уединения. Исходя из этих позиций, желательно внедрить в аудиторных условиях свободное перемещение студентов при выполнении самостоятельных заданий.

8. Принцип обратной связи. Для объективации поведения используется обратная связь в реализуемом поведении участника группы. Обратная связь обеспечивается с помощью просмотра видеозаписи групповых событий и высказывания мнений другими членами группы. Когда обратная связь идет от группы, то у объекта этой обратной связи появляется возможность объяснить, например, отрицательную оценку его деятельности, необъективности партнеров.

9. Принцип диагностики. Преподаватель должен постоянно осуществлять диагностику группы (состояние, сплоченность, активность и т.д.) и каждого студента

и то, как далеко группа продвинулась в развитии. Результаты диагностики необходимо не только для совершенствования процесса обучения, но и для самосовершенствования методики интерактивного преподавания.

10. Принцип рефлексии. Рефлексию собственных действий и целей необходимо осуществлять, опираясь на результаты диагностики, затем можно планировать свои действия на следующий этап. Причем вначале ставится определенная цель, затем выбирается средство ее достижения.

11. Принцип успешности завершения дела (принцип позитивизма). После каждого проведенного занятия в заключении проводится коллективная оценка успешности учебных событий за текущую встречу. Вербализация всеми участниками положительных отзывов повышает мотивацию в дальнейшей работе и общую ответственность.

Проведя исследование основ организации фасилитации и диалога, мы выделяем ряд основных требований к процессу организации деятельности-ориентированных занятий:

- активное развитие студента прямо зависит от профессиональных умений преподавателя создавать соответствующий эмоциональный тонус процесса обучения. Заинтересованное отношение преподавателя в условиях нарастающего прагматизма, снижения мотивации учения и чрезмерной информатизации играет ключевую роль;

- эмоциональному потенциалу преподавателя-фасилитатора отводится решающее значение в воспитании увлеченной, ответственной, способной к сопереживанию и творчеству личности. Принцип личностной ориентации обучения студента любого вуза в условиях информатизации и компьютеризации реализуется средствами фасилитационного общения, а это предполагает изменение позиции преподавателя-информатора на позицию фасилитатора;

- фасилитация - это профессиональная организация процесса групповой работы, основанная на развитии у студентов самостоятельности (содержательной и исполнительской); признании автономии и прав личности студента; восприятию студента как партнера со своим внутренним миром; открытое проявление собственных чувств и эмоциональных переживаний;

- фасилитационная образовательная среда требует от преподавателя психологической и профессиональной компетентности, совершенствования своих профессиональных качеств. Переход к фасилитационному стилю деятельности связан с глубокой и зачастую болезненной личностной перестройкой обоих субъектов педагогического процесса. При этом меняются не столько содержание и методы преподавания, сколько личностные установки, которые и обеспечивают в конечном итоге профессионально-личностный рост педагога-фасилитатора.

Список литературы:

1. Муханбетжанова А.М. Innovative Approach And Experience In Updating The Content Of Education In The Schools Of Kazakhstan. IV Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Düzenleme Kurulu, 2017.

2. Мұханбетжанова Ә.М., Мұханбетжанова А.У. Жаңартылған білім берудегі кіріктірудің ғылыми негіздері // Вестник ЗКГУ. - № 4 (72) - 2018. - СС. 3-12.

3. Колб Д., Петерсон К. Век живи - век учись. Перевод на рус.язык. - М.: ООО «Манн, Иванов и Фербер», 2018. - 224 с.

4. Дьюи Д. От ребенка - к миру, от мира - к ребенку. - М.: Карапуз, 2009. - 352 с.: ил.

5. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Терминологическая правка В. Данченко. - К.: PSYLIB, 2004. - 235 с.

6. Иргалиев А.С. Методы развития критического мышления в инновационной модели обучения высшей школы // Актуальные вопросы регионального образования. - № 11. - 2013. - Саратов. - СС. 68-72.

7. Иргалиев А.С. Фасилитационно-диалоговый способ взаимодействия в системе «преподаватель-студент» // Актуальные вопросы регионального образования. - Саратов: ГАОУ ДПО «СарИПКиПРО». - 2014. - № 13. - 112 с. - СС. 24-30.

8. Иргалиев А.С. К вопросу о формировании готовности к инновационной педагогической деятельности учителей // Международная научно-практическая конференция «Образовательная политика, практика и исследование». - Астана 23-24 октября 2014. - С. 786-789.

ӘОЖ 378.02:37.016

ЖОО-ДА ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫ КӘСІПТІК ДАЯРЛАУДА ІС- ӘРЕКЕТТІК ТҰҒЫРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

¹Муханбетжанова А.М., ²Иргалиев А.С.

¹ Х. Досмұхамедов ат. Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.

² Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада ЖОО-да педагог-психологтарды кәсіби даярлауда әрекеттік тұғырды іске асырудың әдіснамалық және әдістемелік аспектілерін зерттеу нәтижелері ұсынылған. Зерттеу мақсаты - ЖОО-да педагог-психологтарды кәсіби даярлау процесіне іс-әрекетке бағытталған оқытудың заманауи әдіснамалық және әдістемелік негіздерін бөліп көрсету, негіздеу және енгізу. Зерттеу қорытындысы бойынша студенттерді интерактивті оқыту технологиясы пысықталды, іс-әрекетке бағытталған сабақтарды ұйымдастырудың қағидаттары мен кезеңдері айқындалды. Іс-әрекетке бағытталған сабақтар оқу және жазу арқылы сыни ойлауды қалыптастыру стратегиясына негізделді.

Кілт сөздер: білім берудегі іс-әрекеттік тұғыр; іс-әрекеттік-бағдарлы оқыту; іс-әрекеттік-бағдарлы сабақтар; ЖОО-да оқытудың интербелсенді әдістері; пәндерді оқытудағы қарым-қатынастың фасилитациялық және диалогтық нысаны; педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігі; оқытушылардың инновациялық қызметке дайындығы.

ӘОЖ 15.41.25

ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІ – ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Сапашева К.Х., Қабди Ж. С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: мақалада тұлғаның әлеуметтену ерекшеліктерімен қата, тұлға әлеуметтенуіне әсер ететін негізгі фактор «тәрбие процесі» жөнінде қозғалады. Бірнеше ғалымдадың пікірлері талданады.

Кілт сөздер: тәрбие, әлеуметтену, мектеп, отбасы, әлеуметтік орта.

Қазіргі ақпараттанған, жақсы-жаман ақпараттың қатар тез етек алып отыруына байланысты жасөспірімдердің білімі мен тәрбиесіне көп көңіл бөлінуде. Осы мақсатты жүзеге асыру жолында өзіне деген сенімі мол, ерік жігері мықты, патриот, жан-жақты дамыған, сауатты, саналы адамзат тәрбиелеу мәселесі жүктеліп отыр. Қазіргі мектеп алдында қоғамдық бейімділігі бар, өзін-өзі жүзеге асыра алатын, қарым-қатынас жасай білетін жастарды жаңа әлеуметтік ортаға дайын тұлға қалыптастыруды міндеттейді. Сондықтан жастарды әлеуметтендіру бүгінгі таңдағы педагогика ғылымының ең көкейкесті мәселесінің бірі.

Тұлғаның әлеуметтенуі баланың, күнделікті тұрмыс жағдайындағы мінез-құлқына, шығармашылыққа деген ынтасы мен өз халқының мәдениеті қабылдау қабілетіне байланысты болып келеді. Жасөспірімнің әлеуметтенуі қалыптасуы қоршаған ортасын танумен, өмір сүру барысында кездесетін жақсылық пен жамандықтардан тұрады. Сол себептен, сыртқы орта баланың әлеуметтік тұлға болып қалыптасуына ықпал ететін ең негізгі фактор болып отыр.

Әлеуметтендіру дегеніміз- қарымқатынас жасай білетін, өмірлік мақсатына жете білетін, өмірлік және адамгершілік құндылықтарды ұстанатын, өзінің қажеттілігі мен қызығушылықтарын қоғам талаптарына сәйкес шектей білетін тұлғаның қалыптасуы. Жеке тұлғаның әлеуметтік топқа, қоғам өміріне араласуы, әлеуметтік тәжірибені меңгере дамуының әлеуметтік кезеңдерін қамтитын және әрбір кезеңі белгілі бір анықталған мәселелерді шешу мақсатына жауап беретін, өмір бойы созылатын үздіксіз процесс.

"Әлеуметтену" категориясын талдап, зерттемес бұрын, алдымен әлеуметтену теориясының жалпы құрылымына кіретін элементтер - ұғымдардың қатынасына тоқталу керек. Сондай элементтердің бірі - "тәрбие процесі" болып табылады. Осыған орай В. И. Гинесинский тәрбие процесін жүзеге асырудың бес деңгейін анықтады:

1. Әлеуметтік (жалпы адамзат қоғамы өмірінің аспектісі, қоғам құрған мәдениеттің ұрпақтан-ұрпаққа берілуі).
2. Институционалдық (тәрбиелік әсерді жүзеге асыру мақсатында арнайы құрылатын мекемелер шеңберінде тәрбиелеу).
3. Әлеуметтік-психологиялық (әр түрлі типтегі институционалды емес әлеуметтік қауымдастықтар ықпал ету субъектісі ретінде әрекет етеді).
4. Тұлғааралық (тұлғааралық өзара әрекеттесу тәжірибесі).
5. Интраперсональды (өзін-өзі тәрбиелеу түріндегі педагогикалық өзара әрекеттесу) [1].

"Тәрбие" термині психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде екі мағынада қолданылады - сөздің тар және кең мағынасында. Сөздің тар мағынасында бұл термин адамға белгілі бір идеялар жүйесін, тұжырымдамаларды, нормаларды және т.б. беру, сіңіру мақсатында білім беру процесінің субъектісі тарапынан адамға мақсатты әсер ету

процесін білдіреді. Сонымен қатар, әсер ету субъектісі ретінде адам осы мақсатты жүзеге асыру үшін белгіленген арнайы институттың өкілі ретінде түсіндіріледі. Сөздің кең мағынасында "тәрбие" дегеніміз адамға әлеуметтік және мәдени тәжірибені игеру мақсатында әлеуметтік қатынастардың бүкіл жүйесіне әсер ету болып табылады. Осылайша, екі вектордың - мақсаттылықтың-стихияның болуын мойындай отырып, біз тәрбие - бұл мақсатты және басқарылатын әлеуметтенудің құралы және бір түрі екеніне көз жеткіземіз. А. В. Мудрикте әлеуметтендірудің екі мүмкін векторын көрсетті. Әлеуметтену адамның қоршаған ортамен стихиялық өзара әрекеттесуі жағдайында, қоғам мен мемлекеттің белгілі бір жас, әлеуметтік, кәсіби топтарға әсер ету процесінде, сондай-ақ салыстырмалы түрде мақсатты және әлеуметтік бақыланатын тәрбие процесінде (отбасылық, діни, әлеуметтік) жүретінін айтты. И. с. Кон (1988) осы мәселе бойынша тәрбие, ең алдымен, адам саналы түрде қажетті сапалар мен қасиеттерді сіңіруге тырысатын бағытталған әрекеттерді білдіреді, ал әлеуметтену тәрбиемен қатар, кездейсоқ, стихиялық әсерлерді қамтиды, соның арқасында адам мәдениетке қосылып, қоғамның толық және толыққанды мүшесі болады[2]. А. А. Реан әлеуметтенудің мақсатты және реттелмейтін процесс ретінде бір уақытта өмір сүру мүмкіндігін көрсетеді [3]. Мысалы, кейбір математикалық есептер мен грамматикалық әңгімелерде патриотизм, әділеттілік, адалдық идеялары бар - олар "жақсы азамат" қалыптастыруға көмектеседі немесе кері процесті тудыруы мүмкін.

О. М. Кодатенко өзінің зерттеуінде объективті өмір жағдайларына сәйкес немесе қайшы келетін жеке ресурстар негізінде жүзеге асырылатын әлеуметтену векторларын анықтады. Соның ішінде мыналар ерекшеленеді: просоциалдық (өзін-өзі құру, өзін-өзі жетілдіру), асоциалдық немесе қоғамға қарсы (өзін-өзі жою). Н. Ф. Голованова әлеуметтенетін тұлға білім беру кеңістігінің объектілеріне әсер етіп қана қоймай, сонымен бірге білім беру кеңістігінің күйін анықтай отырып әсер ететінін атап өтті. Бұл автордың пікірінше, өсіп келе жатқан субъект білім беру кеңістігі арқылы, ал білім беру кеңістігі әлеуметтендірілген тұлғас арқылы дамитынын түсіну керек. Сондай - ақ, Б.П. Битинас пен А. Б. Мудрикің зерттеулері бойынша, егер әлеуметтену үздіксіз процесс ретінде сипатталса, онда тәрбие дискретті (үзіліссіз) процесс екенін көрсетеді. Мақсатты бола отырып, білім беру белгілі бір жерде және белгілі бір уақытта, белгілі бір білім беру институтында ұйымдастырылады. Сонымен қатар, дискреттілік жеке білім беру институттарында бірыңғай міндеттер, мақсаттар, реттелген және дәйекті қатынастар болмағандықтан, осы институттардың әрқайсысында адамның өзара әрекеттесуі үздіксіз және тұтас процесті құрмайтындығымен анықталады [4].

Көптеген адамдар Т.А.Ильиннің көзқарасымен келіседі, оған сәйкес білім беру жүйелі, тұтас және үздіксіз процесс болып табылады және адамның өмірі бойы жалғасады.

И.С.Кон әлеуметтенудің жалпы процесі аясында жеке қосалқы процестерді анықтайды. Бағытталған білім берудің өзегі ретінде автор білім беруді, яғни өткен ұрпақтарда жинақталған білім мен мәдени құндылықтарды беру процесін ажыратады. Білім беру, өз кезегінде, мақсатты, мамандандырылған және оның әдістері бойынша рәсімделген оқытуды, сондай-ақ ауқымды білім беруді, яғни мәдениетті насихаттау мен тарату процесін қамтиды, бұл ақпарат жеке тұлғалардың салыстырмалы түрде тәуелсіз және еркін таңдауына ұсынады.

Бұл процестер бір-бірімен байланысты, бірақ бірдей емес және әртүрлі әлеуметтік институттар арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Бүгінгі таңда білім мен тәрбие қоғамның тұрақтануы мен оның мәдени даму деңгейін анықтайтын жүйенің орталық буыны екенін түсіну қажет.

Тәрбие, оқыту, білім берудің тиімділігі тәрбиеші мен оқушының, мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесу процестерімен, адамды дамыту мақсатында оқыту мен тәрбиелеумен байланысты.

Осылайша, "әлеуметтену" категориясының келесі элементі-тұлғаның дамуы болып табылады. Ол адамның санасы мен мінез-құлқындағы өзгерістердің дәйектілігі мен сипатталады. А.В.Мудриктің пікірінше, әлеуметтену процесінде тұлғаның дамуы әлеуметтенудің әр жасына немесе кезеңіне арналған міндеттердің үш тобы шешілген кезде жүреді: табиғи-мәдени (физикалық, жыныстық даму), әлеуметтік-мәдени (моральдық-адамгершілік, құндылық-семантикалық бағдарлар) және әлеуметтік-психологиялық (өзін-өзі танудың қалыптасуы, жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауы). Жеке тұлғаның дамуы әлеуметтенудің әр кезеңінің мақсаты екенін және оны адамның әлеуметтік орта жағдайларына белсенді бейімделуінің тұрақты процесі және осы процестің нәтижесі ретінде түсіндіруге болатындығын мойындауымыз керек. Біз әлеуметтену және бейімделу процестерін жеке тұлғаның ішкі өзгеруі мен жеке тұлғаның қоғамдағы сыртқы бейімделуінің арақатынасы ретінде түсінеміз.

Тәрбие тәжірибесі балаларға қойылатын талап пен педагогикалық ықпал бірлігі қажет екенін дәлелдеді. Ұрпақ тәрбиесінің нәтижелілігі - тәрбие мекемелеріндегі талаптың бірлігі, іс-әрекеттің сабақтастығы. Оқушылардың жас және жеке ерекшелігін есепке

алу.

Оқушылардың жеке ерекшелігі - денсаулығы, ақыл-ойы, адамгершілік қалыптасуы, сыртқы әсерлерге жауабы, қабылдауы, т.б. Біреулері өзінің байсалдылығымен ескертулерді дұрыс қабылдаса, кейбіреулеріне керісінше әсер етуі мүмкін, сондықтан оқушылардың тәрбиелік дәрежесін дер кезінде анықтап отыру қажет. Тәрбие жұмысының барлығы білім мен сенімнің, сөз бен істің үздіксіздігі негізінде құрылады. Бала - педагогикалық қамқорлықтың ең жоғары мақсаты. Баланың ішкі мүмкіндіктерінің ашылуы адамдардық сүйіспеншілік сезімі мен қарым-қатынасына байланысты. Баланы тең адам санап, оған еркіндік бергенде ғана ол өз пікірін ашық айта алады, үлкендердің балаға деген құрметі олардың сенімін арттырады. Бастауыш сынып оқушыларының өзіндік санасы жаңа қалыптасып келе жатқандықтан, олар негізінен мұғалімнің ықпалында болады. Жасөспірімдер жедел дамып келе жатқандықтан тәрбиесі бірқалыпты жағдайға ауысып, өзін-өзі тәрбиелеуге қажеттілігі арта түседі.

Баланы ұжымда, ұжым арқылы тәрбиелеу - тәрбие жұмысындағы жетекші принциптердің бірі. Мұны екі түрлі көзқарас тұрғысынан қарау керек. Бірі - ұжымдық тәрбие қоғамның негізгі қаруы. Бала берік ұйымдасқан, ынтымақты, әлеуметті, рухани таза ұжымда болуы қажет. Екіншісі - тәрбиеленушінің педагогтың ықпалымен, көзқарасымен шектеліп қалмауы. Педагог - тәрбиеші қосарланған ұғымына А.С.Макаренко қарсы болып, оны ұжымның жан-жақты тәрбиелік әсерімен бекітуді ұсынған. Бірлескен іс-әрекетте, орынды ұйымдастырылған ұжымдық жұмыстарда өзара тәуелді, жауапкершілікті қатынастар туындайды, баланың тәжірибе және ұжымдық өмір дағдыларын жинау процесі жүреді. Тәрбие процесінде мұғалім, мектеп, отбасы және қоғамдық ұйымдардық күш-қуатын үйлесімді педагогикалық бірізділікке бағыттау. Тұлға өзін өмірде сирек кездесетін ерекше феномен деп қарайды. Бұл принцип мектеп мұғалімдерінің, отбасының және қоғамның педагогикалық күш-жігерінің бірлігі мен қызмет етуін қажет етеді. Бала тәрбиесінде отбасының рөлі көп жағдайда жаңа әлеуметтік қатынастарға байланысты. Ол ата-аналар мен мектептің және қоғамның арасындағы нарықтық еңбек жағдайында қатасады. Отбасындағы тәрбиеге көмек ретінде елімізде демеушілер мен қайырымдылық жасаушылар, әлеуметтік құқық қорғау бөлімдері мен қамқорлық қорғау кеңестерінің жұмысы да ұмытылуда. Тұлғаның сапаларын қалыптастыру бір мезгілде, кешенді түрде жүргізілетіндіктен, педагогикалық ықпал да кешенді сипатқа ие болуы тиіс. Жасөспірімдердің өздеріне сын көзбен қарамауы, жауапкершілік сезінбеуі ата-аналары мен мұғалімдерді босқа мазасыздандырып отырған жоқ. Мектеп пен отбасындағы балалар тәрбиесінің ең маңызды міндеті - оларды қажетті өмір сүру процесіне дайындау. Өзін-өзі тәрбиелеуді көбіне ұнамсыз жайды сезініп, сонымен күресуден бастайды. Біреуі - бойындағы берекесіздіктен, екіншісі - дөрекіліктен, үшіншілері - тұйықтықтан, ұялшақтықтан

арылғысы келеді. Мақсат қою, күш-жігер жұмсау, өзін-өзі бақылау мен өз ісіне талдау жасап отыру - өзін-өзі тәрбиелеудің міндетті элементтері.

Оқушылар өзін-өзі тәрбиелеу бағдарламасын қалай жасауды жақсы елестете алмайтындықтан, оларға жиі-жиі көмек көрсетуге тура келеді. Олар өзінің ойлау ерекшелігі мен мінез-құлпына талдау жасауға қиналады. Тәрбиешілер оқушыларға өзін-өзі тәрбиелеудің маңыздылығын түсіндіретін арнаулы әңгімелер немесе пікірталастар өткізеді.

Әлеуметтік бейімделу (адаптация) индивидтің қоршаған орта жағдайларына ыңғайлануы болса, ал әлеуметтік кемелдену өзінің іс-әрекетін жүзеге асыру, тәртіптің қарым-қатынаста тұрақтылығы, өз-өзіне баға беруі. Әлеуметтік бейімделу мен әлеуметтік кемелдену міндеттерінің шешімі: егер, ізгілікті орта болса, «барлығымен бірге болу» және «өзімен өзі болу» мотивтерімен, уәждік қажетсінумен реттеледі.

Адамды әлеуметтендіру нәтижелері әлеуметтік белсенділік, адамның әлеуметтік қарым-қатынасы байланысында көрініс беретін әрекетшілдігі. Әлеуметтендірудің көрсеткіштері: әлеуметтік ортаға бейімделу, әлеуметтік дербестік және әлеуметтік белсенділік.

Әлеуметтендірудің көптеген тұжымдамаларын талдау, олардың барлығын осы аталған позициялардың, ұстанымның біріне жақындайды, олардың өзі адамның әлеуметтендіру жүйесіндегі орнын түсінуі. Біріншісі, адамның әлеуметтендіру жүйесінде моральдық позициясын ұстанады, ал әлеуметтендірудің өзін адамның қоғамға бейімделу кезеңі ретінде қарастырады, әрбір мүшені өзіне тән мәдениетіне қарай қалыптастырады. Мұндай көзқарасты субъект – объект деп қарауға болады (қоғам объективтік әсер, ал адам —оның объектісі). Бұл ұғым — пікірдің басында Э. Дюркгейм және Т. Парсонс тұрды. Екінші жағынан, адам әлеуметтендіру кезінде белсенді түрде қатысып қоймай, қоғамға да бейімделеді, өзі өзіне, өмірдегі Жағдайларға да әсерін тигізе алады. Бұл көзқарасты «субъект-субъект» деп атауға болады. Бұл екінші позицияны Ч.Кули және Д.Г. Мид ұстанды.

Жасөспірімдердің жасы жалпы «қиын» және «дағдарысты» кезең деп саналады. Себебі, қысқа уақыт аралығында алдыңғы қызығушылығы, қарым-қатынасы т.б. ерекшеліктері көптеген сапалы өзгерістерге ұшырап балалардың осы жас аралықтағы даму үрдісінде үлкен секіріс байқалады. Аталған өзгерістер жасөспірімдерді тәрбиелеуде елеулі қиындықтар туғызады. Жасөспірім үлкендердің әсеріне берілмеуіне тырысады, бойларынан түрлі сипаттағы қарсылық көрсету мен тыңдамаушылық байқалады (бірбеткейлік, ызақорлық, ашушандық, теріс қылық, тұйықтық, т.б.). Жасөспірімдердің жас аралық шектеулері шамамен 11-12 жастан 16-17 жасқа дейін. Бұл кезде адам ағзасының толық өзгеруі, құрылымдық өзгерістері басталады, өсудің рухани және физикалық үдерісі белсенді түрде жүреді. Жасөспірімдік жаста жыныстық пісіп жетілу байқала бастайды. Физиологиялық өзгеруі олардың іштей қатты уайымдатады. «Мен басқалардың алдында қалай көрінемін?» деп ойланады. Сөйтіп, бұл сұраққа жауап іздей келе жасөспірім өзінің дене бітімі, бет-әлпеті және есіміне байланысты іштей ойлана бастайды. Мұның барлығы ағзаның физикалық ерекшелігіне байланысты. Өз бойында жүріп жатқан физикалық өзгерістерді жасөспірім саналы түрде байқап сезіне бастайды. Өз-өзін күштірек санап сенімдірек сезіне бастайды. Бұл сезімдер оның өз отбасында, мектепте, жалпы қоғамда жаңа орын иеленуге деген қажеттілігін туғызады. Сөйтіп жасөспірімнің әлеуметтік ортаға енуі басқаша айтқанда жаңа сатыдағы әлеуметтенуі басталады.

Жасөспірімдердің әлеуметтену мәселесіне байланысты көптеген тұжырымдар бар. Солардың арасынан ресейлік ғалым Г.М.Андрееваның көзқарасына сүйенетін болсақ жасөспірімнің әлеуметтену мазмұны үш аумақтан (сферадан) тұрады: іс-әрекет, қарым-қатынас, өзіндік сана. Осы үш аумақтың өзіне тән психологиялық ерекшелігі болады. берілген аумақтардың жалпы сипаты жасөспірімнің сыртқы ортамен әлеуметтік

байланысы ауқымды түрде кеңейеді және көбейе түседі. Енді осы үш аумаққа жеке тоқталып кетсек [4]

Іс-әрекет аумағы. Жасөспірім барлық әлеуметтену уақыты бойында өзінің іс-әрекет қорын кеңейтумен, көбейтумен, үнемі жаңа іс-әрекеттер мен тәжірибелерді меңгеру үстінде болады. жасөспірімдік кезеңде балалар мектепте үлкендермен және құрбы-құрдастармен қарым-қатынастың жаңа жүйесіне көшеді. Олардың отбасындағы құрбы-құрдастар арасындағы орын өзгереді. Іс-әрекетінің аумағы кеңейе түседі, ең бастысы, осы іс-әрекетінің сипаты саналы тұрғыда өзгереді, күрделене түседі. Іс-әрекеттердің көптеген түріне қатысып, өздерін белсенді ұстай бастайды. Мәселен оқу-білім іс-әрекеті, шығармашылық еңбектер, қоғамдық-саяси және қоғамдық-мәдени жұмыстар, физикалық спорттық мәдени әрекеттері, ұйымдастыру шаралары т.б. Тек оларды дұрыс бағыттап отыру керек. Егер жасөспірімдердің іс-әрекеттері ұйымдастырылмаған және жүйесіз болса, онда олардың іс-әрекеті жағымсыз бағытқа ауысып кетуі де мүмкін.

Жасөспірімнің негізгі уақыты оқу әрекетіне бөлінеді. Бастауыш мектеп оқушысына қарағанда жасөспірімнің оқу әрекеті маңызды өзгереді. Оқудың жаңа түрлеріне, күрделі талаптарға тап болады. оқу материалының мазмұны күрделенеді. Түрлі ғылымдардың негізін оқи бастайды. Бұл жасөспірім тарапынан дамыған теориялық ойлауды, білімге деген жаңа танымдық қатынасты талап етеді. Оқу мотивациясы үнемі өзгереді. Оқу әрекетінде жасөспірім әлеуметтік тәртіпті жетекшілікке алады: өзінің оқушылық міндеті мен парызын орындауда болашақ кәсібіне жақсырақ даярлануды, ұжымда құрметті және қадірлі орынды иеленуді қалайды. Сонымен қатар, әлеуметтік тұрғыдан бағалануға және басқалардың алдында өзін көрсетуге ұмтылады. Жасөспірімнің оқу әрекетінің мәні олардың өздігінше білім алуы мен өз-өзін жетілдіруде.

Баланың жасөспірімдік жастағы әлеуметтік позициясының өзгеруі өмірде, қоғамда және үлкендермен қарым-қатынас кезінде белгілі-бір орын алуға ұмтылуы оның өз-өзіне баға беруін күрт өзгертеді. Осыдан барып «Мен және қоғам» жүйесіндегі өзін бағалауға деген қажеттілігі едәуір жоғарылады. «Мен және менің қоғамға тигізер пайдам», «Мен және менің қоғам өміріне қатысым» деген сияқты тұжырымдар жасөспірімнің өзін бағалауына әсер етеді. Жасөспірімнің қоғамдағы орны оның айналысатын іс-әрекетімен анықталды. Айналысатын іс-әрекеті неғұрлым әлеуметтік мақұлданған сипатта (көпшілік қолдайтындай әрекет) болса, онда бұл әрекет осы жас аралық кезеңде жетекші рөл атқарады.

Қарым-қатынас аумағы. Адам қарым-қатынасы оның іс-әрекетімен үздіксіз байланыста болғандықтан, бірқатар ғалымдар (Б.Г.Ананьев, А.А.Леонтьев, В.С.Мухина, А.В.Мудрик) қарым-қатынасты әлеуметтендіру тұрғысынан қарастырған. Олар әлеуметтену барысында қарым-қатынастың кеңейе, тереңдей түсуін пайымдайды. Жасөспірімнің әлеуметтенуінде оның қарым-қатынасқа деген қажеттілігі арта түседі. Осы жаста баланың «үлкендермен байланыс» жүйесінің орнына «құрбы құрдастармен байланыс» жүйесі келеді. Сонымен үлкендер түсіне алмайтын өзінің жеке «әлем тұжырымын» құра бастайды. Жасөспірім құрбы құрдастарының арасында өзін тұлға ретінде көрсеткісі келіп тұрады. Үлкендерге қарағанда қатарластарымен қарым-қатынасқа түсу қажеттілігі басыңқы келеді. Жасөспірімге қоршаған адамдардың өзі туралы берген бағасы құнды әрі қажет болып табылады. Осы қажеттігін ол үлкендермен қарым-қатынасқа түсу арқылы қанағаттандырғысы келгенімен, үлкен-кіші деген жас аралық айырмашылықтарына байланысты, бұл оған қиынға соғады. Өзінен кішілермен араласуында басқаларды бағалау қажеттігі қанағаттанып отырады. Бұл құбылыс (яғни, басқаларды бағалау қажеттігін қанағаттандыру) жасөспірімнің қоғамдағы өз орнын білдіру, өзінің бар екенін көрсету қажеттігіне туындайды.

Д.Б.Эльконин, О.В.Драгунова қарым-қатынасты жасөспірімдердің жетекші іс-әрекеті ретінде анықтайды.

Жасөспірім қарым-қатынасының мазмұнын келесі компоненттер құрайды.

- рухани құндылық мәселесі (өмірдің мәні, әлемдік мәселелер);
- өмірдегі болатын жағдайлар (отбасы өмірі, таныстары мен достарының топтары, өздерінің және қоршағандардың іс әрекеттері, жасаған іс қылықтары);
- эмоциялық ортақтасу (уайым қайғы немесе қуаныштарына ортақтасу, бір нәрсеге біреулерге деген қарым-қатынас барысында туындаған көңіл күйлерін, сезімдерін бірге кешу т.с.с. мәселелер бойынша ортақтасу)
- әсерлер (тұрмыстық сұрақтар, кең мағынадағы заттар туралы әңгіме);

Өзіндік сана аумағы: жасөспірімнің тұлғалық өз сана-сезімінің дамуын Т.В.Драгунова, В.В.Давыдов, В.А.Крутецкий, А.В.Петровский, т.б. ғалымдар зерттеген. Олардың зерттеуінде жасөспірімнің әлеуметтік орта жағдайындағы биологиялық, психологиялық ерекшеліктерінің өзгеруі, соған байланысты олардың тұлғасын қалыптастыруға бағытталған талаптардың көбеюі сияқты мәселелер қарастырылған.

Өзіндік сана-сезім актісі (өзін-өзі тану, өзін-өзі байқау, өзінің мінез-құлқы мен іс-әрекетін реттеу, өз-өзіне деген қатынасы, өз қасиеттерін танып білу) тұлғаның ең маңызды қажеттіліктерінің бірі болып есептеледі.

Осындай қажеттіліктің негізінде тұлғаның рухани-адамгершілік сапалары туындайды. Тұлғаның мұндай өзіндік сана-сезім актісін олардың рефлексиясымен түсіндіруге болады [5].

Рефлексия (лат. Reflexio – бейнелеп көрсету) – субъектінің психикалық акті мен күйлерді өзінше талдау және тану процесі. Рефлексия жеке адамның өз санасындағы өзгерістер туралы ойлану процесі... субъектінің өзін өзі байқауы.

Өзіндік сана – күрделі психологиялық құрылым. Жасөспірімнің осы кезде қалыптасқан сана-сезімі, В.А.Мухинаның пікірінше, оның өмірлік қалыптасуында басшы роль атқарады.

Осы кезеңде физикалық, психикалық және әлеуметтік дамуында жақсы жетістіктермен бірге кері психологиялық қиындықтарда заңды түрде туындай бастайды. Жасөспірімнің ақыл-ойының дамуы оларды өз-өзіне сенімсіз және уайымшыл етеді.

Рефлексияның арқасында іштей өзіндік талдау жасайды: өзін ғана емес басқа да құрбы-құрдастарын танып біле бастайды, жауапкершілігі артады, ойланып әрекет жасайды, өзін жігіт немесе бойжеткен ретінде сезінеді; бұрынғы іс-әрекетін қазіргісімен салыстырып, болашаққа көз жүгіртеді; өз құқығы мен міндеттері туралы ойланады; ортасындағы үлкен құрбыларының іс-әрекетіне қызығып, сұрап, білгісі келеді. Осы орайда еліктегіште келеді. Өз өзіне «Мен кімін?» деген сұрақты жиі қоя бастайды. Үлкен адамдардың алдында өзінің жеке адам екенін, даралығын білдірткісі келеді де, өз бетінше әрекет жасауға ұмтылады. Сол үшін көп жағдайда үлкендердің әсеріне берілмеуге, қарсылық көрсетуге, тыңдамауға бейім келеді. Өзінің мінез құлқын саналы түрде жасалған немесе меңгерілген өлшемдер мен нормалар негізінде құруға тырысады [6].

Жалпы айтқанда, жасөспірімдік кезең – өте бақытты шақ. Тұрақты эгоцентризмнің нақты қауіпі невротизм белгісі бар жасөспірімдер де ғана байқалады. Ал мінез-құлықтың әлеуметтік нормадан ауытқуы (кикілжіңдік, өзін-өзі сыйламаушылық, ортада адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасай алмау, мазасыздық, девиантты және деликвентті мінез-құлық т.б.) – әлеуметтену процесі бұзылған немесе тұлғаның дұрыс әлеуметтенбеген жағдайларда ғана пайда болады. Сондықтан, осындай жағдайдағы балаларды «қиын» бала ретінде емес, қайта қоғам тарапынан «көмек қажет етуші» бала ретінде түсіну қажет.

Әлеуметтендіру дегеніміз – белгілі бір себептермен күйзеліске душар болған, торығу нәтижесінде қатардан шығып қалған не болмаса саяқтық, оқшаулану секілді қоғамдық ортада өмір сүруіне кедергі болатын мінез-құлқын тәрбиелеу, қайта тәрбиелеу, қалпына келтіру арқылы тұлғаны қатарға қосу.

Әлеуметтену – адамның әлеуметтік нормалары мен мәдениет құндылықтарын игеру процесі мен нәтижесі. Әлеуметтену үрдісінде екі мәселе шешіледі.

Әлеуметтік адаптация (бейімделу) – жеке адамның ортаға бейімделуі барлығымен бірге болу. Балаға барлық бағытта көмектесу. Баланың әлеуметтік қалыптасуы мен дамуына жағдай тудыруға, оны әлеуметтік өмірге араластыруға және өз бетінше өмір сүре білуіне көмектесуге бағытталады.

Әлеуметтік автономизация (оқшаулану) – ортамен бірге бола отырып, өзімен-өзі болу, іс-әрекеті мен қарым-қатынастарында табанды болмай, тұлғаның өзін бағалай білмеуі. [7]

Әр адам қайталанбас тұлға болып есептеледі, сондықтан адам адамгершілік тұрғылық қарым қатынасқа құқылы. Әлеуметтік ортаға енгізу – әлеуметтік қатынастардың жалпы жүйесіне, баланың өз жағдайына қарай, білім алу ортасына қарай әлеуметтік бейімделуін қалыптастыру. Әлеуметтендірудің мәні адамның қоғамға бейімделіп жекеленуі болып табылады. Ал тұлғаны жасөспірімді әлеуметтендіру үшін қоғам, орта, отбасы оның тәрбие процесін басты назарда ұстап, белсенді роль атқаруы тиіс деп ойлаймын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении (логико-психологические проблемы построения учебных предметов). - М.: Педагогика, 1972.- 220 с.
2. Методики психодиагностики в спорте: уч. пособие / В.Л. Маршчук и др. - М.: Просвещение, 1990. - 256 с.
3. Швырев В.С. Научное познание как деятельность. - М.: Политиздат, 1984.-232с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. - М.: Аспект Пресс, 1996. - 376 с.
5. Педагогика және психология түсіндірмелі сөздігі, А.: «Мектеп» - 2002ж.
6. Мухина В.А. «Возрастная психология» учебн.пособие, -М.: «Владос», 2004.
7. Иргалиев А.С. Тұлғаны әлеуметтендіру (монография). Орал, 2019 ж

УДК 15.41.25

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС КАК СРЕДСТВО СОЦИАЛИЗАЦИИ ПОДРОСТКОВ

Сапашева К. Х., магистрант Кабди Ж. С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье затрагивается проблема «воспитательного процесса», основного фактора, влияющего на социализацию личности, в сочетании с особенностями социализации личности. Проанализированы мнения нескольких ученых.

Ключевые слова: воспитание, социализация, школа, семья, социальная среда.

ӘОЖ 37.0(075.8)

**БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢАРТЫЛҒАН МАЗМҰНЫ БОЙЫНША
ОҚУШЫЛАРДЫ ОҚУ ПРОЦЕСІНЕ БЕЙІМДЕУ ЖАҒДАЙЛАРЫ****Гайнуллина Р.Б.**

Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа:*Мақалада білім берудің жаңартылған мазмұны жағдайына оқушылардың бейімделу ерекшеліктері қарастырылған.****Кілт сөздер:*** жаңартылған білім беру бағдарламасы, оқу процесіне бейімделу жағдайлары.

Қазақстандағы жалпы орта білім берудің мазмұнын жаңарту жағдайымен сәйкес педагогтерге қатысты жүзеге асып жатқан реформалар – оны жүзеге асыратын мұғалімдердің әлеуетіне, олардың енгізілгелі отырған жаңалықтың мәні мен идеясын қаншалықты түсінгендігіне, қабылдай алғандығына, практикада жүзеге асыруына байланысты. Педагогтердің жаңартылған мазмұнды сәтті жүзеге асыруға, *біріншіден*, мұғалімдердің Бағдарлама мазмұнын сапалы меңгеруі, *екіншіден*, оқушылардың білімін бағалаудың жаңа жүйесінің барлық тектіктерін оңтайлы қолдану икемділіктерінің қабилыптасуы, *үшіншіден*, мектептердегі және қала, аудан деңгейіндегі педагогтерді қолдау бойынша әдістемелік қызметтің жүйелі болуы, *төртіншіден*, реформаны жүзеге асырудағы мұғалімдердің өз ізденістері мен талпыныстары ықпал етеді. Сондықтанда орта білім берудің жаңартылған мазмұны жағдайында педагогтер өздерінің кәсіби біліктіліктерін, функционалдық және технологиялық сауаттылықтарын, құзыреттіліктері мен жалпы мәдениеттерін арттыруға ынталы. Өйткен, жаңартылған білім беру бағдарламалары оқушының белсенді іс-әрекетін ұйымдастыруда өздігінен білімді игеруге жағдай жасауды негізгі талаптардың бірі ретінде қарастырады. Мұндай тәсіл оқушының пәндік білімді, әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларды ғана емес, сонымен бірге өзінің жеке мүдделері мен болашағын сезінуге, сындарлы шешімдер қабылдауына мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттерді де меңгеруге ықпал етеді. Мұғаліммен бірлесіп шығармашылықпен айналысу және серіктес, кеңесші ретінде мұғалімнің қолдауы кезінде оқушының белсенді танымдық қабілеті тұрақты сипатқа ие болады. Тұлғалық-бағдарлық білім беруді осындай сипатта жақсарту білім беру процесіне барлық қатысушылардың өзара қарым-қатынасында өктемшілікке жол бермей, ынтымақтастығы үшін алғышарттарды құрайтын оқытудың алуан түрлі интерактивті әдістерін қолдану кезінде мүмкін. Диалогтік және рефлексивті технологияларды қолдану оқушылардың жоба және зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруымен сабақтасады. Білім беру процесін ұйымдастырудың барлық инновациялық тәсілдері оқытуды білім, идеялар және іс-әрекет тәсілдерімен белсенді түрде алмасуды көздейтін оқушының шынайы шығармашылық процесіндегі қарым-қатынас моделіне айналдырады. [1]

Жаңартылған білім беру бағдарламасының жаңа шарттарына көшу мектептегі барлық білім беру жағдайын, соның ішінде мектептегі білім беру ортасының мазмұны мен ұйымдастырылуында психологиялық білімдерді қолданудың формалары мен түрлерін едәуір өзгертті. Оқу үрдісінде оқушылардың психикалық денсаулығы, оқу бағыттарын даралау, психологиялық қауіпсіз және жайлы білім беру ортасын құру маңызды орын алады. Өйткені мектептегі білімнің негізгі мақсаттарының бірі – әрбір баланың толық психикалық және жеке дамуын қамтамасыз ететін психологиялық

жағдайларды жасау және қолдау болып табылады. Жеке тұлғаны дамыту үшін психикалық денсаулық, яғни психикалық, физикалық және әлеуметтік әл-ауқат маңызды рөл атқарады. Сондықтан да қазіргі кезде білім беру үрдісін құрайтын мұғалімнің «оқыту» және оқушының «оқу әрекеттері» біріккен, екі жақты біртекті үдеріс: *біріншіден*, мұғалім оқушыларға білім беріп, икемділікке, дағдыға үйретеді; *екіншіден*, оқушы таным міндеттерін жете түсініп, білім мен оқу икемділігін меңгереді және оларды өмірде қолданады. Оқыту – мұғалімнің жетекші іс-әрекеті болса, оқу – баланың танымдық, практикалық іс-әрекеті.

Жаңартылған бағдарламаның жаңа шарттарына көшуде білім беру мазмұны мен оқыту әдісі тұрғысынан оқыту жағдайында түбегейлі өзгерістердің орын алуы, оқушылардың психикасына түсетін жүктеменің артуына әкеледі. Сондай-ақ, әр мұғалімдерге қойылатын талаптардың әртүрлі болуы, әр сабақтың өзіндік оқыту әдісіне бейімделу қажеттілігі - мұның барлығы студенттің психикасына зор әсерін тигізеді. Жаңартылған бағдарламаға көшу – студенттің жаңа білім мазмұны, оқыту технологиясын меңгеруі болып табылады. Бұл жердегі басы психологиялық факторлардың бірі – оқушының жаңа мазмұндағы оқу процесіне сәтті бейімделуі.

Бейімделу кезеңінде балалар алаңдап, мазасызданып немесе керісінше, шамадан тыс шулы, алақайлап кетуі мүмкін. Олардың оқуға ынтасы, жауапкершілік сезімі төмендеп, кейде ұйқысы және тәбеті бұзылуы мүмкін. Сонымен қатар, оқуға деген қызығушылықтарының, білім көрсеткіштерінің төмендеуі, құрдастарымен қарым-қатынаста кекілжіндердің пайда болуы мүмкін. Жалпы оқушының жаңа жағдайға әлеуметтік-психологиялық бейімделу күрделі құбылыс. Қазіргі заманда әсіресе қарқынды өзгеруіне байланысты кез-келген жағдайда өзін жақсы сезіну, жағдайларға икемделе, бейімделе алу өте маңызды. Ғалымдар осы күрделі процестің түрлі шегін зерттеуге, бағалауға болатындығын көрсетуде.

Сөздікте латын тілінен аударғанда «бейімделу» - икемделу, үйлесу деген мағананы береді. Адамның бейімделуі – күрделі әлеуметтік-биологиялық процесс. Мұның негізінде организмнің қызметі мен жүйесі, сондай-ақ дағдылы мінез-құлық жатады. [2] Ғылыми зерттеулерде баланың жас ерекшелігіне қарай қабілеті, белгілі бір іс-әрекетке бейімділігі жас кезінен белгілі бола бастайтыны дәлелденген. Бейімділік – бұл адамның белгілі бір іс-әрекетпен айналысуға бетбұрысы, оянып келе жатқан қабілеттің алғашқы белгісі. Демек бала кезде ерекше көзге түсетін бейімділік келешектегі қабілеттіліктің көрсеткіші бола алады.

Жалпы жеке тұлғаның кез-келген ортаға бейімделуінің төрт түрін көрсетуге болады: психологиялық, физиологиялық, биологиялық, әлеуметтік. Тұлғаның бейімделуі немесе бейімделе алмауының сипаты мен деңгейі көбінесе адамның биологиялық, физиологиялық, психикалық қасиеттеріне және оның әлеуметтік дамуына байланысты. Тұлғаның әлеуметтік бейімделуі ережелерді қайта орнатуға, әлеуметтік пайдалы қарым-қатынас, мінез-құлық, іс-әрекеттің өзгеруіне бағытталған. Психологиялық бейімделу - әлеуметтік қажетті құндылық бағдар және мінез-құлықты меңгеру, әлеуметтік ортаның күтілімдері мен тұлғаның бағыттылығын, бағдарын жақындаттыру. Бейімделудің әлеуметтік және психологиялық жақтары бір-бірі мен үздіксіз байланыста. [3, 17-6.]

Әлеуметтік бейімделу процесінің негізі – әлеуметтік ортаның оған ұсынатын талаптарына тұлғаның мінез-қылық, жүріс-тұрысы және іс-әрекетінің сәйкестенуі, яғни әлеуметтік күтілімдер жүйесіне мінез-құлықтың сай болуы. Әлеуметтік–психологиялық бейімделу түсінігін қысқаша қарастыратын болсақ, жеке адам мен топтың өз ара қатынасының жағдайын жеке адам созылмалы емес ішкі және сыртқы қақтығыстарсыз басты әрекетке сәтті қосылуы, негізгі социогенді қажеттіліктерді қанағаттандыруы, оның топ ұсынатын ролдік күтілімдеріне қарсы шығуы, өзінің ісін көрсету және шығармашылық қабілеттерін еркін көрсету жағдайы – әлеуметтік–психологиялық

бейімделу деп аталады. Сонымен «бейімделу» – түсінігіне тоқталатын болсақ, жоғарыда айтып өткендей «бейімделу» түсінігінің нақты, бір мәнді анықтамасы жоқ.

Әр саладағы ғалымдар, зерттеушілер өзінің зертеу бағытына байланысты анықтаманы ұсынады. В.Н. Дружинин «бейімделуді» – ағзаның орта мен нәтижелі әрекет ету процесі деп қарастырады. [4] Ал Л.С. Выготский «бейімделуді» – ағзаның құрылысы және функциясы, оның мүшелері және ұлпаларының орта жағдайына икемделуі. [5] Л.Д. Столяренко «бейімделу - адамның қоршаған ортаның түрлі талаптарына ішкі қолайсыздықты сезінбей және орта мен қақтығыссыз икемделе алу қабілеті» - деп қарастырады. [6, 32-б.]

Осындай ғылыми түсініктерге сүйене отырып, оқушы бойындағы бейімделу процесінің жан-жақтылығын қарастырайық. Оқушы жаңа мектепке жағдайында бейімделудің психологиялық, әлеуметтік түрінен өтеді. Адамның психикалық бейімделуі күрделі икемделу процесі болып табылады. Жағымсыз жағдайлардың әсерінде осы бейімделудің түрі ең бірінші өзгеріске ұшырайды және басқа бейімделу деңгейлерінің бұзылысына әкеледі. Психикалық жағдай және оны мен байланысты психикалық бейімделу жағымсыз әсерлердің бас миына бағытталуына байланысты бұзылуы мүмкін және ортаның психогенді әсерлерімен де байланысты. [7, 3-б.] Сондықтан оқушы бойындағы жағымды және жағымсыз құбылыстар алма кезек ауысып отырады. Баланың мектепке бейімделуі бірден болмайды. Мектепте толығымен меңгеруіне бір күн немесе бір апта жеткіліксіз. Бейімделу ұзақ мерзімді қажет ететін процесс. Бала өміріндегі бұл мерзімнің бала өміріндегі өзгерістерінің психологиясы мен мінездемесін Р.С.Немов дамудың әлеуметтік жағдайы мен ішкі позициясының түсініктерімен байланыстыру қажеттігін ұсынды.

Жаңартылған білім беру мазмұны бағдарламаларымен жұмыс жасап жатқан мектепте оқу ерекшеліктері де баланың бейімделуіне әсер ететін бірден-бір фактор болып табылады. Оқу ерекшеліктеріне: бағдарлама мазмұнының спиральді принципі, интеграцияланған білім жүйесі және бағалаудың критериалды формасы, соған сәйкес бағалау процедурасының өзгеруі жатады. Оқушының әлеуметтік даму жағдайлары кең ауқымды дағдыларды қамтиды: алған білімді шығармашылық бағытта қолдану, үштілділік, АКТ қолдану, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жасау. Осындай маңызды мәселелерде оқушы бойында төмендегідей кері түсініктер пайда болады: көпшілік көңілінен шыға алмау (ата-ана, достар, мұғалім), анық эмоционалдық мінез көрінісі, сәтсіздіктерге бейімделудің болмауы, қойылған тыйымдарға көне алмау, сөз бен істің сәйкестігіне күмандану, мұғалімнің жеке басына үйрене алмау.

Бейімделудің күрделі аспектілерінде ата-аналардың көмегі өте қажет. Ата-аналармен жүргізілетін жұмыс неғұрлым тиімді болуы үшін олармен байланыстың әрқилы түрлерін қолдану қажет. Тек оқушы ғана емес, өз балаларымен қатар ата-анада бейімделу процесінен өтіп отырады. Оқушының жаңа мектеп жағдайына енуі оның организміндегі өзгерістеріне әсер ететіндіктен, ата-ананың бала дамуы туралы нақты, тиянақты ой-пікірі болуы қажет. Егер ата-анада бала үшін қойылған мақсаты анық болса, «Ата-аналар» институттармен тығыз байланыста болып, өз бетінше ағарту дәрістерін тыңдауға болады. Сондықтанда жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында ата-аналардан балаларға келетін көмек түрлеріне мыналар жатады: мектептегі және отбасындағы қарым- қатынас деңгейін жақсарту, үй тапсырмасын орындау режимін ұйымдастыру, критериалды бағалау жүйесін түсіну, академиялық шындықты сақтау ережелерімен танысу, мектеп өміріне қызығушылықпен қарап, үнемі араласу.

Жалпы оқушының қиын бейімделу критерийлерін ескерсек, баланың психологиялық және физиологиялық тұрғыдан жұтаңдауын байқаймыз. Бұл мәселе ұрпақ тәрбиесі және болашағы үшін ең маңызды болып саналуы қажет. Төмендегі кестеден бала бойындағы қиын бейімделу кезеңінің алғашқы белгілерін көруге болады. Қиын бейімделу белгілері:

- *физиологиялық*: шектен тыс шаршау; жұмыс қабілетінің төмендеуі; албырттық; ұйқы мен тәбеттің бұзылуы.

- *әлеуметтік-психологиялық*: оқудың табысты еместігі; мектеп пен мұғалімдерге жағымсыз көзқарас; қақтығыс және мазасызданудың өсуі; жеткіліксіздік сезімі; шектен тыс ашулану мен реніш; мектеп неврозы.

Баланың мектептің жаңа талаптарына бейімделуіне әсер ететін факторлары:

- *жағымды*: жағдайын адекватты түрде бағалау; ойыннан әрекетке көшудің өз уақытылы болуы; отбасындағы тәрбиенің дұрыс тәсілдері; баланың құрдастар тобындағы әлеуметтік жағдайының қолайлы болуы

- *жағымсыз*: отбасындағы тәрбиенің дұрыс емес тәсілдері; мектептегі оқуға функционалды түрде дайын болмау; ересектермен қарым-қатынаспен қанағаттанбаушылық; құрдастар тобындағы әлеуметтік жағдайын адекватсыз қабылдау. [8]

Осы ретте оқушылардың жаңартылған білім беру жүйесіне бейімделуінде мазасыздықтың артқаның байқауға болады. Ол мазасыздық тек оқушы емесе, оның ата-анасы тарапынан да белес алуға. Бұл заңды құбылыс. Өйткені жаңа жүйенің жаңа талаптарына бейімделу уақытты талап етеді.

Мазасыздық – әртүрлі өмірлік жағдайларда, оның ішінде объективті сипаттамалары бейімделмеген жағдайларды қоса алғанда, алаңдаушылықты бастан кешіру үрдісінің жеке психологиялық ерекшелігі. Мазасыздық адамның жағымсыз оқиғалары арасында ерекше орын алады, көбінесе ол тиімділіктің төмендеуіне, қызметтің өнімділігі мен қарым-қатынаста қиындықтарға алып келеді.

Мектептегі мазасыздық – оқушы алаңдаушылығының салыстырмалы түрде бастапқы формасы болып табылады. Бұл сыныптағы жағдайға жоғары мазасыздықпен әрекет етумен, өзіне деген төмен сыни көзқарас қалыптастырумен, мұғалімдер мен құрдастарының тарапынан теріс баға күтуімен сипатталады.

Оқушылардың мазасыздық деңгейін зерттеу қажеттілігі, мектептегі өмірде өте сирек кездесетін болса да, мектептегі мазасыздықтың «мектеп неврозына» айналу қаупінен туындайды.

Сонымен қатар, білім беру үдерісін жаңа білім шарттарында толық және сәтті жүзеге асыруда ыңғайлы орта құру, мазасыздық деңгейі жоғары оқушылар үшін өте маңызды болып келеді.

Мектеп жасындағы балаларда мазасыздықтың пайда болуына әкелетін маңызды себептерін анықтауға болады:

1. Әр түрлі қызмет салаларында өз жетістіктерін бағалауға байланысты жеке қақтығыстар (Кочубей Б.И, Новикова Е.В)

2. Отбасындағы және мектептегі өзара әрекеттесудің, сондай-ақ құрбыларымен өзара әрекеттесудің бұзылуы (А.Захаров, А.Прикходжан)

3. Соматикалық бұзылыстар (Шербатый Ю.В., Ивлева П.И.).

Көбінесе, баланың мазасыздығы мынадай қақтығыс жағдайларында дамиды:

- баланың төмендетілген немесе тәуелді күйде болуы;
- тым жоғары қойылған талаптар;
- ата-аналар, мектеп және құрдастарының тарапынан болатын қарама-қарсы талаптар (Б.Кочубей, Е. Новикова).

Жасөспірімдікке қатыста алаңдаушылық деңгейінің едәуір ұлғаюы, алаңдаушылық және күдікті сипатта болатын психастеналық сипатты қалыптастыруға байланысты болуы мүмкін. Осындай жеке сипаттамалары бар адамда қорқыныш, қобалжу және күдіктену сезімдері тез орын алады. Оқушыларда өзіне деген сенімділіктің төмен болуы, қарым-қатынаста, соның ішінде жаңа ұжыммен таныстықта бірқатар қиындықтар әкеледі.

Сондықтанда жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында мұғалімдер оқушыларға орта білімнің жаңартылған мазмұны бойынша оқытуда орта білім берудің

«білім» және «білік» атты педагогикалық категорияларын «ақпаратты өңдеу», «проблеманың шешімін табу» сияқты сыни негізде жүзеге асыруда. Бүгінде мектептегі сабақтар оқушылардың өзіндік дамуын қамтамасыз ететін зерттеу жұмыстары арқылы жүзеге асырылады. Мұғалімдер өз пәндерінің мазмұнын меңгертуде оқушылардың жеке өмірлік тәжірибелеріне сүйенеді. Яғни жаңа білімді оқушыларда бар тәжірибемен кіріктіреді. Бұл жағдайда оқушылар өзінің оқу әрекетінде не қажет екенін ұғынып, өзіндік әрекетінің жаңа талаптарға сәйкес келу дәрежесін түсінеді. Бұл ретте мұғалімдер оқыту процесінде оқушылардың шаршамауын ескеруі қажет. Яғни, сыныпта жағымды психологиялық ахуал қалыптастырып, оқушылардың оқуға деген оң мотивациясын арттыруды назарда ұстауы керек.

Жаңартылған білім беру бағдарламаларының басты идеяларын меңгерту – диалогтік оқытудағы топтық жұмыс негізінде жүргізіліп, оқушылардың сыни ойлауына жағдай жасалады. Осы арқылы оқушылардың мазасыздығы төмендеп, нәтижелі жұмыс жасауға үйренеді; өз-өздерін көпшілік алдында көрсетуге мүмкіндік алады; жеке көзқарастарымен сыныпта бөлісуге әрі өзара, өзін-өзі объективті бағалап, өзара пікір алмасып, өзінің ойына қайшы келетін пікірлердің болатындығына және ол пікірлердің болуына толыққанды құқықтың бар екендігіне көздері жетеді. Диалогтік оқытуда қолданылатын әңгімелесу түрлері арқылы мұғалімдер оқушылардың пікір алмасып, әртүрлі проблемаларға қатысты талдау жасап, өзіндік тәжірибелерін пән мазмұнындағы теориямен байланыстыруға мүмкіндік алады. [9]

Сонымен, жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында жоғарыда айтылған әрекеттерді жүзеге асыруда, мұғалімдер оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін назарда ұстайды. Осы бағытта Мерсердің, білімді бірлесіп алу немесе «пікір алмасу» барысында тең құқылы серіктестер болады деген сипаттамасынан, келесі ойлар туындайды: *біріншіден*, сабақта оқушылардың топтық жұмысын ұйымдастыру арқылы олардың өзара пікір алмасуына мүмкіндік болады. Өйткені диалогтік тәсілмен сұрақ қою арқылы, мұғалім қарастырып отырған тақырып бойынша оқушылардың шынайы қызығушылықтары мен сезімдерін біліп, өз-өзіне дегені сенімі артып, бір-бірінің идеяларын құрметтеп өзара бағалауға жағдай туғызады. *Екіншіден*, оқушылардың кең коммуникациялық процестерге тиімді және ойдағыдай қатысуына мүмкіндік беретін сыни тұрғыдан ойлау мен зерттеу дағдыларын дамытуда (Вольф пен Александер, 2008) диалогты пайдалану оқушылардың сыни ойлауына ықпал етіп, маңызды мәселелерді бірлесіп талқылау және тәжірибені ой елегінен өткізу деңгейлері бойынша олардың қаншалықты материалды меңгергенін көруге мүмкіндік алады. *Үшіншіден*, сыни ойлауға төселген оқушы өзіне сенімді, көзқарасын қысылмай айтып, өзін-өзі және өзара бағалау әрекеттерін тиісілі дәрежеде орындай алады. [10] Бұл өз кезегінде, білім берудің жаңа жағдайында, мектеп мұғалімдерінің оқу процесін ұйымдастыруда психологиялық-педагогикалық аспектілерге ерекше назар аударуға деген икемділіктеріненің артқанын білдерді.

Жаңартылған білім беру жағдайына тез бейімделген баланың әлеуметтенуі де сәтті болады. Жалпы мектеп оқушылары белсенді болады және әлеуметтік қарым-қатынасқа тез түседі. Сондықтан, оқушының қоршаған шындықпен және адамдармен жасайтын қарым-қатынасының әрекеттік сипатын ескере отырып, оның әлеуметтенуін негізгі «құқығы» ретінде қарастыруға болады. Әлеуметтенудің сипаттамасына сүйеніп баланың өз жас ерекшеліктеріне сәйкес әлеуметтік белсенділік танытуға құқылы екендігін ескерсек, онда бала келесілерге құқылы: балалар және ересектер үшін ойын, оқу іс-әрекеттерін ұйымдастыруға; өзінің және басқа адамдардың іс-әрекет түрткісі туралы пікір айтуға; өз іс-әрекет нәтижесін алуға және оны өз ұстанымы мен қалауы бойынша бағалауға; дау-дамайға қатысуға; таңдау жасауға және өзбетімен немесе топпен бірлесіп жұмыс жасау шешімін қабылдауға; күмәндануға және қателесуге; бұрынғы көз-қарасынан бас тартуға; өз жұмысын өзбетімен ұйымдастыруға; жеке тәжірибесін

жинақтауға; қабылдаған шешімге жауап беруге; өз құндылықтар жүйесін құруға; өзіндік абыройға ие болуға және сол абыройды сыйлатуға.

Сонымен, жаңартылған білім беру мазмұны бойынша білім алушы оқу үдерісінде өз іс-әрекетінің субъектісі жағдайына қойылатын болса, онда қоршаған ортаға бейімделу, оқуға деген қызығушылықтарының дамуы сәтті жүреді. Мұндай жағдайда әрбір оқушы өзінің жеке ерекшелігін, өзінің даму деңгейін көрсете отырып, берілетін оқу міндеттері көлеміндегі білімді өз бетімен алатын, өз іс-әрекетін бағалайтын сәтті әлеуметтенген тұлға ретінде қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жаңартылған мазмұндағы орта білім берудің үлгілік оқу бағдарламалары. Астана: «НЗМ» ДББҰ, ПШО. 2017.
2. Большой толковый психологический словарь./под ред. Артур Ребера. –М., 2003, 300с.
3. Щетинина А.М. основы построения концептуальной психолого-педагогической модели социального развития ребенка // Ученые записки ИНПО. В.Новгород: НовГУ им. Я.Мудрого, 2001. – Выпуск 3. – Книга 2.
4. Дружинин В.Н. Психология. Учебник для гуманитарных вузов. М., 2015. -247с.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. Воображение и творчество в детском возрасте. Сознание и психика. М., АСТ. 2009.
6. Столяренко Л.Д. Основы психологии. Издание 3-е, переработанное и дополненное. - Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.
7. Немов Р.С. Психология. Психодиагностика. кн.3. М., 2017. -284с.
8. Тихомиров О.К. Структура мыслительной деятельности человека (Опыт теоретического и экспериментального исследования). М., 1969.
9. Кулюткин Ю.Н. Диалог как предмет педагогической рефлексии. СПб., 2001. - 75 с.
10. Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении. М., 1991. -184с.
11. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя. М., 2004.
12. Щербакова Т.Н., Ганиева Р.Х. Педагог как носитель и транслятор субъектности. Ростов н/Д., 2006.

УДК 37.0(075.8)

ПО ОБНОВЛЕННОМУ СОДЕРЖАНИЮ ОБРАЗОВАНИЯ УСЛОВИЯ АДАПТАЦИИ УЧАЩИХСЯ К УЧЕБНОМУ ПРОЦЕССУ

ГАЙНУЛЛИНА Р. Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассмотрены особенности адаптации учащихся к условиям обновленного содержания образования.

Ключевые слова: обновленная образовательная программа, условия адаптации к учебному процессу.

ТАРИХ

ӘОЖ 94(574)

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ ҚАЗАҚ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ
КӨШБАСШЫСЫ

Құрманалин С.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада Ұлттық мемлекеттік идеясын теориялық тұрғыдан негіздеуші және осы мақсатқа жеткізетін жол мен әдіс құралдарды анықтаушы, қайраткер Әлихан Бөкейханов жайлы, оның қазақ қоғамы үшін кезек күттірмейтін мәселе – ел болып атамекен жерді, әсіресе оның құнарлы аймақтарын жаппай қоныс аударушылардың меншігіне өтіп кетуден сақтап қалудағы еңбегі жайында баяндалады.

Ключевые слова: Метрополия, реформа, ұлттық мемлекет, интеллигенция.

Биылғы жылдың бесінші наурызында Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхановтың өмірге келгеніне жүз елу жыл толды. 1913 жылы 18 маусымда Ресейдің Самара қаласында айдауда жүріп оппоненттеріне «тірі болсам хан баласында қазақтың ақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» деп қасарысқан хан тұқымы, сұлтан Бөкейханов осы. Әлихан билік және саясат ісіне үзіліссіз, тұрақты түрде араласып отырған дәстүрлі отбасында дүниеге келді. Бесінші атасы атақты сұлтан Көкжал Барақ, оның ұлы Бөкейхан, оның ұлы Батыр сұлтан өз заманының қоғамдық-саяси өмірінде өздеріне тиесілі орындары бар аса ықпалды тұлғалар болды. Ал Батыр сұлтанның ұлдары Рүстем мен Мырзатай Кенесары хан бастаған Ресей отаршылдығына қарсы қозғалысқа белсенді атсалысты. Мырзатайдан Әлиханның әкесі Нұрмұхамед туады. Қай мемлекетте болмасын, қандай қоғамда болмасын саяси басшының қайраткерлік қызметіне өзінің өскен ортасы мен шығу тегі, отбасы, ошақ қасында алған тәрбие-өнегесі үлкен әсер етеді. Осындай шаңырақта дүниеге келіп тәрбиеленген Әлиханға саяси қызмет әулеттік дәстүр болып есептелгендей. Оның ел басына күн туғанда халқының көсеміне айналуы табиғи құбылыс, заңдылық іспетті еді. Әлиханның балалық шағы бүкіл қазақ даласын құшағына алып, сілкілеп өткен дауылдай болған Кенесары хан бастаған қазақтардың өз мемлекеттілігін қалпына келтіруге ұмтылысының аяусыз жанышталып, оның ізін ала патшалық биліктің темір құрсаулы өз басқару жүйесін енгізуі (1867-1868 жж) жағдайында өтті. Жаңа ене бастаған әкімшілік басқару жүйесі қазақ ақсүйектерімен ымыраға келу, олардың икемділеріне шеншекпен беріп бауырына тарту, балаларын орыс мектептерінде оқытып, шенеуніктік қызметке алу бағытын ұстанды. Қоғамдағы өзгерістердің беталысын түсінген қазақ ақсүйектері өз балаларын орыс мектептеріне оқуға бере бастайды. Сауатын ауыл молдасынан ашқан Әлихан білімін Қарқаралыдағы орыс-қазақ мектебінде жалғастырып (1879-1886 жж), сонан соң Омбыдағы техникалық училищені аяқтайды (1886-1890 жж). Жиырма төртке толған жасында Әлихан Санкт-Петербург императорлық орман шаруашылығы институтының экономика факультетіне қабылданады. Ресей астанасындағы жоғары оқу орнында білім алу оның өз заманына лайық маман және белсенді саяси тұлға болып қалыптасуына жол ашады. Империяның шығыстағы ірі саяси орталықтарының бірі Омбыда және алып Ресейдің астанасында білім алу өз кезегінде Әлихан секілді қабілетті жасты саяси өмірдегі өзгерістерден хабардар етті. Буырқанған саясат өміріне назар салуы, шын мәніндегі үлкен саясаттың не екендігін түсінуі оның студенттік кезеңінде қалыптасқандығы анық. Бұл мезгілдегі оның саяси көзқарасына қоғамдық ойдағы екі ағымның ықпалы болды деп айта аламыз. Олар қоғам өмірін дүр сілкіндіріп өткен орыс халықшылдығы мен Ресейде енді ғана тарай бастаған марксистік ілім еді. Бұл ағымдардың алғашқысы азаматтық ұстаным

ретінде оның өміріне біржола енген болса, соңғысы сол тұстағы қазақ шындығына аса жанаса бермейтін теория есебінде көп ұзамай-ақ Әлихан үшін өз тартымдылығын жоғалтып алған еді. 4 1894 жылы Петербургтегі оқуын тәмамдап Омбыға оралғанда Әлихан жоғары білімді маман-ғалым ғана емес, қоғамдық өмірде өз ұстанымы қалыптасып қалған жігерлі жас болатын. Омбының техникалық училищесінде оқытушылық қызмет атқара жүріп, саяси қызметке белсенді араласуын оның жергілікті Сібір өңіріне танымал «Степной край» газетіне атсалысуынан байқаймыз. Әйтсе де, өз халқының мұң-мұқтажы үнемі толғандырып жүретін Әлиханға ел ішін еркін аралау, ұлт өміріндегі өзекті жәйттерге өз көзімен қарап, көңілге тоқу қажеттілігі пісіп-жетілген еді. Сондықтан да орталық билік орындарының шешімімен 1896 жылы Ақмола, Семей және Торғай облыстарындағы жергілікті халықтың мал шаруашылығын, оның жер қорын пайдалану жүйесі мен мәдениетін зерттеуді мақсат еткен Ф.А.Щербина экспедициясы ұйымдастырылғанда, Ә.Бөкейханов оған қатынасуға белсенді ықылас танытады. Оның ойы бойынша бұл жұмыс сапары сол тарихи кезеңде қазақ жұрты үшін ең зәру мәселеге айналған – жер қатынастарын тереңірек түсініп, белгілі бір тұжырымдарға келуге жағдай жасауға тиіс еді. Жұмыс мерзімі 1896-1903 жылдар аралығын қамтыған бұл экспедицияның түпкі стратегиялық мақсаты аталған үш облыста жер жағдайын зерттеп, қазақ даласына орыс шаруаларының пәрменді түрде қоныс аударуына қажет ғылыми негіз жасап беру тиістілігі әрине сол кезеңде жасырын ұсталды. Бірақ көзі қарақты, көкірегі ояу Ә.Бөкейханов қазақ даласына байланысты империялық биліктің көздеген мақсатын бұрын өзі байқай бермеген жаңа қырынан көрді және оның таяу арада ірі стратегиялық шараларды жүзеге асыруға даярлық үстінде тұрғанын байқады. Метрополиядағы жерге байланысты қалыптасқан әлеуметтік шиеленісті бәсеңсіту үшін қазақ даласын ішкі ресейлік губерниялардан қоныс аударған шаруаларды орналастыру аймағына айналдыру тарихта «Столыпиннің аграрлық реформасы» деп аталып кеткен үлкен әлеуметтік дүмпудің бір қыры еді. Бұл Ресей империясының Қазақ елін отарлау саясатындағы жаңа кезеңнің басталуы болатын. Толық отар ел жағдайында өмір сүріп отырған, өзінің жалпыұлттық мүддесін қорғауда ешқандай ұйымдаспаған, қоғамды басқару тетіктері түгелдей басқаның қолына көшкен Қазақ еліне өмір мен тіршілік көзі – жерден мүлде айырылып қалу қаупі төніп келе жатты. Ұлт тарихындағы осындай ауыр сәт Алаш қозғалысының дүниеге келуіне, жалпыұлттық қозғалыстың өрлеуіне, қойнауын ғасырлардан тартатын қазақ ұлт-азаттық күресінің жаңа сапада, жаңа деңгейде дамуына әкелді. Елдің бетке ұстар, бас көтерер азаматтарының осындай қилы заманда қоғам ісіне қатысты негізгі мәселелерде ұстанар ұстанымы қандай болмақ, ол ұстанымды ел қаперіне қандай әдіс-құралдар арқылы жеткізіп, қайткен күнде ұлтты ортақ мақсатқа жұмылдыруға болады? Алдымен рұқсат етілмеген Половцев(1895 ж) экспедициясына қатынасуға ұмтылған, содан кейін Ф.А.Щербина (1896-1903 жж), артын ала С.П.Швецов (1903-1904 жж) экспедицияларына қатынасқан Әлихан Бөкейхановты мазалаған ойлар, міне, осылар еді. Экспедициялардың жұмысына қатынасу барысында Әлихан орыс және қазақ қоғамдарын ойша салыстыра келе, сол кезеңде Ресейде қанат жайған халықшылдық және социал-демократиялық ағымдардың қазақ өміріне өзек бола алмайтындығына көз жеткізеді.

Қазақ қоғамы үшін кезек күттірмейтін мәселе – ел болып атамекен жерді, әсіресе оның құнарлы аймақтарын жаппай қоныс аударушылардың меншігіне өтіп кетуден сақтап қалу. Осы мақсатқа жетудің жолы қандай, онда қолданар әдіс-айла, күрес, тәсіл қандай болмақ? Исатай, Кенесары заманының күресі жаңа заманға жарамайды, келмейді. Алда әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмен, қараңғы, өзінің ауыр күйін түсінуден алыс тұрған халықтың сауатын ашу, саяси белсенділігін арттыру, сол арқылы оны өз тағдырын өзі өзгерте алатындай күйге жеткізу, бір сөзбен айтқанда еңсесін көтеру міндеттері тұрады. Жалпыұлттық дағдарыс пісіп-жетілді, күн санап күш алып келе жатқан ресейлік отарлау саясатына қазақ ұлтын ортақ мүдде үшін жұмылған бүтін бір күш ретінде қарсы қоя алатын ортақ идеология қажеттілігі анық байқалды. Елде

қалыптасқан тарихи жағдайда бұл міндетті ұлтшылдық идеологиясы ғана атқара алатын еді. 5 Қазан төңкерісіне дейінгі ұлттық интеллигенцияны патша өкіметі негізінен қазақ даласын толық отарлау мақсатына қызмет етуге әзірледі. Өлкені отарлау аппаратында немесе оқу-ағарту саласында қызметте болған қазақ оқығаны бүкіл отарлау процесін көз алдынан өткізді, ұлттық теңсіздіктің, қанаудың не екенін жақсы түсінді. Соның нәтижесінде ол отарлау мүддесіне қызмет етуші интеллигенциядан ұлттық, ұлт-азаттық қозғалысты бастаушы интеллигенцияға айналды. Сондықтан да оның дүниетанымында ұлттық мүдде, бостандық басым орын алды. Басқаша болуы мүмкін де емес еді. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының баршасы тура осындай эволюциялық жолдан өтті. XX ғасырдың бірінші ширегінде біз қазақ қоғамының бір жағында мәдени деңгейі, саяси санасы өте төмен қазақ бұқарасын, ал екінші жағында ұлтжанды интеллигенция тұрғанын көреміз. Сондай-ақ, бұл жалғыз қазақ ұлттық интеллигенциясына ғана емес, жалпы барлық отар елдеріне ортақ қоғамдық құбылыс болатын. Дж.Неру осы тарихи кезеңде ұлтшылдық «бүкіл Азия елдеріне үстемдік құрған прогресшіл күш болды» дейді. Тәуелсіз Үнді мемлекетінің негізін қалаушы кешегі отарлық езгінің табы көңілден тез арада кете қоймайтындықтан, тіпті бостандық алғаннан кейін де ұлтшылдық сезім біраз уақытқа дейін қоғамдық дамуда қуат беруші елеулі фактор болып қала беретіндігін айтады. Ғасыр бұрынғы дүние тарихына зер салсақ әрбір халықтың Еуропада да, Азияда да, қытай, үнді, түрікте де жаңа сапа, жаңа мазмұндағы ұлтшылдық үрдісі ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуымен аяқталды. Ал қазақ еліндегі қазақ ұлтшылдығы, ұлттық идея репрессиямен аяқталды. Патшалық билік пен Кеңес өкіметі қазақ ағартушылығы мен қазақ ұлтшылдығы үдерістерінің табиғи эволюциялық жолмен дамып аяқталуына мүмкіндік бермей күштеу, мәжбүрлеу шараларымен үзіп тастады. Сонымен қазақ ұлтшылдығының негізін қалыптастырған Әлихан бастаған топ. Ұлт көшбасшысының сенімді серіктерімен бірлікте қалыптастырған ұлтшылдық идеологиясының негізін атамекен жерді ел игілігіне сақтау, қазақ баласына өз тілінде білім алу мүмкіндігін туғызу, дін бостандығы, баспасөз еркіндігі секілді құндылықтар үшін күрес бағдарламасы құрады. 1905 жылы Петербургте басталып, империяның ұлт айақтарын түгел орап алған революциялық ахуал қазақ қоғамында ұлтшылдық идеологиясының тұтасып даму сипатын байқатты. Әлихан Бөкейханов бастаған алашшыл, ұлтшыл буын мүлдем бөлек мазмұндағы саяси-әлеуметтік күш болып қалыптасты. Қазақ халқын жаңа сапаға көтеріп, азат ету үшін, ел қатарына қосу үшін мүлдем жаңа күрес құралдары қажеттілігін түсінді. Ресейдің аса үлкен ғылыми, саяси орталықтарында білім алған, сол кезеңдегі Еуропадағы саяси күрестің бет алыс бағдарларынан хабардар, экономика, құқық, саясат, тарих салаларын меңгерген қазақ зиялыларының үркердей озық ойлы тобы Ә.Бөкейхановтың бастауымен қазақ топырағына шын мәніндегі толыққанды еуропалық ағартушылықты алып келді. Олардың маңыздылығы және ерекшеліктері шетінен ғылыми талдауға сүйенулерінде, ғылымның күшіне, сөздің, білімнің күшіне сенулерінде болды. Білім жөнінде орыс билігінің күш-қуатын осы контексте қазақ өмірінің ішкі жағдайын жете түсінген Әлихан, халықты мұндай ауыр күйден жаңа сапаға алып шыға алатын күш пен жолды көре білді. Білімнің, білімге сүйенген тәрбиенің құдіретіне сенген Ә.Бөкейханов ел тағдырына байланысты ерекше жаңашыл, өте азатшыл ұстанымда болды. Нағыз білім, осы жолдағы ағартушылық қызмет, мақсатты және жүйелі тәрбие халықты өзгертетіндігіне сенді. Сондықтан да Әлихан Бөкейханов бастаған ұлт зиялылары біріншіден, қазақ даласына заман сұранысына жауап бере алатындай жаңа сапа-мазмұндағы білім жүйесін қалыптастыру ісін барлық бағдарламалық құжаттарына енгізді. Екіншіден, бұл мақсатты жақындата түсетін нақты істер атқарды. Олар: ұлттық газет-журнал шығару, кітаптар бастыру, оқулықтар жазу. 6 Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов өткен ғасыр басындағы азаттық қозғалысының алғы шебінде тұрған бірден-бір тұлға болды. Сондықтан да Ә.Бөкейхановтың көзқарас ұстанымы бірінші кезекте жақын достары мен серіктеріне, «Қазақ» сияқты басылымның бағытына, солар арқылы жалпы азаттық қозғалысына ықпал жасады. Ол 1905 жылдан

Алаш қозғалысы жеңіліске ұшыраған мезгілге дейін азаттық күресіне атсалуды тарапынан да, беделді оппоненттерінің тарапынан да және ресми билік тарапынан да қозғалыстың жеке саяси басшысы ретінде мойындалды. Бұл турасында халық ақыны Көкбай Жанатайұлы «Қарағым, жалғызымсың қазақтағы, ұл тумас сендей болып аз-ақ тағы», -десе, Алаш арысы Міржақып Дулатов «Заманымызға қазақ үшін өмірін, білімін жұмсап, ауыр жазаларға кіріптар болып, жанын қиып жүрген күллі қазақ халқына бірінші дерлік жан басшымыз – Әлихан Бөкейханов», -деп толғайды. Ал қазақтан шыққан тұңғыш заңгер Бақытжан Қаратаев «Меніңше, жалғыз сен ғана халықтың ықыласына лайықсың. Жалғыз сен ғана халқым үшін қызмет жасадым деп айтуға хақылысың», - деп жазса, Қазақ АКСР Халық комиссарлар кеңесінің бірінші төрағасы В.А.Радус-Зенкович «Ол қазақ тұрмысының нағыз әмбебап энциклопедиясы, өлке тарихының оқымыстысы, ешқандай кітап оны ауыстыра алмайды», - деп бағалайды. Қазақ халқының аса бір маңызды тарихи кезеңінде саяси сахнаға шыққан Әлихан Бөкейханов ұлтының санасын оятуға айрықша әсер етті, оның әлеуметтік-саяси өміріндегі бұрын-соңды болмаған ерекше жаңалықтардың, тағдырлы оқиғалардың басы-қасында болды, оны ұйымдастырды, соған жетекшілік жасады. Сондықтан да оған көсем, ұстаз, тұңғыш, бірінші, айрықша деген теңеулер жараса кетеді. Бұл сапалық көрсеткіштерге толық негіз бар еді. Тарихи тұлға Әлихан Бөкейхановтың қазақ тарихындағы орны қандай?

Патшалық билік тұсында 1908 жылдан бастап 1917 жылға дейін Самара қаласында жандарлы бақылауында тұруға мәжбүр болған Әлихан Нұрмұхамедұлы, кеңестік билік тұсында 1922 жылдан өмірінің соңы – 1937 жылға дейін Мәскеуде, Қазақ еліне келу құқығынан айырылған тұтқын күйде ғұмыр кешті. Осындай жағдайда ұлт тарихының жаңа кезеңінде империялық биліктің назарын өзіне соншама аударған Әлихан Бөкейханов кім еді? деген сауал мынадай ғылыми-танымдық тұжырымдарға әкеледі. Әлихан Бөкейханов қазақ халқының мемлекеттік дербестігі үшін XVIII ғасырда Абылай ханның, XIX ғасырда Кенесары Қасымұлының бастауымен жүргізілген күресті XX ғасырдың басында жалғастырушы қайталанбас тұлға. Ол өткен ғасыр басындағы жаңа тарихи жағдайда жалпыұлттық қозғалыстың басында тұрды. Ұлттық мемлекеттік идеясын теориялық тұрғыдан негіздеуші және осы мақсатқа жеткізетін жол мен әдіс құралдарды анықтаушы, қайраткер. Ол саяси күрестің өн бойында жетекші рөл атқарып, көзі тірісінде-ақ ұлтазаттық қозғалыстың көшбасшысы ретінде жалпыұлттық деңгейде мойындалды. Әлихан Бөкейханов пен оның жақын серіктерінің мақсатты да табанды еңбегінің нәтижесінде қалыптасқан Алаш қозғалысы ұлт шежіресіне бүтін бір зиялылар буынының елдік болмыс пен құндылықтар үшін жанкешті азаттық күресі ретінде енді. Әлихан Бөкейханов бастаған Алаш қозғалысы қазақтың елдік тарихында ұлттық мүддені басты мұрат еткен ұлттық идеяның сабақтастық дәстүрі болды. Әлихан Бөкейханов пен оның серіктестерінің ұлт тарихы мен мәдениетінде алатын орны да олардың осы негізгі ұстанымды белгілі тарихи кезеңде ашық та анық білдіріп, өз өмірлерін ешқандай да мүдірместен осы мақсатқа арнағандықтарында.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дж.Неру. Открытие Индии. Москва: Издательство иностранной литературы, 1955. – С.111

УДК 94(574)

АЛИХАН БУКЕЙХАНОВ ЛИДЕР КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ

Курманалин С. Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассказывается о деятеле Алихане Букейханове, теоретически обосновывающем идею национального государства и определяющем пути и средства достижения этой цели, его заслугах в сохранении Земли, особенно ее плодородных зон, от массового перехода в собственность переселенцев.

Ключевые слова: Метрополия, реформа, национальное государство, интеллигенция.

УДК 008

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ МУЗЕЙНОГО ДЕЛА В КАЗАХСТАНЕ

Бижанова А.Е.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье описывается современное состояние музейного дела в республике, также дается информация о музее в Западно-Казахстанской области, его роли в развитии и пропаганде музейного дела и пути его совершенствования.

Ключевые слова: Музей, классификация музеев, культура, история, краеведение, этнография, образование, специалисты.

В начальный период государство, переживая эпоху становления в очень жестких условиях социально-экономических реформ, не могло оказывать музеям серьезной финансовой поддержки. Как и в других странах, ограничение в финансировании со стороны государства породило разнообразие новых функций и видов деятельности, которые трудно было соотнести с традиционными представлениями о музее и традиционными подходами к их проектированию. Кроме того, был резко ослаблен контроль и идеологическое давление на музеи. В каком-то смысле музеи в этот период времени оказались предоставлены сами себе. Одновременно государство стало более открыто к сотрудничеству с другими странами в самых разных сферах жизни, в том числе в музейной деятельности. В страну пришли зарубежные благотворительные фонды, в свою очередь, музейные работники получили возможность реально приобщиться к опыту музеев других стран. При этом необходимо отметить, что музеи Казахстана развивали свою деятельность не на пустом месте. Основные коллекции исторических, этнографических, археологических материалов были собраны ещё в XIX–XX вв. Наличие богатых фондов, сложившаяся структура работы позволила многим из них сосредоточиться не на комплектовании, а на использовании того, что было накоплено, но в новых формах и направлениях. В 1999 – 2000 годах деятельность музеев Казахстана характеризуется:

- активной поддержкой музеев Казахстана международными фондами и компаниями;
- проведением семинаров для музейных работников; Возможность участия в семинарах способствовало не только росту профессионализма, но и расширяло горизонты мышления, делая его открытым.
- появлением авторских музеев, детских, музеев неправительственных организаций, «виртуальных» музеев-проектов;
- более активное использование проектного метода наряду с текущей плановой годовой деятельностью;
- внедрение интерактивных методик: акцент на личностное переживание истории, на тактильные, звуковые, цветовые, вкусовые способы восприятия;

- раскрытие тем диалога культур, толерантности.

В 2001-2005 годах, несмотря на то, что в этот период финансовые вливания прекращаются и многие проекты остаются нереализованными, музеи Казахстана продолжили своё развитие, для которого характерны следующие тенденции:

- смена представлений о назначении музея;
- усиление ориентации на музейного посетителя (а не на музейный предмет);
- акцент в культурно-образовательной деятельности музея на формирование личности;
- реализация «жизнеспособных» проектов (долговременные программы, сотрудничество с образовательными учреждениями);
- создание и реализация проектов, в которых учитываются особенности восприятия мира современным посетителем (монтажно-клиповой, витринный), использование нетрадиционных экспозиционных решений.

«Рубежным» в новейшей истории музеев страны стал 2005 год. Прежде всего, потому, что этот год был насыщен событиями и явлениями, по отношению к которым мы можем использовать слово «впервые» (если не вообще, то хотя бы – «после продолжительного времени»). Открылся Музей Первого Президента Казахстана. Центральный государственный музей Республики Казахстан получил статус научно-исследовательского учреждения, что явилось высокой оценкой проделанной работы. После продолжительного перерыва возродился интерес к профессиональной подготовке и повышению квалификации музейных специалистов; ежегодно стали выделяться 10 бесплатных образовательных грантов на уровне бакалавриата в университетах страны по специальности «музееведение». Впервые прошла защита диссертации по специальности «музееведение, реставрация и консервация культурных памятников», имевшая объектом исследования музеи Казахстана. В Казахском институте культурной политики и искусствознания (Алматы) стали регулярно проводиться курсы повышения квалификации для музейных работников.

В 2005 году приходит осознание необходимости анализа и презентации накопленного музеями опыта за период независимости государства: в ноябре в Караганде проходит Центрально-азиатский фестиваль музейных инициатив «Открытая Азия – Открытый музей», организованный ОО «Лаборатория общественного развития» при поддержке OSI в сотрудничестве с местными органами управления; в декабре в Алматы Казахский институт культурной политики и искусствознания им. Аль-Фараби организует Межвузовскую конференцию, в рамках которой впервые работает музееведческая секция.

В том же 2005 году завершается переходный период становления независимого государства и начинается стадия его поступательного развития. Окончательно сознается необходимость формирования национальной идеи, и как следствие, необходимость материально-финансовой поддержки тех культурно-образовательных структур, которые являются генераторами и трансляторами идей национальной самоидентификации и толерантности. К которым безусловно, относятся и музеи. Хочется отметить что, каждый из музеев уникален и неповторим. И вместе с тем в составе их собраний, масштабе деятельности, юридическом положении и других характеристиках есть некоторые сходные черты, которые позволяют распределять все многообразие музейного мира на определенные группы, иными словами, осуществлять классификацию. Классификация музеев - один из важных вопросов музееведения [2, с.24]. В классификации музеев находит отражение тот факт, что определенные классы (разряды) музеев обладают специфическими особенностями, чертами и свойствами. Целый ряд существующих классификационных подходов определяется целями, для достижения которых предлагается та или иная группировка музеев, учитывающая их существенные признаки.

1. по административно - территориальному признаку сеть состоит из республиканских и краевых, областных и районных музеев.

2. по юридической принадлежности форме собственности музеи делятся на государственные и ведомственные, общественные и частные.

3. по масштабу деятельности выделяются центральные, региональные и местные музеи.

4. по типологии, определяемой общественным назначением музеев, выделяются научно-исследовательские, научно-просветительные и учебные [3, с. 100].

Одной из важнейших категорий классификации является профиль музея, то есть его специализация. Основопологающим признаком классификации здесь выступает связь музея с конкретной наукой или видом искусства, техникой, производством и его отраслями. Эта связь прослеживается в составе фондов музея, в тематике его научной, экспозиционной и культурно-образовательной деятельности. Например, исторические музеи связаны с системой исторических наук, хранящиеся в их фондах музейные предметы позволяют воссоздавать историю и образ жизни ушедших эпох или недавнего прошлого.

Музеи одной специализации, то есть одного профиля, объединяются в профильные группы: естественно-научные музеи; исторические музеи; художественные музеи; архитектурные музеи; литературные музеи; театральные музеи; музыкальные музеи; музеи науки и техники; промышленные музеи; сельскохозяйственные музеи; педагогические музеи. В зависимости от структуры профильной дисциплины или отрасли знаний эти основные профильные группы делятся на более узкие [1, с. 20].

Существуют музеи, собрания, деятельность которых связаны с несколькими научными дисциплинами или отраслями знаний. Их называют музеями комплексного профиля. Самыми распространенными среди них являются краеведческие музеи, сочетающие как минимум историческую и естественно-научную специализацию, поскольку их собрания документируют не только историю, но и природу края. В них нередко создаются художественные и литературные отделы, что еще в большей степени усложняет их профиль.

Комплексным профилем обладают и музеи-ансамбли, созданные на основе памятников архитектуры, их интерьеров, окружающей территории и различных сооружений. В зависимости от характера ансамбля они могут быть историко-художественными, историко-архитектурными, историко-культурными музеями.

Здесь особо нам бы хотелось отметить роль Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея в развитии музейного дела в Казахстане.

Западно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей является одним из старейших музеев в Казахстане. Он был организован в 1836 году, в организации которого принимали непосредственное участие известные учёные того времени - Г.С. Карелин и Л.С. Берг. Сейчас музей располагается в историко-архитектурном здании, построенном в 1879 году, в восточном стиле, для русско-казахской школы.

Областной историко-краеведческий музей включает в свою музейную сеть девять филиалов: музей художника Сакена Гумарова, дом-музей Е.Пугачева, музей А.С.Пушкина, историко-этнографический музей имени Жангир хана, историко-краеведческий музей имени Сырыма Датова, историко-краеведческий музей имени М.Мералиева, музей истории искусств имени Д.Нурпеисовой, историко-краеведческий музей поселка Коктерек, и музей «Рухани жангыру».

У музея богатейший фонд, в котором сохранено 130 тысяч экспонатов. Среди них изделия прикладного искусства, воинские доспехи батыров, конские сбруи, ханский скипетр, копия камзола ханши Фатимы – жены Жангир хана, живописные портреты ханов Младшего жуза и предметы быта населения Приуралья.

Музей располагает залами археологии, истории средневековья золото-ордынского периода и истории возникновения Яицкого городка, истории Младшего жуза, истории Букеевского ханства, истории Советского периода, истории искусства, литературы,

науки и образования Западно-Казахстанской области, этнографии казахского народа, истории независимости Республики Казахстан.

Западно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей – хранилище многих замечательных памятников культуры и искусства – предоставляет уникальную возможность для образования и воспитания молодого поколения. Научные сотрудники музея разработали комплекс познавательных программ для учащихся школ, лицеев, гимназий, колледжей по истории и культуре Приуралья. Программы объединяют различные формы работы музея: экскурсии, лекции, музейные часы, праздники. В настоящее время музей - крупный культурно - просветительский центр, в котором идет постоянная научно-исследовательская работа. Традиционным стало проведение семинаров, круглых столов, конференции, фестивалей и других мероприятий. Большое внимание уделяется повышению профессионального уровня молодых специалистов, в связи с этим проводятся семинары для музейных сотрудников, которые в дальнейшем принимают участие в семинарах республиканского уровня.

В 2016 году музей отпраздновал свой 180-летний юбилей. Уникальный фондовый материал музея, собранный на протяжении всех этих лет усилиями тысяч людей, более 100 000 единиц хранения, вызывает сегодня заслуженное восхищение как у нас в республике, так и далеко за его пределами. На основе Западно – Казахстанского областного историко – краеведческого музея в 2007 году были открыты три самостоятельных музея, ранее существовавшие как филиалы: Мемориальный дом – музей Героя Советского Союза М.Маметовой, Музей Природы и Экологии, Мемориальный комплекс имени М.А.Шолохова.

В новое время каждый музей стремился найти своё лицо (необходимость модернизации краеведческих музеев вряд ли нуждается в обосновании). В музеях происходит актуализация научно-исследовательской и культурно-образовательной функций. Для ЦГМ РК научно-исследовательская деятельность стала основой развития музея, создания и реализации культурно-образовательной деятельности. В то же время, именно культурно-образовательная деятельность «оправдывает» перед обществом, те капиталовложения, которые оно выделяет на развитие научных исследований в музее. Именно музей, на наш взгляд, на сегодняшний день является наиболее приближенной к идеалу структурой, в рамках которой могут вестись научные исследования, потому что в рамках такой институциональной структуры научная идея или открытие могут зародиться и дойти до общества. В отличие от «чистой» академической науки, «синкретическая» музейная наука более открыта для общества и может говорить на доступном языке.

В контексте пересмотра концепции деятельности Центральный государственный музей Республики Казахстан (ЦГМ РК) в сторону усиления научно-исследовательской функции, в музее были проведены структурные преобразования – научные отделы в соответствии с профилем исследований объединились с фондовыми. В одну команду объединились специалисты, практически заинтересованные в изучении музейных предметов и их презентации. Произошло «онаучивание» всех профильных подразделений и как основного фактора, и как главного механизма обеспечения эффективности функции главного музея страны». В этих действиях проявилось понимание главного ресурса музея. Ведь ещё в XIX веке, «музеи действительно были местом, где «делалась наука» – работали крупные ученые, заседали научные общества», «экспозиции несли на себе ещё не остывшие следы деятельности ученых, того пытливого, «естествоиспытательского» отношения к действительности». Проявилось также стремление к тому, чтобы современные «экспозиции музея отражали деятельность хранителя и «вырастали» из живой работы с коллекцией и передавали особое отношение ученого к материалу». Так или иначе, хорошо забытое старое стало новым и позволило выйти музею на другой уровень деятельности, снять с себя одежду «национально-

окраинного типа музея», отойти от бытующего в музейной среде стереотипа «классического» краеведческого музея советской эпохи.

Особенность современного музея заключается в том, что он рассматривается как феномен культуры, как «механизм коммуникации между поколениями» [4, с.146]. Сущность музея – быть «посредником» между обществом и его культурой, между культурой прошлого и культурой настоящего, а не конкретное содержание музейной деятельности, обусловленное социальным заказом времени. Музей может рассматриваться сегодня как состояние души общества, и именно музеем необходимо направить все усилия на восстановление утраченной культуры, чего так не хватает в современном мире. В нынешнее нелегкое время музеи воплощают стабильность, несмотря на то, что жизнь становится все более безличностной, когда людям приходится напоминать, что они не могут существовать без общества, без своей истории, культуры, искусства, без всего того, что есть и что можно познать в музее. Усилия музеев направлены на поиск сотрудничества между учреждениями культуры и образования. Это может дать новый импульс развитию общественной жизни. Развитие музейной деятельности в современной ситуации есть развитие культуры, окружающей человека постоянно и содействующей его совершенствованию, всемерному раскрытию его талантов, дарований и способностей.

Список литературы:

1. Лушникова А.В. Роль музея в познании исторического смысла. С-П.: журнал «Вопросы музеологии» №2, 2010. 184 с.
2. Музееведение. Музеи исторического профиля. М.: «Высшая школа», Гл. 3, 1988.
3. Тельчаров А.Д. Основы музейного дела. М.: Научный мир, 2011. 184 с.
4. Шляхтина Л.М. Основы музейного дела: теория и практика. М., 2005. 280 с.

ӘОЖ 008

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰРАЖАЙ ІСІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Бижанова А. Е.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: Мақалада республикадағы музей ісінің қазіргі жай-күйі сипатталады, сондай-ақ Батыс Қазақстан облысындағы музей туралы, оның музей ісін дамыту мен насихаттаудағы рөлі және оны жетілдіру жолдары туралы ақпарат беріледі.

Түйінді сөздер: мұражай, мұражайлардың жіктелуі, мәдениет, тарих, өлкетану, этнография, білім, мамандар.

УДК 94 (574)

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА И РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ВОПРОСАХ РАЗВИТИЯ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX в.

Абдрахманова Р.Л.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы развития народного образования Казахстана в период вхождения в состав Российской империи. Особое внимание уделено анализу государственной политики царизма в сфере образования и просвещения казахов. Освещены вопросы доминирования русской системы образования в условиях колониальной политики. Отмечена роль И. Алтынсарина в развитии русско-казахского сотрудничества в сфере образования.

Ключевые слова: Образование, мектебы, медресы, церковно-приходские школы, русско-казахские школы, Российская империя, царизм.

Образовательная политика царизма в отношении нерусских народов являлась неотъемлемой частью национальной политики. Колониальные власти Российской империи делали основную ставку на расширение сети учебных заведений на русском языке. Для большого охвата казахской молодежи русским образованием казахские дети принимались в сельскохозяйственные школы, в начальные училища в переселенческих деревнях и казачьих станицах, и даже в церковно-приходские школы. Вместе с тем, создавались различные типы школ, в частности, двухклассные волостные и одноклассные аульные школы. Время создания таких школ приходится на 1863 и 1865 гг. Так, в начале XX в. только в волостях и аулах Уральской обл. действовали 60 таких школ с 1 673 учащимися. В Акмолинской волости в это время работали 4 волостных и 80 аульных школ с обучаемым контингентом в 1 879 чел. Во второй половине XIX в. в период вхождения Казахстана в состав Российской империи наблюдался рост числа школ Министерства народного просвещения. Например, на 1 января 1897 г. в Тургайской обл. было 71 учебное заведение, через 10 лет их становится 160, т. е. увеличивается более чем в 2 раза. Если провести анализ по категориям, то к 1907 г. училищ русско-киргизских, двухклассных и одноклассных было 121, медресе с русским классом и мектебов – 2, русских одноклассных городских и сельских – 37. Анализ показывает, что правительство Российской империи в отношении нерусских народов особое внимание уделяло открытию русских школ и введению русского языка в мектебах и медресе. Царское правительство стремилось придать просвещению народов, населяющих Российскую империю, религиозно-нравственный характер. В основном было развито начальное обучение, среднее было развито не на должном уровне, а высших учебных заведений в Казахстане не было. По причине отсутствия последних, многие молодые казахи обучались в российских институтах и семинариях. В частности, наибольшее количество казахов обучалось в Казани в Казанском университете, Казанском ветеринарном институте, Казанской учительской семинарии. Небольшое количество студентов-казахов обучалось в Москве и Петербурге. Но для того, чтобы поступить в вузы казахам приходилось преодолевать много препятствий. Но, несмотря на все трудности к началу XX в. свыше 100 чел. получили высшее образование. В условиях колониальной политики царизма, именно русская система образования получает свое распространение, становится доминирующей моделью просвещения. В правительственных учебных заведениях, как указывает представитель казахской национальной интеллигенции А. Букейханов, политические функции школы

преобладали, что естественно сказалось в целом на состоянии народного образования Казахстана, оно было не на высоком уровне, хотя стремление казахов к образованию росло с каждым годом. Попытки же совершенствовать школьное образование пресекались чиновниками колониального аппарата, преследовавшими главную цель – русифицировать подрастающее поколение. Соответственно, благодаря реформам 1867–1868 гг. на территории Казахстана, подчиненной 3-м генерал-губернаторам, сложилась определенная правительственная система народного образования. Одним из ярких проводников правительственной политики был Н.И. Ильминский. По своим убеждениям он был ярким приверженцем русификаторской политики царизма, а конечную цель своей деятельности он понимал как «обрусение инородцев и совершенное их слияние с русским народом по вере и языку». «Система Ильминского» и народное образование в Казахстане, по утверждению самого Ильминского, а также миссионерское просвещение может внедряться с успехом, если его осуществлять через специальные элементарные школы на родном языке с одновременным или последующим изучением русского языка. Учить в таких школах должны были, по его мнению, хорошо подготовленные учителя из среды самих «инородцев» 2 . Вместе с тем, необходимо отметить, что несмотря на реакционные цели, система Ильминского в некотором образе способствовала распространению русского образования среди казахских детей. Именно выпускники таких школ в будущем составили ядро молодой казахской интеллигенции. Многие представители казахской национальной интеллигенции стремились ознакомиться молодежь с достижениями русского народа в области науки, техники и образования, т. к. сами получили русское образование и были воспитаны в русской среде. Важная роль в развитии русско-казахского содружества в сфере народного образования принадлежит великому просветителю Ибраю Алтынсарину. Являясь выдающимся педагогом, он своей неутомимой деятельностью в области народного просвещения вписал яркую страницу в историю русско-казахского содружества по развитию в Казахстане народного образования и педагогической мысли. Перейдя на работу в Тургайское уездное управление, И. Алтынсарин не порвал связи с учебнопедагогическим делом и деятелями русской культуры и просвещения. На новой должности он направлял все свои силы на просвещение своего народа. И. Алтынсарин с первых шагов своей просветительской деятельности снискал к себе любовь и уважение и казахского, и русского населения. Об его хороших отношениях с местным населением говорилось в письме одного из русских учителей: «Народ киргизский относился к нему с глубоким уважением. И было за что уважать Ивана Алексеевича: двери его всегда и для всех открыты... Русские поселенцы тоже видели в нем доброго и справедливого человека». И. Алтынсарин все яснее понимал, что судьбу казахской школы нельзя связывать только с деятельностью миссионеров. На основе изучения трудов русских педагогов, в особенности К.Д. Ушинского, он вполне уяснил общественные задачи народной школы. Своими современниками Ибрай Алтынсарин характеризуется как справедливый, настойчивый, благовоспитанный, любознательный, благородный, заботливый и щедрый человек. Профессор Казанского университета Н. Ильминский в своих воспоминаниях пишет: «Григорьев очень высоко ценил Балгожу, а Ибрая генарал любил не только за то, что он внук Балгожи, но еще за его личные качества и талант». Коптели Казакбайулы в статье «Казак билерінің жумыстарды тексеретұғын турасынан» («О проверке работ казахских судей») восхищается справедливостью Алтынсарина, отмечая при этом, что Ибрай всегда преданно служил народу и думал о том, как принести ему пользу. «Наш разговор в основном был о смыслах слов, – пишет Н. Ильминский. – Я не ограничивался русскими смыслами иностранных слов, несмотря на ограничение времени, старался максимально разносторонне объяснить технические термины. А Алтынсарин слушал с большим вниманием. Он со своим обаянием стал уважаемым гостем в нашей семье».

Также заметна настойчивость И. Алтынсарина в подготовке книги «Мұсылманшылықтың тұтқасы», которую русские просветители советовали печатать

русским алфавитом, но он вложил все свои силы для выпуска книги на арабском алфавите, чтобы религиозные проповеди и суры Корана не исказились. Благодаря его твердому характеру, религиозный урок в школе проходил с использованием учебника на казахском языке, автором которой был сам Ибрай Алтынсарин. Открытие школы нового образца в Тургае, сбор средств для ее нужд, открытие школы рукоделия для девушек, постройка общежитий дали свои плоды только благодаря его упорству и настойчивости. Преподаватель двухклассной Костанайской русско-казахской школы Ф. Соколов писал об Ибрае: «Ибрай был простым и близким человеком для учителей медресе и всегда был готов им помочь. Поэтому они его любили и казахи относились к нему почтительно. Алтынсарин знал русскую науку, образование, был казахом единохарактерным, умным, мудрым, работающим как в пользу казахов, так и России». Ибрай Алтынсарин вместе с руководителем уезда Яковлевым решает построить из кирпича здание русско-казахского училища. В 1880 г. заканчивается постройка новой школы. Так Ибрай служил интересам широкой общественности. Также его забота о казахском народе и о будущем поколении подтверждается следующим фактом: 500 дес. земли, доставшиеся ему от отца, он завещает сельско-хозяйственной школе, которая должна было открыться в Костанайе. Я. Яковлев, высоко оценивая его заслуги, пишет: «Верному труду и чистым намерениям зауряд-хоружего Алтынсарина, школа сохраняется чисто и аккуратно. Судя стремлению казахских детей к знаниям, можно с уверенностью сказать, что Торгайская школа и в будущем достигнет высоких вершин». Ученый-психолог Кубагул Жарыкбаев говорит о нем следующее: «Человек, посвятивший всю свою жизнь просветительству и воспитанию детей, для кого работа была основой его жизни, он был учителем с большим сердцем, понимающий душу человека, и был, несомненно, одаренным психологом»¹. В разрешении одной из основных проблем дидактики, проблемы языка и нового алфавита в школе, И. Алтынсарин находился под влиянием К.Д. Ушинского, Л.Н. Толстого и тех последователей, которые работали в нерусских школах Грузии, Армении, Азербайджана, Татарии, Чувашии, а также сотрудничал с видными деятелями русского просвещения в Казахстане. И. Алтынсарин пришел к убеждению о важности родного языка для обучения в русско-казахских школах и необходимости русского алфавита для казахской письменности. Он считал, что для казахской молодежи необходимо знание родного и русского языков. Однако необходимо отметить, что И. Алтынсарин был далек от того, чтобы применять родной язык в качестве придатка к урокам русского языка. Наоборот, устные и письменные упражнения на родном языке и чтение хрестоматии он рассматривал как самостоятельную работу. Вместе с тем, И. Алтынсарин, как истинный казахский просветитель, свои демократические взгляды наиболее ярко выразил в концепции о необходимости образования женщин. И. Алтынсарин предсказывал, что с развитием просвещения наступит новая эпоха в истории казахского народа. Однако образование представляло исключительно острую проблему в колониальном Казахстане. В национальных окраинах Российской империи просвещение не находило должной широкой государственной поддержки. Важное значение в истории русско-казахского культурно-просветительного содружества, а также в развитии педагогической мысли в Казахстане играли средства массовой информации, в частности, журнал «Айқап». В журнале получили освещение весьма широкий круг вопросов развития культуры, просвещения, содержания и методов обучения в различных типах школ.

Широкой популярностью журнал пользовался среди казахских учителей, вокруг него объединились передовые педагогические силы Казахстана. Журнал «Айқап» сыграл важную роль в объединении демократических сил педагогической и учительской общественности, в изучении и разработке путей развития культуры, литературы и языка казахского народа. Во главе журнала стояли передовые представители казахской демократической интеллигенции, которые воспитывались и получили образование в русских и русскоказахских учебных заведениях, среди них М. Сералин, Ж. Сейдалин, Б.

Каратаев, Ш. Альжанов. Редактор журнала «Айқап» Мухамеджан Сералин в 1891 г. окончил двухклассную русско-казахскую школу в Кустанае, а в 1898 г. в том же городе успешно закончил педагогический класс при двухклассном городском училище, который готовил учителей для аульных школ. Значительной заслугой журнала «Айқап» в истории развития русско-казахского культурно-просветительного сотрудничества и педагогической мысли является то, что он в новой исторической обстановке стал продолжать и совершенствовать педагогические и просветительные традиции выдающихся казахских просветителей-демократов второй половины XIX в. Передовая казахская интеллигенция, группировавшаяся вокруг журнала «Айқап», а это в большинстве были учителя, на страницах журнала обсуждали самую актуальную педагогическую проблему, какими средствами и путями приобщиться к достижениям мировой культуры и как догнать передовые народы в области просвещения и образования. М. Сералин в своих статьях по вопросам народного образования рекомендовал учителям и всем деятелям просвещения обращаться к опыту русской школы и ее воспитанника Ибрая Алтынсарина.

Этот журнал был органом, в котором более или менее полно с демократических позиций ставились и решались актуальные вопросы педагогической мысли в Казахстане. Весьма отранно также отметить, что со страниц этого журнала впервые прозвучали имена талантливых казахских учителей, ставших впоследствии известными писателями и поэтами. Среди авторов журнала отметим С. Донентаева, Б. Майлина, С. Сейфуллина, М. Жолдыбаева, С. Торайгырова, М. Сералина. Тематика их выступлений по педагогическим вопросам была весьма разнообразной. Одни информировали читателей о новых начинаниях в школьном строительстве, другие писали об обучении и воспитании детей, третьи высказывались о создании учебников и учебных пособий.

Таким образом, рассматривая политику царизма в области образования в контексте духовной экспансии царизма в Казахстане, можно прийти к заключению, что усилия колониальной администрации были направлены на пресечение национальных школ. В них видели очаги формирования национального самосознания. Такая политика проводилась в отношении всех нерусских народов Российской империи, результатом чего стало низкое качество получаемых знаний в русско-туземных школах, главной целью которых было воспитание подрастающего поколения в русском духе. Этот факт признавался представителями других национальностей. Но, несмотря на существующие проблемы, мы не можем не отметить и прогрессивную роль передовой русской культуры в становлении казахской национальной интеллигенции в большинстве своем получившие высшее образование в университетах России. Обучение в русских учебных заведениях России позволило казахам ближе познакомиться с культурной и общественно-политической жизнью России, что, соответственно, способствовало проникновению просветительских, а позднее и революционных идей в Казахстан.

Список литературы:

1. Бержанов К. Русско-казахское содружество в развитии просвещения (Историко-педагогическое исследование). Алма-ата: Казахстан, 1965. 342 с.
2. Оспанов С. Каким был Ибрай Алтынсарин?... // Мысль. 2017. № 10. С. 35–37.
3. Садвакасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (2 половина XIX – начало XX в.). Алматы: Қазақ университеті, 2005. 354 с.

ӘОЖ 94 (574)

XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы халық білімін дамыту мәселелеріндегі қазақстан мен ресей империясының өзара қарым – қатынасы

Абдрахманова Р. Л.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация. Мақалада Ресей империясының құрамына кіру кезеңінде Қазақстанның халықтық білім беруді дамыту мәселелері қарастырылады. Білім беру және қазақтарды азарту саласындағы патшалықтың мемлекеттік саясатын талдауға ерекше назар аударылды. Отаршылдық саясат жағдайында орыс білім беру жүйесінің үстемдігі мәселелері айтылды. Ы.Алтынсариннің білім беру саласындағы орыс-қазақ ынтымақтастығын дамытудағы рөлі атап өтілді.

Түйінді сөздер: Білім беру, мектептер, медреселер, шіркеу-приход мектептері, орыс-қазақ мектептері, Ресей империясы, патшалық.

УДК 94 (574)

ЛИКВИДАЦИЯ НЕГРАМОТНОСТИ СРЕДИ КАЗАХОВ ОРЕНБУРЖЬЯ В 1920-1925 гг.

Петрич Л.В.

Оренбургский государственный педагогический университет, г. Оренбург.

Аннотация: В статье рассматривается проблема ликвидации неграмотности среди оренбургских казахов в 1920-1925 годах.

Ключевые слова: Орган, власть, совет, ликвидация, декларация, религия.

Органами Советской власти уделялось большое внимание ликвидации неграмотности среди национальных меньшинств. Важным шагом в этом направлении было опубликование 3 (16) ноября 1917 года «Декларации прав народов России», в которой провозглашались ликвидация всех национальных ограничений, свобода и равенство всех народов, в том числе и в области образования. Спецификой деятельности по формированию внешкольных мероприятий для народа был учет многонационального состава населения. Требовались соответствующие преподавательские кадры, возникала необходимость приспособить формы, методы, содержание работы по обучению населения к его национальным, религиозным и бытовым особенностям. Организационные мероприятия в данном направлении велись с первых месяцев Советской власти. Для координации работы среди национальных меньшинств при Народном комиссариате просвещения РСФСР с 1921 года действовал специальный орган – Совнацмен (Совет просвещения национальностей нерусского языка Народного комиссариата просвещения РСФСР), впоследствии преобразованный в Комнац (Комитет по просвещению национальных меньшинств РСФСР при коллегии Народного комиссариата просвещения РСФСР). Комнац непосредственным образом был связан с отделом национальностей ВЦИК РСФСР. На совещании Всероссийской чрезвычайной комиссии по ликвидации безграмотности совместно с Совнацменом в октябре 1924 года отмечались следующие мероприятия относительно ликвидации неграмотности среди нерусского населения. Намечалось, прежде всего, произвести учет всех неграмотных по национальностям. Для народностей, ведущих кочевой или полукочевой образ жизни, предполагалось организовать передвижные школы, для лиц, не говорящих на русском языке должны были открываться ликпункты с обучением грамоте на их родном или русском языке по их желанию [1]. 1920-1925 гг. – особый период в истории

Оренбургского края. В 1920 году на территории нынешнего Казахстана возникла Киргизская Автономная Советская Социалистическая Республика. Оренбург стал центром казахстанской государственности. Это обстоятельство повлияло на организацию работы по обучению нерусского населения в крае. В Оренбургской губернии к 1920 году числился 21% населения нерусских национальностей. При налаживании работы по ликвидации неграмотности в Оренбуржье учитывался многонациональный состав его населения. В постановлении Оренбургского губернского комитета РКП (б) «О работе губернского отдела народного образования» от 29 июня 1919 года говорилось о необходимости введения в коллегию отдела народного образования одного представителя от коммунистов-мусульман. В Оренбургской губернии были созданы школы по ликвидации неграмотности среди татар, казахов и других нерусских народов на их родном языке.. В Адамовском районе из 200 пунктов ликбеза 170 находилось в казахских аулах [2]. В начале 1920-х годов в связи с неурожаем и голодом работа по ликбезу среди нерусских национальностей края практически прекратилась. Заведующий Отдела национальных меньшинств при Илецком райкоме Ш. Аминов в своем докладе в отдел национальных меньшинств при губернском комитете РКП (б) осенью 1920 года отмечал, что он один остался работать в отделе, другой работник отдела – информатор А. Ахмадеев был мобилизован на обмолот хлеба [3]. В докладе о работе Оренбургского уездного 8 отдела народного образования за декабрь 1922 года говорилось, что подраздел национальных меньшинств прекратил свою работу из-за отсутствия работников [4]. По мере восстановления народного хозяйства сеть ликпунктов для нерусских народностей начинает расширяться. Особое внимание уделяется ликвидации неграмотности среди казахских женщин, для чего планировалось взять их на учет, выписать периодические издания и приобрести литературу на родном языке, а также открыть школы по ликвидации безграмотности [5]. В 1923/1924 учебном году, серьезное внимание обращалось на подготовку преподавателей для школ для нерусских национальностей. Работников не соответствующей квалификации сменяли. При назначении учителей учитывали их политическую подготовку, а также знакомство с особенностями быта нерусских народов [6]. По уездам открывали опорные пункты для подготовки казахских учителей и снабжали их соответствующей методической литературой [7]. К середине 1920-х годов завершился начальный период в ликвидации неграмотности населения. На середину 1920-х годов были намечены грандиозные планы по ликвидации неграмотности в стране. По плану ВЧК л/б предполагалось к осени 1925 года начать ударную кампанию по ликвидации неграмотности среди нерусских народов. В целях предотвращения рецидива неграмотности, обучившихся на ликпунктах прикрепляли к избам-читальням, библиотекам, к отдельным лицам [8].

Для обслуживания кочевых народностей и народов, проживающих в мелких населенных пунктах, во второй половине 20-х годов XX века Коллегия национальных меньшинств Агитационнопропагандистского отдела Оренбургского уездного комитета ВКП (б) наметила сформировать школы-передвижки, снабдив их литературой на казахском языке [9]. В ликпунктах, особенно сельских, происходил большой отсев учащихся. Согласно отчетному докладу Орского уездного комитета РКП (б) за 1924/1925 годы из 234 обучающихся на ликпунктах казахов окончили их всего 129 человек. Отсев учащихся из ликпунктов составлял более 50 %, что было типичным в целом для ликпунктов по стране. Работа усугублялась нехваткой ликпунктов. Особенно плохо в этом плане дело обстояло в казахских населенных пунктах, ввиду того, что население было разбросано по небольшим аулам [10]. В протоколе Заседания Бюро Оренбургского губернского комитета РКП (б) отмечалось, что процент грамотных среди казахов значительно меньше, чем среди других национальностей. Кроме того, отмечалась нехватка литературы на казахском языке для обучения. Таким образом, многонациональный состав местного населения значительно осложнял работу по ликвидации неграмотности: требовалась подготовка соответствующего

преподавательского персонала, приобретение учебного материала на языках обучающихся народов, а также дополнительные средства для обучения кочевого казахского населения, в некоторых случаях организация раздельных ликпунктов для мужчин и женщин. Тем не менее, работа в данном направлении активно велась и давала свои положительные результаты.

Список литературы:

1. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 2314. Оп. 8. Д. 100. Л. 13.
2. Культурное строительство в Оренбуржье: документы и материалы. 1918—1941. - Челябинск : Юж.-Урал. кн. изд-во, 1985. - 176 с. С. 16-17.
3. Центр документации новейшей истории Оренбургской области (ЦДННАО). Ф. 1. Оп. 1. Д. 75. Л. 24-25
4. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 458. Оп. 1. Д. 15. Л. 14 об. 9
5. ЦДНН ОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 403. Л. 38.
6. ЦДНН ОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 403. Л. 82.
7. ЦДНН ОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 558. Л. 3-4 об.
8. ГАРФ. Ф. 2306. Оп. 69. Д. 178. Л. 1, 3-6, 8-9.
9. ЦДННАО. Ф. 5. Оп. 1. Д. 381. Л. 1.
10. ЦДННАО. Ф. 7. Оп. 7. Д. 297. Л. 58; Ф. 1. Оп. 1. Д. 1043. Л. 30.

ӘОЖ 94 (574)

1920-1925 Ж.Ж. ОРЫНБОР ҚАЗАҚТАРЫ АРАСЫНДАҒЫ САУАТСЫЗДЫҚТЫ ЖОЮ

Петрич Л.В.

Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті, Орынбор қ.

***Аннотация:** Мақалада 1920-1925 жылдары Орынбор қазақтарының арасында сауатсыздықты жою мәселесі қарастырылады.*

***Түйінді сөздер:** Орган, билік, кеңес, тарату, декларация, дін.*

ОӘЖ 94 (574)

БАТЫРЛЫҚ ЗАМАН ТАРИХЫНАН

Сайлаубай Е.Е.

Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

***Аннотация:** Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті қалыптасып, әлемнің өркениетті елдері қатарынан лайықты орнымызды тапқан қазіргі заманда қазақтың мыңжылдық тарихын зерделеп, тарихи тұлғаларын бағалап жатқанымыз, шынайы мемлекет ретінде қалыптасқанымызды білдіреді. Мақалада тәуелсіз қазақ мемлекетінің қалыптасуындағы батырлардың өшпес ерлігі мен тәуелсіздік үшін құрбан еткен өмірлері жайында баяндалады.*

***Кілтті сөздер:** Тәуелсіздік, өркениет, батырлық, саяси идеология, мәдени мұра.*

Тәуелсіздік – ең басты құндылығымыз. Азат ел атандық. Қазақстан Республикасының жаңа саяси институттарын құрдық. Демократиялық принциптерді берік ұстанған Президенттік Республиканың негізін қаладық. Біз тәуелсіздіктің арқасында ұлттық тарихымызды түгендеп, тілімізді, діліміз бен дінімізді қайта оралттық, ұлттық салт-дәстүрімізді жаңғырттық. Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттігін қалыптастырып, елімізді әлемнің өркениетті мемлекеттерінің қатарына қостық. Әлемнің дамыған өркениетті елдерімен иық тірестіріп, жарқын болашаққа нық сеніммен қадам бастық.

Тәуелсіздігіміздің жиырма алты жылы ішінде жүз жылға бергісіз жолды еңсеріп үлгердік. Еліміздің бұл даму жолы – «Қазақстандық жол» деп аталды. «Қазақстан – 2030» стратегиялық бағдарламасын еңсеріп, «Қазақстан – 2050» стратегиялық бағдарламасын орындауға кірістік. «Мадени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында ұлттық тарих пен халық тарихы идеологиялық құрсаудан біржолата арылды. «Мадени мұра» мемлекеттік бағдарламасын Елбасы негіздеп берген «Ұлы Дала Мұралары» контекстінде Қазақ халқының және барша қазақстандықтардың тарихи тамырын рухани-мәдени аспектіде жаңғырту өзекті болуда.

«Халық тарих толқынында» бағдарламасы елімізде тарихқа деген жаңа сипатты және аса мазмұнды көзқарасты қалыптастырды. Бүкіл қоғамда отандық тарихқа деген тың серпіліс әкелді. «Халық тарих толқынында» бағдарламасы ұлттық-мемлекеттік идеологияны қазіргі заман тудырып отырған мәселер арнасында өрелі тұрғыда түзуге негіздеме салып берді.

«Халық тарих толқынында» бағдарламасы жаңа мемлекеттік тарих пен идеологияны түзуде және оны қоғамда белсенді тұрғыда қалыптастыруда қызмет ету мүмкіндігі зор үдеріс бастамасы болды. «Біз болашаққа көз тігіп, тәуелсіз елімізді «Мәңгілік Ел» етуді мұрат қылдық» - деп Елбасы айтқандай Жалпыұлттық идеяны – Мәңгілік Ел идеясын жүзеге асыруға кірістік. Қазақстандық идеологиялық айшықтар: «Мәңгілік Ел», «Ұлы Дала Елі», «Қазақстандық жол» ұғымдарына қатысты қоғамда қалыптасқан ойларды тарихи теориялық тұрғыда молықтыру және мазмұнын көпшілікке жеткіз жолдарын зерделеу іске асырылуда. Қоғамдық тарихи жадыны жаңғырта отырып, Мәңгілік Ел идеясы негізінде болашаққа ұмтылған ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыру іс-шаралары кешені түзіліп іске қосылды. Елбасы негіздеп берген «Ұлы Дала Мұралары» контекстіндегі тұжырымдар Қазақ халқының және барша қазақстандықтардың тарихи санасы мен тамырлы тарихын рухани-мәдени аспектіде жаңғыртуда өзекті болғаны сөзсіз. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және «Ұлы Даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақалалары бүгінгі күні төл тарихымызды қайыра зерделеуге негіз болуда. Әр дәуірдің, заманның өз тарихи тұлғасы болады. Оны сол замандағы тарихи қажеттілік тудырады. Қазақ халқы өзінің бүкіл ғұмырындағы қалыптасып, даму тарихында талай дауылдармен алысып, тағдырменен қарысып, өсіп-өркендеп келе жатқан байырғы халық. Біздің қазақ халқының тарихы жалпы ұлттық бірігу және тұтастану тарихы болып табылады. Қазақстан Президенті Қ.К. Тоқаев өзі зерттеуге бастама ұсыныс жасаған Жошы тұлғасы және оның құрған Ұлысы тарихын Дала өркениетінің жасампаз тарихымен өте тығыз астасып жатқаны тарихи шындық. Ұлттық тарихты дәйекті нақыштаудың жолына түстік. Тарихымызда ойып тұрып орын алған Тұлғалардың тарихын тереңнен зерделеуге кірістік... Осы тұрғыда, өткен 18 ғасырдағы Қазақ хандығының дәуірін, Абылай заманын алайық. Бұл қазақ басына, бейнелеп айтқанда, тарихтың қара бұлтты үйірілген зар заман болды. Мұны қазақ тарихында «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деп бекер айтпаған. Бұл ғасыр сонымен қатар қазақ батырлығын Еуразиялық кеңістікке паш еткен ғасыр болып та тарихымызға енді. Енді сол заманды көз алдымызға бір сәтке елестетейік. Бұл заман қазақ жерінің төрт бұрышынан, ата жауымыз жоңғардан басқа, батыстан орыс, шығыстан қытай империялары және тура бүйірден Бұхар және Қоқан хандықтарының

қыспаққа алған тар кезең болды. Міне, осындай тар кезең қазақ тарихы сахнасына Абылайдай кемеңгер ханды, сұңғыла саясаткерді, Қанжығалы Бөгенбайдай даңқты әскери қолбасшыны алып шықты. Қазақты, жалпы мұндай алапат қырғыннан оның бірлігі мен тұтастығы аман сақтап қалғаны туралы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Тарих толқынында» атты кітабында: «Халықтың ерік-жігерінің тастүйін бірлігі Абылай ханның бір басында бейнеленеді. Батырларымен тізе қосып, қаһармандықтың тамаша үлгілерін көрсеткен, сөйтіп халықтың ұйытқысы болған Абылай ханның ерліктері сонау қатал заманда қазақ рухын қайта түлетудің бір алтын дінгегіне айналды», - деп әділ бағасын береді. Міне, сол замандағы алтын дінгектің зор әлеуетін Қанжығалы Бөгенбайдай батыр бабаларымыз түзгенін замана тілімен Бұқар жырау бас болған ақын-жыраулары мен жыршылары, ата тарихқа қанық ұрпақтары және мұрағат құжаттары жеткізді. Сондықтан, Қанжығалы Бөгенбай батырдың қазақ мемлекеттілігі мен халқының алдындағы тарихи ролі мен қызметіне ғылыми тұрғыда баға беруді қайта зерделеу маңызды іс-шара. Қазір ұлттық құндылықтарды жаңа тарихи-қоғамдық формация тұрғысынан қайта қарап, бағалау үдерістері жүріп жатыр. Бұл арада Қанжығалы Бөгенбай батырдың өмірі мен қызметі жайында белгілі әуесқой ізденімпаздар мен кәсіби тарихшыларымыздың ғылымизерттеу еңбектері жарық көргеніне тоқтала кеткен дұрыс болар... Қаншама арнаулы кітаптар жарық көрді. Батыр бабымыз туралы тұрақты тарихи көзқарас қалыптасты. Алайда, Ұлттық тарих контекстінде әр ғасыр мен нақтылы тарихи үдерістер арнасындағы батырлардың тарихи орны толықтай анық емес. Әлі де ғылыми тұрғыдағы ізденістер қажет. Тіпті халықтық шығармашылықта ойып тұрып орын алған хас батырлардың тарихилығына күмән келтірушілер де бар. Бұл олқылықты шүбәсіз тарихи фактілермен анықтаған жөн болады. Әдеби дәйектер мен тарихи деректерді салғастыра қарастырсақ, көп дүние күмәні біржолата сейіледі. Болмаған тарих деген ұғымдардан толық арыламыз.

Қазақта «Жеті атасын білмейтін ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмейтін ел жетесіз» деген даналық сөз бар. Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан 1913 жылы жарық көрген «Қазақ» газетінің алғашқы бірнеше номерінде «Қазақ тарихы» атты мақалалар топтамасын жариялапты. Сонда, Әлихан Бөкейхан: «Қазақ халқының тарихы болмады деген сөз, Қазақ мемлекетінің тарихы жоқ дегенді білдіреді», - деп жазады. Батырлары ең қадірлі заман деп ұлт тарихын тереңінен қарастырған заңғар жазушымыз Мұхтар Әуезов тектен-тек айтпаған болар. Қадірлі қылған замана тынысы, соның салқын лебі – қазақ-жоңғар арасындағы соғыс жағдайы болды. Қазақтардың жоңғар басқыншыларына қарсы күресі негізінен үш кезенге бөлінеді. Біріншісі – Жоңғар мемлекетінің құрылуы, 1643 жылғы Жәңгір салқамның Ор шайқасындағы тарихи жеңісі, осы кезенге - 1680 жылдарға дейінгі қазақтардың жоңғарларға қарсы шайқасы мен шегіну жылдары жатады. Екінші кезенге – Әз Тәукенің (1680-1715) қазақтар үшін «алтын ғасыры». 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» дәуірі. Қазақтардың бірігуі мен 1740 жылдарға дейінгі ірі шайқастар тарихы енеді. Үшінші кезең – 1740 жылдан бастап, 1757 жылға дейінгі уақыт аралығы. Бұл кезенге Абылай хан бастаған қазақ елінің саяси бірігуінің күшейіп, жоңғарларға қарсы күрестің өрістей түскен мезгілі. Жоңғар мемлекетінің тарих сахынасынан жоғалу жылдары кіреді. Көріп отырғанымыздай жоңғарларға қарсы соғыс қимылдары жүз жылдан артық уақыт аралығын қамтығандығын байқауымызға болады. Қазақ халқының басына түскен осы саяси ахуал үш жүздің басын біріктіріп, қазақ тарихындағы ең әйгілі мемлекет қайраткерлерін, ақын жырау данагөй билерді, нар тұлғалы батыр бабаларды, ұлы қолбасшыларды дүниеге әкелді. Тәуке, Абылай сынды ел иесі хандар; Бұхар, Үмбетай, Қазыбектей жырау, билер; Батыр бабалар: Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Шақшақұлы Жәнібек, Көкжарлы Көкжал Барак, Шаңышқылы Бердіқожа және т.б. Бұл батырлардың әрқайсысы бір бір заңғар биік, қазақ халқының қасіретінен айықтырып, болашағына жол ашқан халқымыздың маңдайына біткен атпал азаматтары болатын.

Қанжығалы Бөгенбайдың сыртқы жауға тойтарыс бергендегі алғашқы батырлық ерлігін Үмбетей жырау:

Балдырғаны білектей,
Бүлдіргені бүйректтей.
Бөденесі үйректтей,
Шортаны тайдай тулаған,
Маралы қойдай шулаған,
Ұзыны шексіз, ені алыс,

Еділден өттің, Бөгенбай!-деп жырлаған. Қанжығалы Бөгенбайдың қосыны 1726 жылы Бұланты, Бөленді өзендері бойында жоңғарларға қарсы соғыста күйрете соққы береді. Ұлытау өңірінде 1730 жылдың көктемінде әскер басқару үшін хан тұқымынан Әбілқайыр, қолбасшыға Қанжығалы Бөгенбай сайланып жоңғарларға қарсы шайқасқа шығады. Шайқас қырық күнге созылып тамыз айының соңында Іле өзенінің Аңырақай ағысының тұсында қазақ жасағы жауды талқандап, ұлы жеңіске жетеді. Қанжығалы Бөгенбайдың үлкен жорықтарының бірі – 1750 жылдары Аягөз, Көкпекті, Бұқтырма, Ертіс өзені бойындағы болған шайқастар. Осы шайқастарда Қанжығалы Бөгенбай батыр бастаған қазақ әскерлері жоңғарларға қайыра соққы беріп, ойсырата жеңеді. Қанжығалы Бөгенбай батыр қартайғанына қарамастан, 1756-1758 жылдары Талқы түбінде Шығыс Түркістанға алғаш рет аяқ басқан қытай әскерімен қиян-кескі шайқасқа қатысқан. Қанжығалы Бөгенбай батырды ақын М.Жұмабаев «Батыр Баян» дастанында:

Ашуы –жауған қардай, шөккен нардай,
Қарт қыран Қанжығалы қарт Бөгенбай» - деп батырға тән оның алыптығын жырлаған. Олжабай ақын:

«Ақшадан асып туған ер Бөгенбай,
Ел қамын Едігедей жер Бөгенбай.
Қалмақты қысқа күнде қырық шауып,

Орнатқан тыныштықты сол Бөгенбай» - деп батырдың қаһарман бейнесін паш еткен. Қанжығалы Бөгенбай батыр тұлғасын Бұхар жырау, Ақтамберді, Үмбетей, Тәтіқара сынды ақын-жыраулар ерекше дәріптеп көрсеткен.

Үмбетей жырау Бөгенбай батыр дүниеден өткенде:

«Бөгенбай! Болмашыдай анадан Болат тудың, Бөгенбай!

Темір жұсап, оқ атқан Қорғасындай Бөгенбай!

Қолтығы ала бұғының Пәйкесіндей Бөгенбай!

Жалаңқия жерлерден Жазбай түсіп түлкі алған

Білегі жуан бүркіттің Тегеурініндей Бөгенбай!» – деп жырға қосады.

Қазақ жырларында, ақын-жыраулардың толғауларында, тарихи романдарда һәм әртүрлі баяндауларда батыр сөзі жиі кездеседі, әрі нәрлі рухта айтылады. Әскери өнерді жақсы меңгерген, ақылдылығымен, асқан қайратымен, жау түсірер жеке басының ерлігімен аты шыққан, қол бастайтын азамат батыр деп атаған. Батыр атағы мирасқорлық жолын қумаған, әрбір адам оған жеке басының ерлігімен ие болған. Батыр атағының кең таралуы қазақ қоғамының өзгешелік сипатын берген. Қазақтың қаһармандық эпостарында батырлар: қара батыр, қара берен батыр, жеке батыр, қамал бұзған батыр болып бөлінеді. Үрім-бұтағынан бері қарай батыр атанып келе жатқан ауыр жараланса да ұрыс даласын тастамайтын батыр қара батыр немесе қара берен батыр деп атанған. Халықтың, қоғамның ерекше жіктерінің бірі болғандықтан батырлардың өзіндік идеологиясы, басқа қоғамдық жіктермен қатынасын, реттейтін «әлеуметтік этикасы», қоғамдық қызметіне байланысты салт-дәстүрі және әртүрлі сипаттағы әлеуметтік ерекшеліктері болған. Ол туралы әдеби, тарихи деректер, өнер жәдігерлері, археологиялық материалдар жеткілікті мағлұмат береді.

Соғыс жағдайында Отанды жаудан қорғау, елді басқыншылардан азат ету, халықтың қонысын, жерін кенейту, жау қолында, тұтқында жүргендерді азат ету, жау

қолында өлген ата кегін қайтару сияқты мақсаттармен жүргізілген. Ол туралы көне түрік жазбаларында;

Қызыл қанымды төктім,
Қара терімді ағыздым,
Күш қуатымды бердім,
Бұл туралы келтірмедім,
Атты әскерді жолатпадым,- деп жырланады.

Батырлар ханның қызметіне жүріп оның сеніміне ие болып, керек болса ол үшін жанын қиюға дейін баруы тиіс. Батырлар қашанда мемлекеттің ішкі, сыртқы саясатын анықтауға араласып, ханға кеңесші болып, әртүрлі мемлекет аралық қатынастарға араласып ханға кеңесші болып, елшілікке де жүрген. Әділетсіздік көрген жағдайда елінен, ханынан кетіп басқа елге, ханға қызмет етуі мүмкін. Бірақ хан мен батырлар қашанда бір әлеуметтің өкілі болғандықтан батырлар әрдайым ханның тірегі болды. Хандық биліктің тұрақтылығы батырлармен тығыз байланысты, хан бар жерде батыр да бар. Қабанбай, Бөгенбай, Жәнібек және т.б батырлардың өмірлері де осылай өтті. Қанжығалы Қарт Бөгенбай батыр өмірлік ұстанымы осы мазмұнда қабылдануы заңды құбылыс.

Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті қалыптасып, әлемнің өркениетті елдері қатарынан лайықты орнымызды тапқан қазіргі заманда қазақтың мыңжылдық тарихын зерделеп, тарихи тұлғаларын бағалап жатқанымыз, шынайы мемлекет ретінде қалыптасқанымызды білдіреді. Бұл өткенге қарап ой, кемел келешекке қарай бой жарқын қадамдар жасау қажеттігін аңғартады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017. – 12 сәуір.
2. Назарбаев Н. Ұлы Даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. – 2018. – 21 қараша.
3. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан тәуелсіздігі: тарих тағылымдары және қазіргі заман. – Алматы: «Атамұра», 1997.
4. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: «Атамұра», 1999.
5. Қозыбаев М.Қ. Жауды шаптым ту байлап - Алматы: Қазақстан, 1994.
6. Екі мың жылдық дала жыры / Бас ред.Ә.Нысанбаев.-Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2000
7. Бұқар жырау Қалқаманұлы: Шығармалар.- Алматы, 1992.
8. Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. – Алматы, 1989.
9. Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақынжырауларының шығармалары. Екі томдық / Құраст.: М. Байділдаев, М. Мағауин. – Алматы: Жазушы, 1989. Том 1.

УДК 94 (574)

ИЗ ИСТОРИИ ГЕРОИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ

Сайлаубай Е. Е.

Евразийский национальный университет им. Гумилева, г. Астана

Аннотация: В современном мире, где сформировалось независимое казахстанское государство, нашло достойное место в ряду цивилизованных стран мира, мы изучаем тысячелетнюю историю казахов, оцениваем их исторические личности, становимся подлинным государством. В статье рассказывается о бессмертном подвиге героев в

становлении независимого казахского государства и их жизни, которые они отдали за независимость.

Ключевые слова: независимость, цивилизация, героизм, политическая идеология, культурное наследие.

УДК 930:314 (574.1)

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Балыкова А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті Орал қ.

Аннотация: Мақалада Қазақстан халқының этномәдени және демографиялық даму кезеңдері жөнінде және этнодемографиялық өзгерістердің негізгі аспектілерін талдау мәселелері қарастырылады.

Кілтті сөздер: Демография, этномәдени, империя, этнос, статистика.

Этномәдени және демографиялық мәселе қоғамдық өмірдегі күрделі өзгерістермен байланысты. Халық саны туралы ең ауқымды ақпарат көзі халық санақтары болып табылады. Қазақстан тарихында бірнеше халық санақтары жүргізілген. Біреуі жалпы Ресейлік 1897 жылғы санақ болса, жеті бүкіл одақтық халық санақтары - 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 жылдары жүргізілді. Тәуелсіздік жағдайында 1999, 2009 жылдары санақтар жүргізілді. Этнодемографиялық даму тарихының бірінші кезеңі 1897-1923 жылдар. Этномәдени тарихтың бұл кезеңі Қазақстан территориясындағы күрделі өзгерістерге толы болды. Бұл бірінші дүниежүзілік соғыс, 1917 жылғы төңкеріс, азаматтық қарсыластық сияқты саяси оқиғалардан кейінгі күшейе түскен шаруаларды жаппай қоныстандыру процесстері болатын. XIX ғасырдың соңында Қазақстан аграрлық өлке еді. 1897 жылғы Ресей империясының бірінші жаппай халық санағына сәйкес елдегі халықтың саны 4 млн 333 мың адамды құрады. Оның ішінде қазақтар басым көпшілікті құрап, 3 млн 392,7 мың адамды құрады [1]. XIX ғасыр аяғы-XX ғасыр басында Қазақстан Ресейдің көп ұлтты провинциясына айналады. Қалаларда татарлар саны артты. Қазақстанға мордвалар, эстондықтар, поляктар және басқа да ұлттар қоныстана бастады. Ұйғырлар мен дүнгендер де саны артады. Қазақтардан көптеп тартып алынған жерлерде қазақ халқының үлесі азаяды. 1887 жылы Омбы уезінде қазақтар 38% құраған, 1915 жылы 15% болатын. Петропавл уезінде 44,5% және 32%, Көкшетау уезінде 51 және 28%, Қостанай уезінде 77 және 41%, Оралда-51 және 24% болатын [2. с 25]. 1923 жылғы санақ мәселелері бойынша Қазақстанның қазіргі шекарасында 6 млн 198 мың адам тұрған. Қазақтардың саны 1926 жылы 3 млн 627,6 мыңды құраған. Ал үлес салмағы 1897 жылға қарағанда 57,1%-ға төмендеген. Орыс халқының саны 2,8 есеге артқан. Қазақстанның этномәдени келбетінің қалыптасуы көші-қон процесстерінің ықпалынан жүзеге асты. Көшіқон құбылысы Қазақстан тарихында үлкен роль атқарды. Бұл үрдіс халықтың этноәлеуметтік құрамына тікелей ықпал етті. 1925 жылға таман беделді қызметтегі, басқару органдарындағы жергілікті халық үлесі 10%-дан аспайды. Қала халқының саны 519 мың адамды құраса, оның ішінде қазақ халқының үлесі 14,4% болатын. Қала халқының негізгі үлесі орыстар 52,8% болды [3, с. 10]. Екінші кезең – 1927-1939 жылдар еді. 20 жылдың аяғы - 30 жылдың басындағы демографиялық процесстің нәтижелері 1937 және 1939 жылдардағы санақтарда көрінді. 1937 жылы бүкілодақ халық санағы барасында халық саны 1926 жылы саласында 1071,7 мың адамға азайған. Қазақ халқының үлесі 39,8%, өзбектер 19%, ұйғырлар 48%-ға азайған. Орыстың үлесі 33,5%, татарлар 13,4% немістер 36,6% ке артқан [4, с.113].

Санақ мәліметтері бойынша соғысқа дейінгі Қазақстанның этномәдени келбетінің қалыптасуында негізгі тенденцияларды анықтауға болады. Ол КСРО-ның еуропалық аймақтарынан Қазақстан территориясына көші-қон ағымының нақты бағыты көрінді; келген халық есебінен урбанизация деңгейі де артады, 1926 жылғы халық санағы бойынша қала халқының үлесі 8,5% болса, 1939 ж 35,9% яғни 1710 мың адамды құрады [5, 642]. Жергілікті халықтың азаю ағымы жалғаса береді. 1939 жылы қазақ халқының үлесі 1926 жылмен салыстырғанда 1,8 есеге азайған. Егер 1926 жылы халықтың 58,2% қазақтар құраса, 1939 жылы қазақтардың үлесі 36,4 % қысқарған. Халықтың басым көпшілігі орыстар 41,2% болатын [6, 210]. Қазақ халқының үлесінің азаюы 30 жылдардағы ашаршылыққа байланысты болатын. 1939 жылдардағы санақ мәліметін пайдаланғанда ескеретін мәселе, жергілікті халықтың санына қатысты мәліметтер асыра көрсетілген. 1937 және 1939 жылдарындағы санақ мәліметтеріне талдай келе, идеология шеңберінде халық саны, әсіресе, ауыл халқының саны тым ұлғайтылып көрсетілгені белгілі болды. Дей тұрғанмен, түзетулерді ескере отырып, 1939 жылғы санақ мәліметтерін ғылыми зерттеулерде қолдануға болады. Қазақ халқының үлес салмағы 1939 ж 37,8% төмендеп, білім саласында қазақ халқының үлесі 15,9%, медицина саласында 6,8 %, техникалық қызметкерлер арасында 11,4% құраған [7]. 1939 жылы Қазақстан халқының сауаттылық деңгейі 61,4% құрады, ал кеңестік статистика 76,3% көрсетеді. Қазақ халқының сауаттылық деңгейі 1926 жылы 6,9%, 1939 жылы 54,5% құраған. 3-кезең 1939-1959 жылдар.

XX ғасыр ортасында Кеңес Одағында этнодемографиялық саясат бағыты қалыптасты. Республиканың этникалық келбетінің қалыптасуына бұл кезеңде соғыс, эвакуация, реэвакуация, депортация ықпал етті. Оның нәтижесі туу көрсеткішіне, өлім-жітімнің жоғары болуына, халықтың табиғи өсімінің төмендеуіне әкелді. 1939-1959 жылдар арасында көші-қон үдерістері Қазақстан халқының қалыптасуында үлкен ықпал етті. Көші-қон ұйымдасқан, міндеттелген, күштеу сипатында жүзеге асқан. Бұл кезеңдегі көші-қон арқылы келген халық ұжымдастыру мен Ұлы Отан соғысы жылдарындағы азайған халықтың орнын басты. 1959 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Қазақстанда 9310 мың халық тұрады. Халық саны 1939 жылмен саласында 62% ға немесе 3158 мың адамға артты. Олардың ішінде қазақтар 2795 мың (30%), орыстар 3974 мың адам (42,7), украиндар 7621 мың адам (8,2%), беларустар 107,4 мың (1,2%), өзбектер 136,5 мың адам (0,8%), немістер 659,7 мың адамды (7,1%) құрады [8, 201с]. 1939 жылғы санақ мәліметімен салыстырғанда этнодемографиялық топтар арасында халықтың өсімі орыстарда жоғары болып, 1516 мың адамды құрады, қазақтар 467 мың адамға артқан. Қалған этнодемографиялық топтарда, украиндықтар 104 мың адамға, беларустар 75 мың, өзбектер 16 мың адамға, ұйғырлар 25 мың адамға, татарлар 89 мың адамға, еврейлер 8,5 мың адамға артқан. Республика бойынша этностардың отбасылық орташа көлемі мынадай: өзбектер -5,04 адам, қазақтар - 4,68, татарлар - 4,02 адам, орыстар - 3,7 адам, украиндықтар 3,04 адамды құрады [8, 18]. XX ғасырдың екінші жартысындағы тағы бір тенденция қала халқының санының артуы болып отыр. Егер 1939 жылы қалаларда 1710 мың адам немесе бар халықтың 27,8% құраса [8, 101], 1959 жылы қала халқының саны 2,4 есеге артып, 4067 мың адамға жетіп, халықтың 44% құрады. Этностар ішінде қалалану деңгейі жоғарғы ұлт орыстар 2343 мың адам болды. Ауыл халқының ішінде 90% еврейлер есептелді. Халықтың ішінде татарлардың 65% қалаларда тұрды. Қазақтар, қырғыздар, өзбектер, ұйғырлар негізін ауылды мекендеді. Еуропалық халықтар арасында ауылда немістердің 70% тұрған [8, 177]. Оның себебі немістердің аграрлық секторда қызмет жасауымен байланысты болды. Кәрістер көбінесе қалада тұрған. 1959 жылы кәрістердің 55% қалада тұрған. Кәрістер жаңа ортаға біртіндеп еніп, кәріс колхоздары, мектептері, балабақшалары ашылды. Басшылық қызметтерге отыру мүмкіндігіне ие болып, жоғары оқу орындарына оқуға құқықтары болды.

1959 жылғы санақ бойынша мемлекеттік басқару органдарының жетекшілері арасында қазақтар 20%, медицина қызметкерлері арасында 9%, байланысты

қызметкерлері арасында 12%, сауда, іс жүргізу саласында 18%-дан аспады. Қазақ халқының көпшілігі ғылыми-педагогикалық мамандар мен мәдениет қызметкері арасында, журналистер мен редакторлар арасында 31% құрады [8, 1-14]. 1959 жылы қазақ халқының арасында сауаттылық деңгейі төмен болып, 396 мың адамды құрады. 1959 жылы жоғары білімді адамдар саны 1000 адамға 70 адамды құрайды. Жоғары білімді қазақ халқының саны 2,38% құрап, 1 мың адамға 23,8 адамды құрады. Орыс ұлтында пайызы жоғары 3,37% құрап, 1 мың адамға 33,7 адамды құрайды. 4 кезең - 1959-1970 жылдар. 1970 жылғы халық санағы бойынша халықтың жалпы саны 12297,5 мың адамды құрады, оның ішінде қазақтар 4234 мың адамдарды құрайды [9, 33]. 1959 жылы туу көрсеткіштерінің жоғары болуына байланысты қазақтар саны 51% ға артты. 1970 жылы қазақ халқында отбасының орташа саны 5,5 адамды құрап, өзбектерден кейін 2-орында тұрады. Өзбектерде отбасындағы орташа адам саны 6,1 адам болатын. Орыс немесе украин отбасында орташа отбасындағы адам саны 3,6 адам. Бұл демографиялық баланстың оң болуына ықпал етпегенмен, халық санының өсімі көші-қон есебінен жүзеге асқан. 1959 жылдармен салыстырғанда қазақ отбасындағы адам саны 1 бірлікке артқан. 1959 жылы қазақ халқы ашаршылықтың зардаптарының орны тола қоймады. Немістерде отбасының орташа саны 4,6 адамды құрады. Ауылда негізінен көп балалы отбасылар тұрады. Қалалық отбасылардың орташа саны 3,9 адам болатын. Қалада тұратын қазақтар мен өзбектердің отбасындағы адам саны жалпы республикалық 3,9 адаммен тең болды да ауылдағы қазақ, өзбек отбасының орташа санынан аз болды. Сонымен, халқының табиғи өсімі мен республикадағы туу көрсеткіштері ауыл халқының өсіп-өнуімен байланысты болды. 1970 жылы Қазақстанда өнеркәсіпте, ауыл шаруашылығында, басқару мен мәдениет саласында басшылық қызмет жасайтын қазақтар қазақтар 44,08%, партия басшыларының арасында 20,2% құрады. Ғылыми-педагогикалық, мәдени тәрбиелік салада қызмет жасайтын қазақтар үлесі 30% құрады. 1970 жылғы санақ бойынша тау-кен саласындағы мамандар арасында қазақтар 13,20%, немесе 3681 адамды құрайтын. Метал өндірушілер арасында 111 мың адам, химия саласында 189,7 мың адам болатын. Көлік саласында жұмысшы қазақтар саны 28,5% болды. Байланыс саласындағы қазақтар 12%, денсаулық сақтау саласында 9%, сауда, бухгалтерлік есеп саласында, коммерциялық кәсіпорындар саласында 18,4% болды [10]. 1959 жылы санақ мәліметі бойынша сауатсыздар 8,64% құраса, 1970 жылы бүкілодақ халық санағынан бұл пункт алынып тасталды. Соған байланысты 1970 жылға таман сауаттылық деңгейі 100 %-ға жеткен. 1970 жылы бүкілодақтық халық санағы мәліметтері бойынша, жоғарғы білім халықтар саны төмендегідей бөлінді: қазақтар - 84,5 мың адам немесе жалпы қазақтар арасында 6,56% құраған, орыстар - 171,5 мың адам немесе 6,44%, украиндықтар - 26 мың адам немесе 5,17%, белорустар - 3,7 мың адам немесе 3,32%, өзбектер 2,5 мың адам немесе 4,30%, татарлар 80,5 мың немесе 58,55% немістер - 15,6 мың адам немесе 4,54%, ұйғырлар 1,5 мың адам немесе 3,74%, еврейлер 6 мың адам немесе 38,25% болды [11, 143с]. 5 кезең - 1970-1979 жылдар. Бұл кезеңнің қорытындысы 1979 жылғы халық санағы болды. Халықтың жалпы саны 14684 мың адам, олардың ішінде қазақтар 5289 мың адамды құрады [12,75с]. Бұл өзгерістер туу көрсеткішін арттыруға бағытталатын мемлекеттік шараларға, өмір сапасының, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайының жақсаруына, абаттандырылған орталықтары бар совхоздардың құрылуына, типтік үлгідегі үйлердің салынуына байланысты тұрғын үй мәселесінің шешілуіне, медициналық қызмет көрсету деңгейінің сапасының артуына байланысты болды. 1970 жылмен салыстырғанда қазақтардың жалпы саны 1,8 есеге артты. Республикадағы қазақ халқының саны пайыздық тұрғыда жалпы халық ішінде 36% құрайды [12,21с]. Көпбалалы болу тенденциясы төмендеген жоқ. 1979 жылы отбасындағы орташа адам саны 5,5 адам болып, өзбектерден кейінгі 2-орында тұрды. Өзбектерде отбасының орташа саны 6,2 адам болды. Республика бойынша отбасының орташа саны 4,1 адамға төмендеген. Орыс немесе, украин отбасының орташа саны 3,3 адам болатын. Бұл уақытта славян тектес халықтардың демографиялық ~ 443 ~ өсімінің

бәсендеуі байқалады. Ауқымды көші-қонның кезеңі аяқталып, еуропалық этникалық топтардың санының өсім қарқыны төмендеді. Немістердің отбасында да туу көрсеткіштері төмендеп, отбасында 3,8 адамнан келді. Түркі халықтарының ішінде татарларда отбасының орташа көлемі 3,7 адамды құрады. Қала халқының орташа көлемі жалпы республикалық көрсеткіштерден төмендеп, 3,7 адамға теңесті. Ауыл халқына тән құбылыс көп балалы отбасылар болатын. Ауылда отбасының орташа көлемі 4,7 адамды құрады [13, 23с]. Санақ мәліметтері бойынша қазақтар саны 5991205 адамды құрады. Қазақтар орыстардан кейінгі саны жағынан екінші этносқа айналды. Қала халқының арасында қазақтар мен өзбектер көп балалы отбасылар ретінде белгілі болды. Әйтсе де, қазақтар ауыл халқы ретінде танылды, ауыл халқының 54%-ын қазақтар құрады. Қалалану деңгейі төмен этнос ұйғырлар болатын. Ұйғырлардың 26% ғана қалада тұрды. Қалалану деңгейі жоғары этнос - еврейлер болатын, еврейлердің 96% қалада тұрды. Қала халқының басым көбі орыстар болатын, 4426,5 мың адам, немесе қала халқының 57% орыстар болатын. Орыстың 74% қалада тұрды. Бұл республика бойынша орташа көрсеткіш болатын. Мысалы, Алматы сияқты ірі қалада көрсеткіш жалпы республикалық көрсеткішке қарағанда өзгеше болды. Қазақтар қала халқының 17,2% ғана құраған [5,6566]. 1970 жылмен салыстырғанда қалалану деңгейі артты. Егер 1970 жылы ауылда халықтың 56% немесе 7892,5 мың адам тұрса, 1979 жылы 46,5% немесе 6829 мың адам тұрған. Оның себебі жоғары немесе орта арнаулы білім алу барысында ауылдан қалаға көшуіне байналысты болатын. Қалада тұратын жұмысшы мамандардың табысы жоғары болды, әлеуметтік-тұрмыстық және мәдени-тынығу мекемелері өмір сүруге қолайлылық танытты, еңбектердің механикалануы барысында жұмыс орындары қысқарды, ал қалада өндіріс өсіміне байланысты жұмыс күшіне сұраныс күшейді, жергілікті мекендердің ұлғаюы барысында қала мен қала үлгісіндегі ауыл мәртебесін иеленуі, психологиялық факторлар себеп болды. 1979 жылы Қазақстанда қазақ халқының өсімінде оң динамика байқалды, әсіресе өнеркәсіпте, ауыл шаруашылығында, басқару мен мәдениет саласында еңбек етіп жүрген қазақтар саны өсті. Мемлекеттік басқару органдары мен құрылымдық бөлімдерде басшылықта жүрген қазақтар үлесі 45,34% болды. Байланыс саласында еңбек ететін қазақтар үлесі 26% ға артты, медицинада 29,47%, сауда, есеп, іс жүргізу, коммерциялық кәсіпорындар саласында 26% құрады. Ауылдағы жұмысшылардың 46%-ын қазақтар құрады [13, 28с]. 1979 жылы жұмыспен қамтылған жекелеген ұлттардың жасы мен білім деңгейі бойынша мәліметтер күрделі өзгерді: 1970 жылмен салыстырғанда жұмыспен қазақтар 1000 адамға шаққанда 40 адам, орыстар 56 адам, украиндар 52 адам, белорустар 40 адам, өзбектер 28 адам, татарлар 51 адам, немістер 20 адам, ұйғырлар 23 адам болды [13, 29с]. 6 кезең - 1979-1989 жылдар. 1989 жылға қарай Қазақстандағы қазақтардың саны 1939 жылмен салыстырғанда 2,8 есе, 1959 жылмен салыстырғанда 2,3 есе, 1970 жылмен салыстырғанда 1,5 есе, 1979 жылдағыдан 1,2 есеге көбейіп, 6496 мың адамды құрады. 1989 жылы қазақтардың өсімі 1979 жылмен салыстырғанда 23,6 пайызға артты, ал олардың халықтың жалпы өсіміндегі үлесі 70,0 пайызға теңелді. Республиканың ұлттық құрылымында қазақ халқының үлесі 39,7 пайызды құрап, олар 1926 жылдан кейін алғаш рет өзінің тарихи отанында сан жағынан басым ұлт өкіліне айналды [5, 200с]. Әртүрлі этникалық топтар бойынша отбасылық орташа көлемі - қазақтарда 4,4 адам, орыстарда - 3,3 адам, украиндықтарда - 3 адам, белорустарда - 2 адам, өзбектерде - 6 адам, татарларда - 3,45 адам, немістерде - 3,6 адам, ұйғырларда - 5 адам, кәрістерде - 3,7 адам болды. Қалалану деңгейіне байланысты ауылда тұратын белорустар мен украин отбасында отбасы мүшелерінің саны 2,8 адамға қысқарды. Бұл уақытта ауыл отбасыларының орташа республикалық көлемі - 4,5 адамды құратын. Қала отбасыларының орташа көлемі 3,9 адамды құрады. Қалада тұратын қазақтар мен өзбектердің отбасыларының орташа көлемі республикалық деңгейде сақталды. Республикадағы халықтардың табиғи өсімі мен туу көрсеткіштері ауыл халқының өсіп-өнуі есебінен жүзеге асты. 1989 жылы еуропалық этностардың санының қысқаруы бала санының аз болуымен, орташа жастың

жоғары болуымен, шетелге көшіп кетумен байланысты болды. 1989 жылы санақ мәліметтері бойынша, жекелеген ұлттардың жынысы мен жасы бойынша мынадай мәліметтер аламыз: еңбекке қабілетті жастан жасы үлкен қазақтар саны 460 мың адамды құрап, еңбекке қабілетті жастан жас адамдардың санына қарағанда 5,6 есе аз болып отыр. Орыстар ішінде еңбекке қабілетті жастан үлкендері 1989 жылы 859,6 мың адамға жетіп, еңбекке қабілетті жастан жас адамдарға қарағанда 2,2 есе аз болды. Қазақ халқының орташа жасы 24,4 жас болса, орыстарда 31,1 жас болды [14, 19-27сс]. Медиалды жас сәйкесінше 20,8 және 29,2 жас болды. 1989 жылы қазақтар саны 6534 адам болса, еңбекпен қамтылған 2749 мың адам болатын, оның ішінде 1666 мың адам жұмысшы, 879 мың адам қызметкер, 201 мың адам колхоз жұмысшылары болды. 6227,5 мың орыстар ішінде 3100 мың адам жұмыспен қамтылған. Олардың ішінде жұмысшылар - 1949 мың адам, қызметкерлер - 1098,5 мың адам, колхозшылар 49,9 мың адам, діни қызметкерлер 2,9 мың адам болды. Орыстың қалалану деңгейі жоғары күйде сақталып қалды [15, 8с]. Патша үкіметінің қоныстандыру саясаты, кеңестік этномәдени саясат ұзақ уақыт бойы Қазақстан Республикасының этнодемографиялық және әлеуметтік-саяси келбетіне өзгерістер енгізді. Бұл өзгерістер күні бүгінге дейін өз салдарын тигізіп келеді. Статистикалық деректердің негізгі бөлігін нақтылау үшін өзекті болғанымен бірге, санақ мәліметтері ғылыми ақпараттың маңызды дерек көзі болып есептеледі. Этнодемографиялық өзгерістердің негізгі аспектілерін талдау Тәуелсіз Қазақстанның этносаралық саясатқа қатысты көптеген мәселелерін шешуге мүмкіндік береді. Әсіресе баласы аз отбасылар санын азайту, орта және медиальды жастағы халықтың санының көбеюінің алдын-алу сияқты мәселелердің шешілері сөзсіз. Көші-қонның кері сальдосы демографиялық және көші-қон дағдарысының нәтижесінде пайда болған қатерлерді төмендету керек. Мемлекет пен қоғам қалалану деңгейінің қарқынын сақтай отырып, ауыл халқының санының тепе-теңдігін сақтауға ұмтылу керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Алматы: Атамұра, 2010, 3- том. – 475б.
2. Козина В.В. Демографическая история Казахстана. – Караганда: Изд. -во КарГУ, 2007. – 130 с.
3. Уалтаева А.С. Историко-демографические тенденции в развитии народонаселения Казахстана в советский период (Население Казахстана в 1917-1939 гг.)//Деловая неделя. 2013, 30 августа, (№32). – 10с.
4. А.М. Батыс Қазақстанның қала халқы: әлеуметтік-демографиялық аспектісі (1926-1989жж). Орал: Полиграфсервис, 2016. – 113с.
5. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Алматы: Атамұра, 2010, 4- том. – 642б.
6. Население Казахстана в 1926-1939 годах // Компьютер и историческая демография. Барнаул, 2000. -210 с.
7. Тольц М. Этнический состав населения Казахстана накануне второй мировой войны // Демоскоп Weekly, №245-246 (1-21 мая 2006г).
8. Всесоюзная перепись населения 1959 г. Казахской ССР. – Москва, 1962. – 201с.
9. Жумасултанов Т.Ж., Ибраев А.Т. Население Казахстана с древнейших времен до наших дней. Алматы, 2000. -33с.
10. Мына дерек бойынша есептелінген: Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 1. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. Алматы, 2000. -6-200сс.
11. Народное хозяйство Казахстана в 1981г. Алма-Ата, 1982, 143-с.
12. Об основных показателях Всесоюзных переписей население 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 годах. Алматы, 1996. – 75с.

13. Демографический ежегодник Казахской ССР 1989г. Алма-Ата, 1990.
14. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Алма-Ата, 1992. Т.3. 19-27сс.
15. Пашков С.В., Шурр А.В. Современные этнодемографические процессы в Казахстане. Петропавловск, 2015. – 110с.

УДК 930:314 (574.1)

ЭТАПЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА

Балыкова А. М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет г. Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы этнокультурного и демографического развития населения Казахстана и анализ основных аспектов этнодемографических изменений.

Ключевые слова: Демография, этнокультурализм, империя, этнос, статистика.

ОӘЖ 94 (574)

СҰЛТАНБЕК ҚОЖАНОВ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ АЛАШТЫҚ ИДЕЯ

Тұрсұн Х.

Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

Аннотация: Көрнекті мемлекет, қоғам қайраткерінің өмірі дегеніміз белгілі бір адамгершілік және әлеуметтік бағдарлар жүйесіндегі оның нақты ойлары мен әрекеттері ғана емес, ол сонымен бірге тұлғаның өзі саясат сахнасынан кеткеннен кейінгі де қоғамдық үдерістерге жасайтын ықпалы. Мақалада осындай көрнекті қоғам қайраткері, қара басының қамын ойламайтын, халқы үшін қам жеп, еңіреп туған азамат Сұлтанбек Қожанұлының өмір дерегі мен атқарған қызметі жайында баяндалады.

Кілтті сөздер: Қайраткер, мемлекет, қоғам, көзқарас, саясат

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақаласында «Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі» [1,1] деп тарихи тұлғатанудың басты міндетіне айқындық берді. Дегенде, осындай күрделі мәселенің түйіні отандық тарих ғылымындағы тұлғатанудың теориялық-әдіснамалық мәселелері арқылы тарқатылатындығы белгілі. Ал, қазіргі тарихи тұлғатану бағытының даму деңгейі, қалыптасқан ғылыми тұжырымдар мен өлшемдер алдағы атқарылатын міндеттерді іске асыру үшін де жаңа көзқараспен бағамдауды қажет етеді.

Академик М. Қозыбаев отандық тарих ғылымын тарихи қайраткерлермен тұлғалау зәру мәселелердің бірі екендігін айта келіп: «Күні кешеге дейін жеке адам мен халықтың қатынасы толық ашылмай келді. «Қайраткерлер» ұғымы қызметкерлер, мансап иесі дәрежесіне төмендетілді. Қайраткер - жасампаз адам, жоқтан бар жасаушы, өз мүддесін халық мүддесімен қабыстырып, өз халқын өркениет көгінде жарастырушы болса керек» - деген ойды одан әрі өрбіткен ғалым «Отан тарихынан кей бір кездейсоқ адамдарды аластап, тарихи тұлғаларды өз тұғырына қондыру керек» [2, Б.366] деген

пікір айтады. Тәуелсіздік жағдайында ұлттық тарихтың мазмұнын қайта бағалау тұрғысында айтылған бұл пікірдің көрнекті мемлекет қайраткері, биыл туғанына 125 жыл толып отырған Сұлтанбек Қожановқа тікелей қатысы бар деп білеміз.

Отан тарихында осы кезге дейін ғылыми тұрғыда игерілмей келе жатқан тақырыптар да, тұлғалар да аз емес. Ал өзінің тарихи бағасын осы кезге дейін ала алмай келе жатқан тұлғалар бірі – Сұлтанбек Қожанов. Оның тұлғасын тану мен танытуға қатысты бірқатар арнаулы зерттеу еңбектер жарыққа шықты. Атап айтқанда өзбекстандық тарихшы Р.Я. Раджапова, қазақстандық Т. Қожакеев, Р. Бердібай, Б. Қойшыбаев, Ж. Әлмашұлы, А. Шәріп, Ж. Симтиков, Ж. Уалиханова және т.б. ғалымдар мен әдебиетшілердің еңбектері де осы қатарды толықтыра түседі. Әйтсе де, қайраткердің қоғамдық-саяси қызметі мен әдеби-мәдени мұрасын зерттеп, зерделеуде кенжелік, соңын күткен кібіртіктеу байқалады. Оның сыры неде болды екен? деген сауал әркімді де ойлантуы тиіс. Оның басты себебі С. Қожановтың партия мүддесінен ұлт мүддесінен жоғары қойған шынайы ұлтжандылығы болды. Тоталитарлық билік саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтауға да аса бір сақтықпен қарады. Алғашқы кезекте коммунистік билікке барынша адал қызмет жасағандар ақталып, олардың тұлғасы кеңестік тәрбиенің идеялына айналдырылды. Ал пролетарлық интернационализмге ұлттық құндылықтарды, таптық төзімсіздікке ұлттық бірлікті қарсы қойған Алаш қайраткерлері мен алаштық рухтағы С. Қожанов сияқты партия қайраткерлерін ақтау кейінге шегеріле берді. Бұл – кеңестік биліктің саясаты. Тәуелсіз қоғамымызда осы саясаттың тоңы жібігендей болғанымен де тұлғатану бағытының методологиялық негізінің қалыптаспағандығы мәселені терең де жан-жақты зерттеуге қолбайлау болуда.

Қайраткердің өз қызметіне қатысты соңына қалдырған деректерінде партиялық биліктің ыңғайымен бүгіп қалған жайттары жоқ емес. Таратып айтар болсақ, ол мақалалары мен ресми баяндамаларында өзінің Алаш қозғалысына тікелей қатыстылығын айтудан тартынып келген. Қазіргі кезде ашық айтылатын мәселе - шын мәнінде С. Қожановтың Алаш қозғалысының өкілі және кеңестік билік жағдайында өзінің қоғамдық-саяси қызметінде алаштық идеяны одан әрі жалғастырған қайраткер болғандығы. Осы пікірді тереңірек өрбітіп көрейік.

1916-1917 ж.ж. Ташкент қаласында қазақ зиялыларының «Кеңес» атты астыртын саяси үйірмесі жұмыс істеген. Түркістан қаласында С. Қожановпен бірге 1918-1919 ж.ж. бірқатар жауапты қызметтер атқарған, Ленинмен кездескендігі жөнінде естеліктер жазған Дүйсенбай Нысанбаевтың деректері «Кеңес» үйірмесінің қызметіне ғылыми талдау жасауға мүмкіндік береді.

Үйірме және оның қызметі туралы Д. Нысанбаевтың 1925 ж. 31 қаңтарында РК(б)П Қырғыз облыстық Бақылау Комиссиясына жасаған мәлімдемесінен [3, Б.173-185] аса құнды мағлұматтарға қанығамыз. Бұл құжаттың деректік құндылығы жоғары болатыны, онда өлкелік партиялық басшылыққа, ОГПУ органдарына Түркістандағы алашордашылардың қызметіне қатысты айғақ ретінде түрлі хаттамалар, газет тігінділері сияқты қомақты құжаттық деректер ұсынылған. Осы жерде құпия хат түрінде жазылған мәлімдеменің тікелей С. Қожановты әшкерелеуге арналғандығын атап айтқанымыз орынды болар.

Үйірменің төрағасы генерал Сейітжаппар Асфендияров, орынбасарлары М. Шоқай және өмірі мен қызметі Түркістан қаласымен тығыз байланысты болған Садық Өтегенов болатын. Осы саяси үйірме ұлттық идеяларды іске асыруды өзінің бағдарламалық міндеті ретінде алға қойған еді. Үйірменің баспасөз органы «Бірлік туы» газетінің алғашқы редакторы М. Шоқай, одан кейін Хайретдин Болғанбаев, ал 16-санынан бастап С. Қожанов редакторлық жасады. 1917 ж. қарашаның 26 күні Қоқан қаласында Бүкілтүркістан мұсылмандарының IV съезі Түркістан мұхтарияты (автономиясы) атты ұлттық үкімет жариялады, «Улуғ Туркистон», «Голос Туркестана» газеттерімен қатар «Бірлік туы» осы автономияның қазақ тіліндегі баспасөз органы болып бекітілді. Осы съезге және желтоқсан айында Алашорда үкіметін жариялаған

Орынбор қаласындағы II Бүкілқырғыз съезіне делегат болып қатысқан С. Қожанов алаштық идеяны іске асыруға белсене араласты. Бұндай тұжырым жасауға деректік және дәйектік негіздер жеткілікті. Алғаш рет бұл тұжырым Түркістандағы партия-кеңес органдарының ресми құжаттарында «Алаш Орданың» түркістандық бөлімі «Бірлік туы» газеті органымен аттас ұйым болды. «Бірлік туы» газеті 1917 ж. маусымынан Ташкентте шыға бастады. Аталған газетті ұйымдастырушылардың тұғырнамасы дәлме-дәл алашордашылардың тұғырнамасындай еді» [4, Л.208] деген сипатта негізделді.

Жоғары партиялық инстанцияларға С. Қожановтың үстінен жазылған құпия хат түріндегі арыз-шағымдар бұнымен шектелген жоқ. Мұндай арыз-шағымдарды саяси ұпай жинау мақсатында әсіресе партия-кеңес қызметкерлері - олардың арасында Д. Нысанбаев сияқты үзеңгілес серіктері де бар, көптеп жазды. Олардың мазмұны «ұлтшыл», «алашордашыл», «оңшыл ауытқушы», «топшыл» деген саяси айыптауларға негізделіп, соңы «қожановшылық» айдарына айналды. Арнаулы органдардың мекемелерінде жинақталған бұндай компромат тиянақты талдаулармен БК(б)П Орталық Комитеті Саяси бюросының Құпия бөліміне жүйелі түрде жеткізіліп отырды. Республиканың саяси басшысы болғанымен оның әрбір ізін аңдыған мұндай әрекетті Орталықтың басқарып отырғаны да жасырын емес. Осындай жағдайда С. Қожановтың Қазақстанда қалыпты жұмыс істеуі және ұлттық идеяны іске асыруға еркін кірісуі мүмкін емес еді. Республикадағы саяси басшылыққа кәсіпқой революционер Ф. Голощекиннің келуі бұл саяси үдерісті өршітіп жіберді. С. Қожанов Мәскеуге кеткен соң оны айыптайтын саяси науқан кең өріс алды. Осыған байланысты С. Қожанов Қазақ өлкелік партия комитетіне 1926 ж. ашық хат жазып, ақталуға мәжбүр болған. Хаттың жазылу мақсаты оның Қазақстандағы қызметіне қатысты өлкелік партия комитетінің хатшысы Ф. Голощекиннің өршіткен саяси айыптауынан басын арашалау болды. Осы хатты деректік тұрғыда талдағанда С. Қожанов Қазақстандағы саяси қызметінің сипаты мен мазмұны туралы өз аузынан баяндалған көп мағлұматқа қанығамыз. Сонымен бірге бұл құжаттан С. Қожановтың ұлтжандылық қызметіне негіз болған қоғамдық-саяси көзқарастарының өзегін танымыз. Ол аталған хатында былай деп баяндайды:

«Мен партияның алдыңғы қатарында жүріп мына мәселелерге белсене қатыстым: Отаршылдық пен жергілікті ұлтшылдықты саяси тұрғыдан жоюға;

Жерге орналастыру және жер-су реформасын жүргізуге;

«Қосшы» одағын ұйымдастыру науқанына;

Орта Азияда ұлттық межелеуді іске асыруға;

Қазақстанның орталығын Орынбордан Қызылордаға ауыстыруға және Қазақстанның ішкі құрылысында ұлттық мүддені күшейтуге тікелей араластым» [3, Б.250].

Ұлтжанды қайраткердің өзі саяси қызметі туралы жасаған бұл қорытындыларының әрқайсына жеке тоқталып, нақты тарихи дәйектер және дәлелдермен кеңінен таратуға болады. Қайраткер қызметінің биік шыңдары болып саналатын ол жетістіктерді ғылыми тұрғыда талдап, тарихи танымның игілігіне айналдыру - таяу күндердің және осы бүгінгі ұрпақтың еншісі болуы керек. Қай кезде де тарихи танымның рухани өзегі, ғылыми негізі болады. Кеңестік қоғамда алаштық үлгідегі қайраткерлердің тұлғасын танудағы рухани өзек таптық-партиялық құндылықтар болса, оның ғылыми негізі маркстік-лениндік дүниетаным болғаны белгілі. Ал бүгінгі тәуелсіз қоғамымызда тарихи танымның талабы өзгерді. Мақсат та өзгерді. Қоғам жаңарды, қоғаммен бірге адам да жаңарды. Ендігі кезекте тарихи таным да жаңаруы тиіс. Тарихи танымды жаңартудың жөні осы екен деп жергілікті, аймақтық деңгейдегі тұлғаларды дәріптеу бүгінгі интеллектуалдық тарихқа жараспайды. Тұлғаларды танудағы әрекеттің алтын арқауы, жібек желісі -ұлттық мүдде болуы керек. Яғни, мәселе тура мағынасында қойылғанда - ол тарихи тұлға ұлтымыз үшін не істей алды? деген сауалға жауап беруді қажет етеді. Сол сияқты, кейбір зерттеулерде кеңестік дәуіріндегі партия-кеңес қайраткерлерін біржақты айыптау тенденциясы да жоқ емес. Ал

олардың саяси қайраткер ретіндегі қызметіне берілер баға да оның қызметінен ұлт тағдырына қандай және қаншалықты зиян келді? деген сауалдың төңірегінде өрбімек. Бұл ұстанымдар тұлғатану бағытына өлшем бола алады.

С. Қожанов Түркістан өлкесіндегі кеңестік билікке дейінгі саяси қызметі өлкедегі қазақ зиялыларының «Кеңес» астыртын үйірмесінде хатшы, «Бірлік туы» газетінің редакторы болды. Ал кеңестік билік орныққан кезде Түркістан уездік кеңесінің төрағасы, Сырдария облаткомының төрағасы, Ішкі істер, Халық ағарту, Жер істері халкомы, Түркатком төрағасының орынбасары, РК(б)П ОК Ортаазиялық бюросының мүшесі қызметтерін атқарды.

Оның бірыңғай партиялық саясаттың сойылын соққан кейбір үзеңгілес серіктерінен ерекшелігі осы қызметтерінде ол алаштық негіздегі ұлттық идеядан бір сәт те қол үзген емес. Түркістандағы ұлт-азаттық күрес тәжірибелерін өлкедегі Алаш қозғалысының Оңтүстік қанатын (Түркістан қанаты деп атауға болады) дербес тарихи таным нысаны ретінде қарастыруға негіз болады. Оңтүстік қанаттың нақты ұйымдық құрылымы болмағанымен оның қызметінің мазмұны қазақ жеріндегі тарихи құбылыстың құрамды бөлігі болып саналады.

Түркістан өлкесіндегі қазақ зиялыларының Алаш қозғалысы қайраткерлерімен тығыз байланыста болғандығы жөнінде деректер жеткілікті. Ә.Бөкейханов бастаған қазақ зиялыларының 1917 ж. Минскіден жолдаған жеделхатында түркістандықтардың да ата аталады. Сол сияқты түркістандықтар Орынборда өткен Алаш съездеріне де қатысқан. Орынбордағы шілде айында өткен съезден соң 2-5 тамызы күндері Түркістан қазақтарының съезі болып өткен. Орынбордағы съездің саяси тұғынамасымен өткен жиын өлкеде «Бірлік туы» саяси бірлестігін құру мәселесін күн тәртібінен алып тастаған. Өйткені, Алаш партиясы құрылғаннан соң өлкеде ондай саяси ұйым құру қажет емес деп тапқан. С.Қожанов осы жиында хатшы болып қатысты [4].

Өкінішке орай, өлкедегі қауырт саяси процестер Алаш партиясының ұйымдық құрылымының қалыптасуына мүмкіндік бермеді. Өлкедегі қазақ зиялылары ендігі кезекте Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының құрамында саяси күреске араласты. Түркістандағы жергілікті халықтардың арасында отаршылыққа қарсы күрестегі мұсылмандық, түркілік бірлік идеялары Алаш қозғалысының өкілдері М. Тынышпаев, С. Лапин, М. Шоқай, Қ. Қожықов, С. Өтегенов және т.б. қайраткерлердің саяси қызметінде жаңа қырынан танылып, қазақ жеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстың мазмұнын байытты. М. Тынышпаев, С. Лапин, М. Шоқайдың өлкедегі саяси қозғалыстың және Түркістан мұхтариятының басшылығында болуы олардың Алашорда үкіметімен байланыс жасауына мүмкіндік беріп, қазақ мемлекетінің тұтастығы мәселесін алғаш рет ұлттық идея ретінде күн тәртібіне қойды. Осы мәселе 1918 ж. 4-9 қаңтардыңда Түркістан қаласында өткен Сырдария облысы қазақтарының съезінде арнайы қарастырылды. Алаш Орда үкіметінің басшылары Б. Құлманов, Т. Құнанбаев, М. Дулатовтар арнайы қатысқан съезд шын мәнінде Алаш қозғалысы ұйымдастырған ірі саяси шаралардың біріне айналды. С.Қожанов осы съезді ұйымдастырушылардың бірі болды. Түркістан қазағын алашқа қосу мәселесін талқылаған съезд жөнінде «Сарыарқа» газетінде жарияланған «Алаш һәм Түркістан» мақаласында [5 Б.109-111] «Съезде Алашқа қосылмаймыз деген ешкім болған жоқ: кәрі-жас, қарасы-төресі, байы-кедейі бірауыз болды» деп ұлттық идеяның қолдау тапқандығы жазылды. Түркістанда мемлекеттік құрылыстың, билік құрылымдарының қалыптасуы күрделі мазмұн алған. Бұл жерде дәстүр сабақтастығының іске асу қағидасы талап ететін міндетті түрде сақталуы тиіс қоғамдық шарттар бар. Соған сәйкес кеңес өкіметі ескі қоғамның билік институттарының мазмұнын мансұқтағанымен әкімшілік бірліктер, басқару құрылымдары түрінде олардың сыртқы формаларын сақтап қалды. Осы сияқты басқару элитасы орталық және жергілікті басқару органдары шенеуніктерінің орасан зор бөлігі әкімшілік басқару дәстүрлерін жалғастырып, жаңа қоғамда мазмұндық, түрлік жаңғыруды бастан өткізді. Кеңестік қоғамның басқару құрылымдарының негізін құраған ол мемлекеттік

қызметкерлердің басты миссиясы екі қоғам арасындағы байланыстырушылық рөл еді. Өздерінің тарихи миссиясы бойынша ерекше маңызға ие болған бұл категорияның арасынан кеңестік қоғамда көрнекті қайраткерлерге айналған ұлттық элитаның мықты өкілдері өсіп шықты. Олардың қатарында М. Тынышпаев, С. Асфендияров, Т. Рысқұлов, Н. Төреқұлов, С. Қожанов, А. Серғазиев, Қ. Ибрагимов, И. Тоқтыбаев, Б. Аралбаев, Қ. Сармолдаев, С. Есқараев, О. Жандосов, Т. Жүргенов, Н. Рүстемов, Ә. Палмұхамедов, Ә. Құдабаев, Н. Сатығұлов, Қ. Болғанбаев, Қ. Қожықов, Қ. Күлетов және т.б. көптеген тұлғаларды атауға болады. Олар Түркістан республикасының жоғарғы билік құрылымдарында басшылық қызметтер атқарып, жаңа қоғамда ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға елеулі ықпал жасаған еді. Олардың қызметіне ғылыми талдау жасағанда саяси көзқарастарымен өмірлік ұстанымдарының әртүрлі болғандығы басты назарда болуы керек. Бірі таптық, бірі ұлттық идеяға қызмет жасағанымен олар өз заманының перзенттері болатын. Бүгінгі көзқараспен кемшілік деп тануға болатын олардың кейбір әрекеттерінің сырын қоғамдық қайшылықтардан іздеу мәселеге сыңаржақ сипат берген болар еді. Тұлғалардың көзқарасындағы қайшылықтар олардың қоғамдық әрекеттерінен көрініс табатындықтан да мәселеге қарама-қарсылықтың күресі және бірлігі заңдылығы қағидаларымен баға беру тарихи ақиқатқа жақындата түсері даусыз. С.Қожановтың Түркістан өлкесінде кеңестік биліктің жоғары эшелонында атқарған қызметтерінде Алаш идеясын басшылыққа адалдығы көзге ұрып тұрады. Осы қызметтеріне қатысты мынадай қорытынды жасауға болады: біріншіден: оның алаштық қайраткерлерді Ташкентке шақырып, қызметке тартуы ұлт мәдениеті мен әдебиеті үшін барынша жемісті болды. Екіншіден: оның тікелей басшылығымен 1921-1922 жж. Жетісуда жүргізген жер-су реформасы алаштық идеяның іске асырылуының жарқын көрінісіне айналды. Үшіншіден: 1924 жылғы ұлттық-территориялық межелеу кезіндегі қайраткерлігі қазақ елі мен жерінің тұтастығын көксеген алаштық идеяның іске асырылуына жасалған қызмет еді. Елдегі қоғамдық-саяси өзгерістерді мұғажырлық жағдайда жіті қадағалап отырған М. Шоқай большевиктер партиясы қатарына енгенімен өздерінің шынайы ұлттық элитаға тән азаматтық, отаншылдық биіктен төмендемеген қандастары туралы «Смағұл Сәдуақас, Қожанұлы Сұлтанбек және Мендешұлы Кеңес дәуірі орнаған кезде кеңес үкіметін бірден жақтап шыққан адамдар болатын. Бірақ олар, өткен тәжірбиелері көрсетіп отырғандай, Кеңес үкіметіне тек қара басының қамы үшін қызмет етпегенін біз жақсы білетінбіз. Сұлтанбек Қожанұлы қара басының қамын ойламайтын, халқы үшін қам жеп, еңіреп туған азамат еді. Ол бұдан былай да осы қасиеттерінен айрылмайды деп сенеміз. Смағұл Сәдуақас та сондай тұлға. Ал Мендешұлын өз басым білмейді екенмін. Бірақ оның да Сұлтанбек пен Смағұл тәрізді қайраткер екеніне шүбә келтірмеймін» [6, Б.60] деп баға береді. М. Шоқайдың саяси тұлғалар қызметін бағалауда олардың ұлтжандылық әрекетіне баса мән берген бұл пікірін әдістемелік негіз етіп алуға болатын танымдық қағида деп қабылдауға болатындай. Әрине «көрнекті мемлекет, қоғам қайраткерінің өмірі дегеніміз белгілі бір адамгершілік және әлеуметтік бағдарлар жүйесіндегі оның нақты ойлары мен әрекеттері ғана емес, ол сонымен бірге тұлғаның өзі саясат сахнасынан кеткеннен кейінгі де қоғамдық үдерістерге жасайтын ықпалы» [7, С.4] екендігін ескерсек аталған тұлғалар алдағы уақытта да ғылыми ойдың нысаны болып қала бермек. Осыған байланысты большевиктер көсемі В.И. Лениннің өзіне тән категориялықпен «Пролетариатқа саяси қайраткерлердің тірісі және өлісі туралы да шындық керек, өйткені саяси қайраткер атына шын мәнінде лайық болғандардың тәні бақилық болса да олар саясат үшін өлмейді» [8, С.8-9] деген тұжырымын қуаттауға болады. Демек, С. Қожановтың тұлғасы саясат үшін де, тарих үшін де қызмет жасайды. Ұлт барда ұлттық мүдде бар. Ұлттық мүдде бар жерде оған қызмет етудің өлшеміне айналған С. Қожановтың тұлғасы менмұндалайды. Ендігі мәселе қайраткердің қоғамдық-саяси қызметін ғылыми танымның игілігіне айналдыруға байланысты. Бұл үшін ең алдымен С. Қожановтың өмірі мен қызметіне қатысты материалдар мен құжаттардың және шығармаларының

жинақтарын ғылыми айналымға ұсыну. Алматы мен Ташкенттің, Мәскеу мен Орынбордың архивтеріндегі құжаттардың басым бөлігі ғылыми жұртшылыққа жетпей жатыр. Сол сияқты оның әдеби шығармаларының өзі қомақты дүние болмақ. Оның соңына қалдырған құжаттық деректерінің арасында бүгінгі ғылыми танымның қажетіне жарайтын, ұлттың рухын көтеруге қызмет ететін дүниелер аз емес. С. Қожановтың қоғамдық-саяси қызметі ұлтқа қызмет етудің жарқын үлігісі болды. Оның өзінің сан-салалы қызметінде топтық, аймақтық тіпті таптық мүдделердің деңгейінде қалып қоймай ұлттық, мемлекеттік биліктен табылды. С. Қожанов сияқты ұлтжандылығы мемлекетшілікпен ұласқан, мемлекетшілігі ұлтының рухына қызмет етуге жұмылдырылған қайраткер халықтың жадынан да, ғылыми танымнан да мәртебелі орын алуға әбден лайық.

Отан тарихының мазмұнындағы тарихи оқиғалар мен құбылыстарды, жекелеген тұлғалардың қызметін бағалауда ғылыми айналымға ұсынылатын тың құжаттық деректерден тарихи ақиқатты табу, тану, таныту үшін жаңа әдіснамалық негіз қалыптастыруда ұлттық, мемлекеттік мүдде басты назарда болуы тиіс. Тарихи ақиқатты бүкпесіз және боямасыз тарихи танымға ұсынуды талап ететін бұл ғылыми және әлеуметтік фактор отан тарихының мазмұнын жалпыадамзаттық құндылықтарға сай жаңалайды және қоғамдық ой сананы тұрақтандырады. Елбасының мақаласында тарихи сана қалыптастыруға қызмет етуі тиіс «Ұлы Даланың ұлы есімдері» бағытында атқарылатын кешенді жұмыстардың ғылымилығы осындай методологиялық тұжырымдарға негізделуі керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә.Назарбаев. Ұлы Даланың жеті қыры / «Егемен Қазақстан». 21 қараша 2018 ж
2. Қозыбаев М. Өркениет және ұлт. Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. -369 б.
3. Алаш қозғалысы құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 ж.ж. -Алматы: «Елшежіре». 2007. Т.3.Кн.1.-304 с.
4. Сборник важнейших декретов, постановлений и распоряжений правительства ТССР за 1917–1922 гг. -Ташкент, Издания Комиссии СНК, 1923, 213 с. (С.1-5)
5. Алаш қозғалысы құжаттар мен материалдар жинағы. желтоқсан 1917 – мамыр 1920 ж.ж. - Алматы: «Алаш». 2005. Т.2.-496 с.
6. Шоқай М. Таңдамалы. 2 томдық. -Алматы: Қайнар, Т-2.-1999. -520 б.
7. Волкогонов Д.А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция: доклад по совокупности работ на соискание ученой степени доктора исторических наук.- М.: 1990. – 47 с.
8. Ленин В.И. Полное собрание сочинения. изд. 5-е. М.: Политиздат, 1973.- т. 20. -532 с.

УДК 94 (574)

АЛАШСКАЯ ИДЕЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУЛТАНБЕКА КОЖАНОВА

Турсун Х.

Международный казахско-турецкий университет имени Ахмета Ясави, г. Туркестан

Аннотация: жизнь выдающегося государственного, общественного деятеля - это не только его конкретные мысли и действия в системе определенных нравственных и социальных ориентиров, но и его влияние на общественные процессы после ухода самой личности со сцены политики. В статье рассказывается о жизни и деятельности такого выдающегося общественного деятеля, гражданина Султанбека Кожановича, который не заботится о своей черной голове, заботится о своем народе.

Ключевые слова: деятель, государство, общество, точка зрения, политика

ФИЛОЛОГИЯ

УДК 811.512.3.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МОЛОЧНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ ЯЗЫКОВ)

Салыкова В.В.

Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста

Аннотация: *Пища обусловлена главным образом природной средой обитания, хозяйственной деятельностью человека и связана с определенным хозяйственно-культурным типом. Формирование моделей питания отдельных народов зависело от уровня их социально-экономического развития, от влияния культурно-бытовых традиций.*

Ключевые слова: *калмыки, киргизы, кочевой образ жизни, пища, молочная терминология, чайная церемония, калмыцкий чай, кумыс.*

В этнографии разных народов питание играет важную неотъемлемую роль. С самых ранних лет и до глубокой старости крайне важной потребностью, сопровождающей человека всю жизнь - является пища.

Разнообразие продуктов питания зачастую зависит от географического положения, способов ведения быта, традиций и обычаев, а также различных факторов, влияющих на повседневную жизнь того или иного народа.

К примеру, у монголоязычных и тюркских народов основой рациона являются продукты животного происхождения: мясо и молоко. В связи с кочевым образом жизни этих народов, возникла необходимость приспособления материальной культуры к постоянным передвижениям. В данной статье рассмотрим особенности традиционной кухни калмыков и киргизов, которые обусловлены ходом исторических событий, происходивших в жизни этих народов с глубокой древности и до наших дней.

Калмыки по своему образу жизни являются скотоводами. Традиционно они занимались разведением четырех видов скота: корова, овца, лошадь, верблюд. В качестве средства передвижения калмыки использовали лошадей и верблюдов, тогда как мелкий и крупный рогатый скот давал людям мясо в течение всего года. Кроме того, скот служил источником не только мяса, но и давал шерсть, шкуру, кожу и обеспечивал кочевников молоком, которое в свою очередь перерабатывали различными способами и изготавливали разнообразные блюда. Монголоязычные народы имеют различные техники по переработке молока. Подробнее остановимся на продуктах, которые калмыки получали из молока. Они применяли различные способы переработки молока: сквашивание, молочнокислородное и молочно-спиртовое брожение, перегонку.

Большую роль в жизни калмыков играет так называемый *калмыцкий чай* или *жомба*. Первейшим из всех блюд, входивших в меню как для семьи, так и для гостей, всегда оставался калмыцкий чай. Калмыцкий плиточный чай изготавливался из листьев второго сбора, куда входили грубые листья и мелкие веточки, он рос в Грузии, в Адыгее и других южных теплых местах. Длина плитки чая равнялась 36 см., ширина 16 см., а толщина составляла 4 см. Хранили плитку в специальном мешочке из телячьей шкуры вместе с доской, на которой ее крошили. Чтобы чай хорошо заваривался, плитку крошили ножом на мелкие кусочки. Его варили в чугунном котле, после закипания туда добавляли молоко и доводили до кипения, добавляя соль по вкусу. После снимали котел с огня, добавляли в чай сливочное масло, мускатный орех и, немного помешав, разливали по чашкам. Профессор Хабунова Е.Э. в своей работе «О чайной церемонии калмыков» считает, что «хозяйка должна придерживаться правил приготовления калмыцкого чая».

Во-первых, запрещается кипятить воду (хоосн хар усн) без чая. Обычный кипяток употребляется в исключительных случаях: во время болезни, крайней нищеты и т.д. Предупреждая возможность подобного, воду кипятят с солью, чаем или каплей молока» [9]. Все движения во время приготовления чая и ритуала чайного подношения совершаются слева направо, по ходу солнца. «В основе данного правила просматривается солярный культ, имеющий огромное значение в духовной жизни калмыков. Думали, что, совершая круговые движения, люди надеялись, что жизнь и все добрые начинания будут необратимо двигаться вперед согласно законам диалектики» [9].

После того как чай хорошо заварится (агнь һарад), его солят, добавляют по вкусу молоко и мускатный орех, толченный в сливочном масле. Затем чай тщательно размешивают половником. Первая порция свежего калмыцкого чая преподносится в качестве подношения (дееж) бурханам. Чай наливается в жертвенную чашечку, которая постоянно должна находиться на алтаре. По истечении определенного времени этот чай давали детям, в основном мальчикам. Различные рецепты приготовления калмыцкого чая: жареный калмыцкий чай (*хуурсн цэ*). Сварив калмыцкий чай, сливают в отдельную посуду. Потом в котле разогревают две три ложки масла или бараньего жира и, бросив туда горсть муки, доводят содержимое котла до кипения и заливают чаем. Получается «жареный чай», очень вкусный и питательный напиток. Этот чай полезно пить людям с ослабленным здоровьем он придает силы и поднимает жизненный тонус.

Чай сваренный с мясом (*махта цэ*). Сварить мясо и на бульоне сварить калмыцкий чай. Также в сваренном калмыцком чае можно подогреть заранее сваренные кусочки мяса. Получается очень вкусный чай. Калмыцкий чай с лавровым листом. Этот чай можно варить в мае месяце, когда разнотравье, ведь молоко имеет вкус травы, а лавровый лист придает чаю приятный вкус. Сварив калмыцкий чай обычным способом, положить два, три лаврового листа и на некоторое время плотно закрыть крышкой.

Калмыцкий чай с мускатным орехом. Этот чай является лечебным. Сварив калмыцкий чай, положить немного тертого мускатного ореха, довести до кипения и накрыть крышкой. Процесс чаепития - это и дань уважения традициям и обычаям наших предков, а знание чайного церемониала - так же важно, как и знание истории и культуры народа. Калмыцкий чай с удовольствием пьют в Монголии, на Алтае, в Чечне, Ингушетии и в Дагестане. Правда, рецептура там несколько иная, но такие компоненты как молоко, масло и соль имеются.

Все калмыки были большими охотниками до кумыса, который они называли *чигэн*. Его изготавливали из кобыльего, верблюжьего, а иногда из коровьего молока. Способов приготовления кумыса несколько, но все они сводятся к следующему: сначала готовят закваску – бродило. Бродилом для получения первого кумыса служит кислое коровье молоко. Исходной закваской служит сычуг забитого шести – семидневного ягненка или козленка, реже теленка. Закваску высушивали и хранили всю зиму до следующего лета. Ну, а когда первый кумыс приготовлен, то следующим бродилом служит крепкий кумыс. Кстати, еще в прошлом веке было установлено, что микроорганизмы кумыса образуют зерна, которые можно промывать, высушивать и сохранять. Закваска из таких зерен – наилучшая. Это – чистые культуры бактерий.

Калмыки берут одну часть бродила и смешивают его с частями свежего парного молока. Смесь эту в течение нескольких минут взбалтывают длинной мутовкой, имеющей на конце глухой, то есть без дырочек, кружок и оставляют на 3-4 часа бродить. Уже через 4 часа появляются первые признаки брожения: поверхность смеси покрывается слоем маленьких пузырьков. В это время в смесь добавляют еще 4-5 частей свежего молока, взбалтывают и оставляют стоять 7-8 часов. Затем к смеси снова добавляют 4-5 частей молока и сильно взбалтывают. Через 3-4 часа после второго добавления молока слабый кумыс готов. Он имеет приятный кисловатый вкус, а через 3-4 часа становится уже кислым, неприятным, с алкогольным запахом. Это уже крепкий

кумыс. Для приготовления среднего кумыса крепкий кумыс разбавляют его свежим молоком. Иногда так разбавляют его два-три раза в день. Итак, от начала приготовления до получения крепкого кумыса названным способом проходит меньше суток. Этот процесс можно ускорить или замедлить, повышая или понижая температуру. Углекислота во время процесса приготовления улетучивается. А чтобы приостановить кислое брожение молока, подливают часто понемногу воды и, взбивая мутовкой, из молочной пены стараются добиться винного брожения. Трехдневный кумыс или вообще старый может произвести охмеляющее действие на людей, не употребляющих крепких напитков и вообще больных. Арака – трансформированное слово от *арк*. Для приготовления араки применялась специальная посуда – 4-ведерный котел, к нему прилагалась деревянная крышка, также маленький котел, куда стекала водка. Но это не все. Необходима была еще перегонная трубка (*цорг*), по которой проходил пар от кипящего кумыса, и капля за каплей падал в маленький котел. Трубка изготовлялась из кривой, дугообразной ветки дерева. Ветку, предварительно ободрав кору, разрезали или распиливали на две половины, долотом выдалбливали сердцевину, до образования ложбинки и оставляют сушиться. После просушки обе половины склеивают, обертывают кожей, чтобы пары не уходили через щели. Существовала при приготовлении и такая утварь, как *амсур* (тонкая палочка с верблюжьей шерстью на конце), своего рода прибор, предназначенный для дегустации водки, с помощью амсура измеряли также количество выгнанной водки. Маленький котел помещался в деревянное корыто с водой, которую следовало постоянно менять, чтобы она оставалась холодной. В крышках и большого, и маленького котлов просверливалось по два отверстия: по одному большому и одному маленькому. Нарыв этими крышками котлы плотно обмазывали глиной края их, чтобы пар не мог найти иного выхода, кроме как через цорг (трубку). С той же целью обмазывают оба конца цорг, один из которых воткнут в большое отверстие большого котла, другой – в большое отверстие маленького котла, тогда как маленькие отверстия обоих чугунов наглухо закрываются специальными затычками (*чомпад*). Через маленькое отверстие маленького снимается проба. Остается разжечь огонь под большим котлом, чтобы чигән закипел, но кипение должно быть ровным и спокойным, поэтому огонь нельзя ни на минуту оставлять без внимания. В качестве топлива годился только кизяк. Когда процесс заканчивался, конструкцию разбирали, а водку выливали в специальную посуду. Изготовление *арк* – процесс долгий и кропотливый, поэтому занимались этим делом накануне больших праздников или торжественных событий в жизни семьи, хотона (села). Вершиной кулинарного искусства калмыков можно назвать тот факт, что они владели искусством безотходного производства продуктов питания. Для этого достаточно проследить за процессом переработки молока: молоко – чигән – масло – арака – бозо – ээдмг (*махн хоормг*) – шуурмг – чиидмг.

Бозо – тот же молочный продукт, но оставшийся после перегонки араки. Если еще горячий бозо налить в чашку и добавить в него молока, то происходила реакция разделения очередной порции сырья на сыворотку и плотную массу, похожую на большой кусок мяса. Отсюда и название – *махн хоормг*. А еще из бозо готовили творог, процедив его через марлю, сложенную в несколько слоев. Сыворотке тоже находили применение: во-первых, ею поили скот, чтобы он быстрее рос, набирал вес; во-вторых, женщины мыли сывороткой голову, поэтому волосы их были здоровыми и блестящими.

Изготавливали *шуурмг* (сушеный творог) из почти сухого творога и имел несколько названий, в зависимости от вида и фигурации продукта: *хурһн шуурмг*, сала шуурмг, *хурсн шуурмг*. Если маленький кусочек творога зажать между ладонями, придав ему круглую форму, затем подсушить, то получается *хурсн шуурмг*. Если творог сжимали в кулаке, а затем подсушивали на солнце, то получался сала шуурмг. Если творог сжимали в кулаке так, что на нем оставались отпечатки пальцев, то получался *хурһн шуурмг*. *Тарг*. От простокваши тарг отличается, прежде всего, тем, что заквашивается из кипяченного молока и процесс заквашивания происходит при

определенных условиях. Во-первых, молоко не просто предварительно кипятят, а вытапливают на медленном огне при помешивании, чтобы оно при этом не закипало, а нагревалось до 90 градусов, не теряя от 15% до 30% воды. Это создает более плотную консистенцию продукта по сравнению с русской простоквашей. Его нельзя перегревать, так как он становится острым или же створаживается, также нельзя переохладить, тогда он не сквашивается и получается слабым и безвкусным.

Затем после охлаждения массы до 40 градусов, т.к. оптимальная температура роста кисломолочных палочек в молоке от 30 до 40 градусов, в нее добавляют закваску. Закваской для этого продукта служит тарг предыдущего дня из расчета 100 грамм на 1 литр молока.

Чем старше закваска, тем лучше качество, крепче и плотнее. Предварительно закваску хорошо размешивают в отдельной посуде, затем вливают в теплое молоко, тщательно и равномерно размешивают его в нем. После чего посуду закрывают, плотно укрывают и оставляют выдерживаться в тепле. Через 8-10 часов переносят в прохладное помещение для уплотнения сгустка и предотвращения от перекипания. Полученный таким образом тарг используют как самостоятельное блюдо, а также для приправы к супам и мучным блюдам. В случае отсутствия готовой закваски ее можно приготовить из сырого молока путем добавления сметаны. К 1 литру свежего молока добавляют 100-150 г сметаны и выдерживают открытым в течение суток в теплом месте. 100 грамм полученной закваски хватает для заквашивания 1 литра молока.

Тарг – это в основном летняя пища, другие кисломолочные продукты, полученные из снятого квашеного молока, заготавливали обычно на зиму.

Летом, когда удои молока становились обильными, начинали готовить и запасать всевозможные молочные продукты с таким расчетом, чтобы их хватило до будущего года. В течение лета шла заготовка сливок (*өрм*) и пенек. Сливки и пенка – служат исходным продуктом для получения масла.

Сливки получали очень простым способом. Свежее молоко наливали в посуду и держали продолжительное время в прохладном месте, затем снимали образовавшиеся на поверхности густые сливки. Для получения пенек – молоко, только что надоевшее, сейчас же сливали в котел и кипятили на медленном и ровном огне. Когда молоко закипало, его перемешивают таким способом: т.е. зачерпывают поварешкой молоко и с небольшой высоты льют обратно в котел, отчего на поверхности образовывается пенка.

В очаг подкладывают немного топлива и держат молоко несколько часов в состоянии, близком к кипению, а потом котел оставляют до тех пор, пока молоко не остынет. Образовавшийся толстый слой плотной пенки разрезают и сушат на кошме и досках. Почти также получают сметану – сдоенное молоко сливают в котел, кипятят и разливают в корыта. На другой день утром собирают слой сметаны, образовавшейся на поверхности молока. Такую сметану собирают в бараньи или козьи брюшины. Сметану также получали из сливок, которые при долгом хранении в прохладном месте постепенно превращались в сметану.

Из молока калмыки готовят масло, особого рода сырные яства и напитки.

Для получения сливочного масла сливки немного подогревали, выливали в высокую узкую кадку и перемешивали мутовкой, на конце которой укреплен небольшой кружок с пробуравленными отверстиями, пока не появлялось масло. Процесс взбивания масла из скисшего молока такой же, как и из сливок, только его взбивают значительно дольше, а из сметаны, наоборот, взбивают белое масло быстрее, чем из сливок и из молока. Сбившиеся кусочки масла собирали и клали в посуду с холодной водой, затем отжимали. Остающаяся от масла жидкость составляет сытный и лакомый для калмыка напиток; он употребляется двояким образом: или на то же количество подливают парного молока, и тогда употребляется двояким образом: или на то же количество подливают парного молока, и тогда употребляют.

Для получения топленого масла, накопленную за лето в бараньих или других брюшинах сметану или же пенки осенью растапливали в чаше; отделяющееся наверху масло постепенно собирали и вливали опять во вновь приготовленную брюшину барана или козы. Приготовленное этим способом масло на цвет желтое и на вкус приятное. Таким образом, рассмотрение вопросов молочной пищи калмыков свидетельствует о том, что оно является для них традиционным, а также позволяет говорить о высоком уровне производства продуктов животноводства. Следует также подчеркнуть, что на примере изготовления ряда молочных продуктов отчетливо выступает культурная общность калмыков с другими скотоводческими народами и генетическая связь с монгольскими народами. Кыргызская кухня самобытна и своеобразна. Пища кыргызов представляет собой важное этнокультурное явление. Скотоводческое хозяйство имело определённое значение в формировании состава пищи. Пища кыргызов имела сезонный характер. В пищевом рационе преобладали мясомолочная продукция. Зерновые продукты, как составная часть пищи, стали появляться в процессе оседания кочевников и перехода к земледелию. Жизненный уклад кочевников представлял собой постоянное перемещение с места на место по степям и среди гор, в холодную и теплую погоду и поэтому их еда была калорийной и питательной. Одна из особенностей кыргызской кухни состоит в том, что продукты большей частью сохраняют свой натуральный вид и вкус. Главными же из них остаются мясо, молоко, овощи и фрукты, широко используются мучные изделия. Традиционное кыргызское меню разнообразно обогащается различными сезонными фруктами и овощами, которые сменяются в зависимости от наступления того или иного времени года. Основные компоненты питания кыргызов составляет пища молочного происхождения: цельное кислое молоко - жуурат; кислое молоко - айран; творог из кипячённого молока - быштак; шарики из отжатого и засушенного творога - курут, его разновидности - кайнаткан курут и туздаткан курут; творожный сыр из овечьего или козьего молока - эжигей; сливки - каймак; масло - май; топленое масло - сары май и др.

В традиционной кухне кыргызов было много разновидностей блюд, ингредиентом в которых вступают кисломолочные продукты - катыктайт. В зимнее время в качестве затирухи использовался курут, что придавало пище вкус и качество.

Важным напитком национальной кухни является кумыс. Кумыс является не только вкусным и питательным, но и целебным напитком. Его получают из кобыльего молока путем брожения, а также употребляли блюда из верблюжьего, ячьего молока.

Огромное место в культуре Кыргызстана занимает чай и чайная церемония.

У кыргызов и сейчас в связи с приготовлением и приёмом пищи существует целый ряд обычаев и традиций, восходящих своими корнями в древность. Некоторые изменения претерпела кыргызская кухня в результате влияния кухни узбеков, таджиков, уйгуров, дунган, русских, украинцев и других народов в конце XIX в. и первой половине XX веков. Особо следует подчеркнуть влияние русско-украинской на кухню кыргызов Чуйской, отчасти Иссык-Кульской области.

Переработка молока в кисломолочные продукты в условиях кочевой жизни позволяла сохранять на длительный срок питательные свойства молока. К сожалению, в наше время с появлением разнообразных видов новых продуктов питания, к большому сожалению отсутствует производство традиционных национальных продуктов. Исходя из вышесказанного можно отметить, что кулинарное искусство — это яркое проявление национальной культуры. В национальных кухнях отражаются культовые запреты, религиозные ритуалы и духовные обычаи народов. Каждый народ имеет свои излюбленные блюда, особые традиции застолья, приготовления пищи.

Список литературы:

1. Айтбаев М.Т. Пища кыргызов XIX и начала XX веков // Известия Академии наук Киргизской ССР. Серия общественных наук. Т.V. Вып.1. Фрунзе, 1963.

2. Бентковский И.В. – Жилище и пища калмыков большедербетовского улуса, 1868.
3. Житецкий И.А. – Очерки быта астраханских калмыков, 1893.
4. Жуковская Н.Л. Пища кочевников Центральной Азии (к вопросу об экологических основах формирования модели питания) // Советская этнография, 1979. № 5.
5. Кочкунов А.С. Традиционная пища кыргызов (Некоторые вопросы типологии). Билим жана Тарбия, 2003.
6. Ользеева С.З. Калмыцкие народные традиции, 2004.
7. Пахутов А.Е. Связь системы питания монголоязычных народов с их хозяйственно-культурным типом. – М., 2002.
8. Трофимова С.М., Рассадин В.И. – Названия молочных продуктов в калмыцком языке. – Элиста, 2012.
9. Хабунова Е.Э. Формулы традиционного этикета калмыков или как стать «йоста хальмг». – Элиста, 2010.
10. Эрендженов К.Э. Золотой родник. – Элиста, 1985.

ӘОЖ 811.512.3.

СҮТ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ (ТҮРІК-МОҢҒОЛ ТІЛДЕРІНІҢ МАТЕРИАЛЫНДА)

Салыкова В. В.

Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

Аннотация: Азық-түлік негізделген негізінен табиғи тіршілік ортасы, шаруашылық қызметімен адамның және байланысты белгілі бір шаруашылық-мәдени түрі. Жекелеген халықтардың тамақтану үлгілерін қалыптастыру олардың әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне, мәдени-тұрмыстық дәстүрлердің ықпалына байланысты.

Кілт сөздер: қалмақ, қырғыздар, көшпелі өмір салты, тамақ, сүт терминологиясы, шай салтанаты, қалмақ шайы, қымыз.

УДК 336. (065)

ТРЕБОВАНИЯ К УРОВНЮ СФОРМИРОВАННОСТИ НАВЫКА ЧТЕНИЯ НА УРОВНЕ А2

Бисималиева М. К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В процессе обучения испанскому языку на уровне А2 обучающиеся развивают умения и навыки чтения, сформированные на начальном уровне А1. На уровне А2 они продолжают обучаться работе с короткими простыми текстами. Особое внимание на данном этапе уделяется поиску предсказуемой информации в простых текстах повседневного общения: в рекламах, проспектах, меню, расписаниях, а также пониманию простых писем личного характера. Всё это ведется неразрывно с работой над чтением как коммуникативным умением.

Ключевые слова: говорение, аудирование, владения иностранным языком, коммуникативная компетенция, пороговые уровни, чтение.

Под уровнем владения языком понимается степень сформированности речевых навыков и умений. Проблема уровня владения языком в методике приобрела особую актуальность во второй половине XX столетия в связи с расширением международного сотрудничества и формированием концепции «Европа без границ», в которой большое внимание уделялось распространению и изучению иностранных языков в мире.

Начиная с 1970-х гг. в рамках Совета по культурному сотрудничеству при Совете Европы велась интенсивная работа по обоснованию модели иноязычной коммуникативной компетенции и разработке на ее основе пороговых уровней (threshold levels) владения иностранным языком. Эта работа завершилась принятием документа под названием «Современные языки: изучение, преподавание, оценка. Общеввропейская компетенция владения иностранным языком» (Страсбург, 1996). В этом документе (руководитель проекта Дж. Трим), рекомендации которого проходили апробацию в разных странах Европы вплоть до 2000 г., рассматривались параметры и критерии оценки уровней владения языком и коммуникативной компетенции как цели обучения, а также способы ее оценки с использованием тестовых технологий. В составе коммуникативной компетенции в качестве ее составляющих стали рассматриваться следующие виды компетенций: лингвистическая, социолингвистическая, дискурсивная, социокультурная, социальная, стратегическая.

Разработчики пороговых уровней справедливо утверждали, что определение границ между отдельными уровнями достаточно субъективно и отдельные уровни могут быть разбиты на подуровни, которые, однако, по своим параметрам не должны выходить за границы показателей, характеризующих уровень в целом.

В соответствии с этими данными обучающийся на уровне А2 при чтении должен понимать очень короткие простые тексты, мочь найти конкретную, легко предсказуемую информацию в простых текстах повседневного общения: в рекламах, проспектах, меню, расписаниях и понимать простые письма личного характера.

Система уровней владения языком в процессе своего обсуждения претерпела некоторые изменения и в окончательном виде в документе «Общеввропейская компетенция владения иностранным языком» выглядит так, как показано в таблице 1.

Таблица 1. ПОРОГОВЫЕ УРОВНИ ВЛАДЕНИЯ ЯЗЫКОМ

Уровень А (элементарный)	Уровень В (свободный)	Уровень С (совершенный)
А-1 - уровень выживания (Breakthrough)	В-1 - пороговый уровень (Threshold)	С-1 - высокий уровень (Proficiency)
А-2 - допороговый уровень (Waystage)	В-2 - пороговый продвинутый уровень (Vantage)	С-2 - уровень совершенного владения языком (Mastery)

Для характеристики уровней владения языком была разработана система дескрипторов (описаний) умений, достигаемых изучающими язык на каждом уровне, и их реализаций для каждого вида речевой деятельности. [2]

А так выглядит реализация уровня А-2 по четырем видам речевой деятельности. Учащийся может:

при аудировании - понимать речь носителя языка в разных видах деятельности; выделять смысл и существенные детали воспринимаемой информации при личном контакте и по телефону;

при говорении - передавать элементарные фактические сведения иноязычному собеседнику при личном контакте и по телефону; отвечать на поставленные вопросы, соблюдая правила этикета, характерные для лингвокультуры носителей языка; адекватно реагировать и при необходимости давать информацию о данных, касающихся происхождения, семьи, образования и потребностей говорящего; осуществлять речевое взаимодействие согласно принятым в данном социуме нормам речевого поведения;

при чтении - читать тексты, регулирующие повседневную жизнь людей в стране изучаемого языка (меню и вывески, маршруты и карты дорог, различные указатели и предупреждения, расписания и извещения, т.е. ту информацию, которая вырабатывает ориентировочные основы действия в новой социокультурной среде); читать тексты, представляющие собой инструкции по выполнению профессиональных задач невысокого уровня операционной сложности в хорошо знакомой области специализации обучаемого;

при письме - писать имена собственные, числа, даты; заполнять простую анкету, формуляр с основными сведениями о себе; писать поздравительные открытки зарубежному коллеге к праздникам, отмечаемым в стране изучаемого языка; составлять личное письмо (о себе, своей семье, интересах и т.д.), используя основные правила его оформления с опорой на образец.

Список литературы:

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М, 2009
2. Антонова И.И. Критерии и нормы оценок монологической речи//Иностранные языки в школе. – 2012. – №4.
3. Бабинская П.К., Леонтьева Т.П., Андреасян И.М. и др. Практический курс методики преподавания иностранных языков. – 4-е изд. – Минск: ТетраСистемс, 2006.
4. Багдасарян Н.Г. Культурология: Учеб. для студ. техн. вузов — 3-е изд., испр. и доп.— М.: Высш. шк., 2001
5. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура / Е.М. Верещагин, В.Г., Костомаров. - М., 2002

ӘОЖ 336. (065)

А2 ДЕҢГЕЙІНДЕГІ ОҚУ DAҒДЫЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ДЕҢГЕЙІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Бисималиева М.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация: Оқу процесінде испан тілінен А2 деңгейінде білім алушылар дамытады, білік және дағдыларын, қалыптасқан бастапқы деңгейде А1. А2 деңгейінде олар қысқа қарапайым мәтіндермен жұмыс істеуді жалғастырады. Бұл кезеңде күнделікті қарым-қатынастың қарапайым мәтіндерінде: жарнамаларда, проспектілерде, мәзірлерде, кестелерде болжанатын ақпаратты іздеуге, сондай-ақ жеке сипаттағы қарапайым хаттарды түсінуге ерекше көңіл бөлінеді. Мұның бәрі коммуникативтік шеберлік ретінде оқу жұмыстарымен тығыз жүргізіледі.

Кілт сөздер: Сөйлеу, тыңдау, шет тілін меңгеру, коммуникативтік құзыреттілік, шекті деңгей, оқу.

УДК 82,09(092)

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВ - ӘДЕБИЕТ СЫНШЫСЫ

Мусаев А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Қазақстанның Халық жазушысы, мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Әбіш Кекілбаев – қазақ әдебиетінде поэзия, проза, драматургия, сын, публицистика, аударма жанрларында бір кісідей үлес қосқан қаламгер. Оның поэзия жанрындағы алғашқы ізденістерінен бастап, соңғы жылдары жазылған сыршыл лирикасы, әңгіме, повесттері, романдары қазақтардың кешегі, бүгінгі өмірі жайында терең сыр шертеді.

Кілт сөздер: сын, поэзия, проза, драматургия, сыршыл лирика, публицистика.

«Әбіш Кекілбаев – заманымыздың бір заңғар тұлғасы, адам жанының шындығын танудың алуан түрлі тәсілін шеберлікпен игерген жазушы. Ә. Кекілбаев кейіпкерлері қарапайым адамдар болғанымен, олардың өзіне тән өмірі, тағдыры, мінез-құлқы бар. Жазушы олардың жан дүниесінің тереңіне барады. Кейіпкерінің жеке басындағы түрлі сезім иірімін сипаттай отырып, олардың іс-әрекетіне баға береді. Жазушы кейіпкерінің ішкі толғанысын, жан күйзелісін, жүрек тебіренісін қара сөз құдіреті арқылы толғап жеткізеді.

Әбіш Кекілбаев өткен ғасырдың 70-80 жылдар аралығында мәдениет, әдебиет, кино салаларында ұйымдастыру-шығармашылық қызметтерін атқара жүріп, өзінің жазушылық кәсібін алдыңғы қатарға қоя білді. Партияның Орталық Комитетінің мәдениет бөлімінде әдебиет секторының меңгерушілігіне Әбіш Кекілбаев жазушыларға да, қоғамға да сөйлесе, сөзі өтетін, қажет кезінде басқарушы билікке олардың да талап-тілегін, сөзін өткізе алатын беделді қаламгер, тәжірибелі саясаткер ретінде қызметке шақырылды. Ә. Кекілбаев Орталық Комитеттен Мәдениет министрінің орынбасары қызметіне жіберіліп, қысқа мерзімде қыруар істер атқара алды.

Тәуелсіз мемлекет тұсында да Әбекең – депутат, Комитет төрағасы, Жоғарғы Кеңес төрағасы, Мемлекеттік хатшы, Сенат депутаты сияқты лауазымды қызметтерді атқарып келді. Оның «Аңыздың ақыры», «Үркер», «Елең-алаң» тарихи романдары – тек тарихи шежіре емес, бүгінгі қоғам үрдісімен, ұлт мүддесімен астасып, бостандық рухы мен өркениеттің өшпес құндылықтарына ұмтылатын мінез тәрбиелерлік қуатты шығармалар.

Сыншы сөз зергері, ерекше талант иесі, осы қырын Әбіш Кекілбаевтан тауып әдебиет арнасында әр ұлысты жазудағы мақсат деп білдік. Алғашқыда ақын, кейін сыншы болып табылған Әбіш Кекілбаев қазақ әдебиеті сынын қалыптасып дамуына да біршама үлес қосты. Оның «Дәуірмен бетпе-бет», «Әдебиет әлемі өнер өрісі», «Шандоз», «Заманмен сұхбат» кітаптарын да енген сын, рецензия мақалалары осы тұрғыдағы еңбегінің жемісі. Сыншының негізгі жетістіктерінің бірі – ақын жазушылардың портреттерін жасаудағы шеберлігі. Оны біз сыншының Т.Әлімқұлов, Т.Ахтанов, Ә.Нұрпейісов шығармалары жайлы пікірлерінен танимыз. Міне, осы тұрғыдан оның ғұмырлы, қазіргі таңдағы маңызы көрінеді[1].

Әдебиет сыншысы Әбіш Кекілбаев қазақ әдебиетінің бүгінгі мен келешегіне немқұрайлы қарай алмайды. Бүгінгі қол жеткізген табысымыздың төркінін, шыққан тегін сөз ету, оның қаламына тән ерекшелік. Қазақ әдебиетінің қол жеткізген табысын әлем әдебиетімен қатар алып салыстыру негізінде ғана көрсетеді.

Әбіш Кекілбаевтың терең ойлы, сындарлы сын, рецензия, мақалалары қазақ әдебиетіне сынына қосылған үлес. Жазушы еңбектерін саралап әдебиет сыншысы деп тану арқылы жұмыстың ғылыми жаңалығының бір қыры деп білеміз.

Әбіш Кекілбаев кейіпкерлері қарапайым адамдар болғанымен, олардың өзіне тән өмірі, тағдыры, мінез-құлқы бар. Жазушы олардың жан дүниесінің тереңіне барады. Кейіпкерінің жеке басындағы түрлі сезім иірімін сипаттай отырып, олардың іс-әрекетіне баға береді. Жазушы кейіпкерінің ішкі толғанысын, жан күйзелісін, жүрек тебіренісін қара сөз құдіреті арқылы толғап жеткізеді.

Әбіш Кекілбаев - барлық дерлік еңбектерінде қазақ елінің тарихы мен тағдырына тоқталған және тарихты жалықпай көп зерттеген жазушы. Ә.Кекілбаевтың тарихи тұлғаларға арналған еңбектерін негізінен екіге бөліп қараймыз: Бірінші, әдеби-көркем шығармалардағы тарихи тұлғалар (Абыл, Сүйінғара, Бекет ата, Шыңғыс хан, Ақсақ Темір, Әбілқайыр хан, Абылай, т.б.). Екінші, ғылыми зерттеулерінде қамтылған тарихи тұлғалар. Олар негізінен: Қарабура, Шотан батыр, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Әбілқайыр, Барақ сұлтан...

Әбіш – әдебиет майданында кемел ой, көркем сөзімен белгілі жазушы. Қандай шығармасы болса да оқушысын баурап, халқымыздың тарихы қамтылған. Әбіш – барлық дерлік еңбектерінде қазақ елінің тарихы мен тағдырына тоқталған және тарихты жалықпай көп зерттеген жазушы. Қаламгердің алғаш жарыққа шыққан шығармасы «Бір шөкім бұлт» болатын. Осы шығармасының өзі оның үлкен сөз зергері екенін көрсеткенді. Көп ұзамай, 1967 жылы «Күй» жарық көрді.

«Күй» классикалық туынды болатын. Әрине, кезінде оны өз дәрежесінде бағалағандар аз еді. Сол аздың ішінде Г. Бельгер: «...«Күй» стиліндегі эпиктерге тән байсалды баяндау, философиялық, психологиялық тереңдіктерге бару, кең тынысты, бейнелі, иірімді тілдік құралдарды пайдалану секілді ерекшеліктерімен құнды», – деген болатын.

Қазақтың ұлттық әдебиет сыны мен әдебиеттану ғылымындағы осынау күрделі жылдарда қалыптасқан, өркен жайған тұғырлы дәстүр 60-90 жылдар, керек болса бүгінгі тәуелсіз әдебиетіміз бен өнеріміз үшін де баға жетпес биік тұғыр, эстетикалық құндылық болып отыр. Осы жылдар аралығында осынау құнарға табан тіреген, содан нәр алған бірнеше буын қазақ сыншылары өсіп жетілді, әдебиет айдынына шықты[2].

70 жылдардың ішінде жазған дүниежүзілік оқырманын елең еткізіп осы көшке қосылған З.Серікқалиев, Т.Тоқбергенов, А.Сүлейменов, Ж.Әбдірашов, С.Әшімбаев, Ә.Кекілбаев еңбектері әдебиетіне соңғы леп алып келді. Осы білікті әдебиет сыншыларының бел ортасында жемісті еңбек етіп келе жатқан Ә.Кекілбаевты даралап айтсақ жеткілікті. Әдебиет пен сынның биік белесіне сирек дарын, тума талантымен, ешкімді қайталамайтын өзіндік стилімен, жазу мәнерімен ең бастысы осынау ұзақ жылдардың өн бойында тынымсыз ізденіс пен таза еңбекке арқа сүйеген сыншының қазақ оқырманына ұсынған сын жинақтары аз емес. Осынау пікір, байламдардың орнықтылығына оның 1996 жылы жарық көрген «Заманмен сұхбат» атты кітабы бір жолата көз жеткізген еді.

«Үркер», «Елең-алаң» романдарының тақырыбы мен идеясы туралы әдебиеттану ғылымында кеңестік дәуірде қалыптасқан пікірлер бар. Ол пікірлер бойынша, «Үркер» мен «Елең-алаң» тақырыбы — Қазақстанның Ресейге қосылуы, идеясы — Қазақстан мен Ресей халықтарының достығы. Романда суреттелетін оқиғалардың қалың тобын саралағанда, бұл пікір дұрыс. Бірақ мынаны ескеру керек: «Үркер» мен «Елең-алаң» — тарих шындығын, адам сырын, халық тағдырын кеңінен, тереңнен толғайтын кең құлашты күрделі романдар. Ал тарих шындығын, адам сырын, халық тағдырын, қоғам болмысын тереңнен толғайтын кең құлашты, күрделі романның бір ғана тақырыбы, бір ғана идеясы болуы шарт емес. Шығармада негізгі тақырып пен идеяны толықтырып тұрған басқа да көптеген жеке тақырып, қосымша идеялар бар. Қазақстанның Ресейге қосылуы — сол тақырыптардың бірі, Қазақстан мен Ресей халықтарының достығы — сол идеялардың бірі. Күрделі шығармадағы әр алуан жеке тақырыптардың басын біріктіріп, бір бүтін күрделі болмыс деңгейінде тұтасқан өмір құбылыстарының тобы — оның негізгі тақырыбы. Осы тұрғыдан келгенде, мынадай тұжырым жасауға болады:

«Үркер» мен «Елең-алаң» романдарының негізгі тақырыбы — қазақ халқының XVIII ғасырдың басында ел тәуелсіздігі үшін жүргізген күресі, ал негізгі идеясы — ел мен жердің тұтастығы мен тәуелсіздігі.

Абыл күйші мен Сүйінғара батыр (Дүйімқара) тарихы жазылған Кекілбаев повесі туралы Әбілқайыр Спан: «...Жазушы Ә. Кекілбаев – ұлы гуманист. Өз сөзімен айтқанда, оған бір халықты керемет, бір халықты керемет емес дейтін нәрсе жат, оны қай уақытта да жек көреді... Тек жек көріп тынбайды, осы жолда күрескер де бола алған. Осы қыры «Күйде» де көрінеді. Мұнда ол «түрікмендер жаман, қазақтар жақсы» демейді. Жамандық пен жақсылық екеуіне де ортақ – қазақтың Дүйімқарасының түрікмендегі сыңары – Көкбөрі, қазақтың күйшісінің түрікмен ішіндегі егізі – Дәулет...», – деп анықтама береді («Заңғар». – А., 2008, 81-82-беттер). Орысша аудармасында кейбір тараулардың түсіп қалғаны туралы автордың өз жауабы арқылы түсіндіріп: «Есіл «Күйдің» жал-құйрығы солай күзелген де қалған... Мұндай жағдайға «Үркер» де түсіпті», – дейді.

Біз Кекілбаевты Батыс Қазақстанның тарихы мен мәдени мұрасын зерттеушілердің ішіндегі ерекше ірі тұлға деп танимыз. Оның әдеби шығармалары мен тарихымызға арналған зерттеулері қазақ шеңберінен әлдеқайда асып кеткен, бүкіл түркі халықтарына ортақ екенін мақтанышпен айтамыз. Ата-бабаларымыздан қалған рухани мұра, басқа туыстас халықтармен салыстырғанда, орасан зор Оларда жасалған тарихи тұлғалар мен біздің замандастарымыздың толымды бейнесі оқырмандар тарапынан үлкен қызығушылық танытуда. Оның тілінің құмға да, тасқа да тіл бітірген образдылығы, елі мен жерін сүйген отаншыл азаматтың бүкіл шығармашылығының қазақ халқының азаттығы мен тәуелсіздігін негізгі идея етіп ұсынуы да қолдау табуда[3].

Жалпы, қазақ – адамзат тарихында ерекше орын алатын халық. Қазақ тілінде басқа халықтар секілді диалект жоқ. Өз руынан қыз алмайтын салты бар. Кең-байтақ аумақты жайлаған халықтың тілі мен тұрмыс-салтының бірдейлігі дүние жүзі ғалымдарын таң қалдырады. Осы жетістіктер – XVIII ғасырға дейін өмір сүрген, бір орталыққа бағынған, біртұтас Қазақ мемлекетінен қалған мұра. Қазақ хандығының ыдырап, Ресейдің боданына айналғаны туралы соңғы ғасырларда жазылып келе жатыр. Солардың ішінде Батыс Қазақстан тарихы ерекшеленеді... Осы күрделі тақырыпты және рухани мәдениетімізді зерттеуге Ә. Кекілбаев ерекше үлес қосты. Әбіш Кекілбаев қазақ шежіресі мен аңыздарын аса мұқияттылықпен пайдаланып, халық игілігіне жарату керектігін нақты дәлелдермен көрсетті. Сонымен қатар ол шежіре арқылы тарих жасайтындарға талай рет ескерту де жасады.

Оның «Аңыздың ақыры», «Үркер», «Елең-алаң» тарихи романдары – тек тарихи шежіре емес, бүгінгі қоғам үрдісімен, ұлт мүддесімен астасып, бостандық рухы мен өркениеттің өшпес құндылықтарына ұмтылатын мінез тәрбиелерлік қуатты шығармалар.

Әбіш Кекілбаевтың қай қасиетін сөз етсек те, ең алдымен, қазақ санасында оның әдебиет сыншысы, шебер, көркем шығарма жазушылығы алғы кезекке шығады. Әдебиетке бала кезінен мол дайындықпен келгені оның терең шығармаларынан айқын көрінеді.

Әдеттегідей жасқана, имене әдебиеттің есігін ашқан жас өскін емес, білімі толық, кемелі келісті, қаламы төселіп, даусы орныққан дарын иесі екендігі шүбәсіз, нық басқан салмақтылықпен келді.

Ол өзінің көркем сөз зергерлігімен біздің рухани өмірімізді байытты, көзімізді ашты, көкірегімізге ұлттық сенім, сана ұялатты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әлия Бөпежанова, Әбіштің анасы
2. «Қазақ әдебиет энциклопедиялық анықтамалық» Алматы-Аруна, 2005ж
3. Қазақстан Республикасында кімнің кім екені – 2011. 2 томдық анықтамалық. Алматы, 2011. ISBN 978-601-278-473-2

4. Ә.Кекілбаев «Дәуірмен бетпе-бет» Алматы жазушы. 1972ж
5. Ә.Кекілбаев «Заманмен сұхбат» Ой-толғамдар жазушы 1996ж
6. Ә.Кекілбаев 12 томдық шығармалар жинағы. Алматы, «Өлке» баспасы. 1999ж

УДК 82,09(092)

АБИШ КЕКИЛБАЕВ-ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРИТИК

А.М.Мусаев

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Народный писатель Казахстана Абиш Кекилбаев, лауреат государственной премии казахской литературе поэзия, проза, драматургия, критика, публицистика, как один писатель в жанрах вклад в перевод. Его первые поиски в жанре поэзии, рассказы, повести, романы, написанные в последние годы, рассказывают о жизни казаха вчерашней и сегодняшней жизни.

Ключевые слова: критика, поэзия, проза, драматургия, лирика, публицистика.

ӘОЖ 80

ҚҰС АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ НАНЫМ-СЕНІМДЕРДІҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Раманова А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: мақалада анықталады лингвистикалық сипаты, тыйым салынған сөздерден байланысты құстардың атаулары қазақ тілінде, сондай-ақ фразеологиялық сөз тіркесі мақал-мәтелдер негізінде қалыптастырылған ұлттық суеверия.

Кілт сөздер: сакральды құстар, сенім, суеверия, тыйым салу, фразеологиялық сөз тіркестері, мақал-мәтелдер.

Қазіргі кезеңде халықтық наным-сенім мәселесіне қатысты тіл біліміндегі көптеген зерттеу жұмыстары тілдегі ұлттық сипатты, ұлттық танымды, ұлттық рухты тануға, танытуға негізделген. Дегенмен, мәдениеттің дерегі ретінде тіл әлі де жеткіліксіз қарастырылуда. Осыған сай халықтық наным-сенімдердің тілдегі айқын үлгілерін талдау – «тіл - мәдениет - ойлау» үштағанының айналасындағы зерттеулердің жалғасы деуге болады. Ғылыми жұмысымызда құстарға байланысты халықтық наным-сенімдер негізінде қалыптасқан тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдер қарастырылады.

Ұлт мәдениетінде құс атауларының да ырым-жоралғылық, тыйымдық, нанымдық қасиеттері мол болған. Мифологиялық дүниетаным бойынша, ертедегі адамдар құсқа, жоғары әлемнің бейнесі, көк тәңірімен тілдесіп көк пен жерді байланыстырып тұратын киелі күш – тотем деп табынған. *Үкі, қарға, аққу, қарлығаш, самұрық, қарақұс* атаулары қазақ этномәдениетінде сакральды (қасиетті, киелі) семантикаға ие.

Мәселен, үкінің басы, аяғы мен қауырсыны жын перілерден, сұқ көзден қорғайды деген ұғым бойынша, оны киелі құс санайды. Сондықтан, үкіні тіл-көзден сақтайды деген ырыммен бесіктің басына, үйдің әр жеріне, жаңа үйленген жастардың шымылдығына, әншілердің бас киімінің төбесіне іліп қоятыны белгілі. Ұлт дүниетанымында үкінің қараңғы түнде көретін қырағылығы, дыбыс шығармай ұшатын сақтығы, көп жасайтындығы да сакральдық мәнімен байланысты болса керек.

Қазақтарда әшекейге тек үкі қауырсынын қолданылуының өзіндік мәні бар.

Таңдай өрнекті, сарғылт түсті үкі қауырсыны бір қарағанда жағымды әсер етеді. Сонымен қоса үлпілдеген үкіде үлбіреген кескінге әр беретін, көріктендіре түсетін ерекше жағымды қасиет бар. Үкінің қараңғыда көретін жітілігі, дыбыс шығармай ұшуы т.б. басқа құстарда жоқ осындай ерекшеліктері де оны қасиетті деп есептеуге себеп болған. Халқымызда «үкі киесі бар құс, одан жын-шайтан қорқады» деген түсінік қалыптасқан. Тіл-көз тиюден сақтануға ырым етіп балаларға оның тұмсығын, тұяғын тұмар орнында тағады. Халқымызда құдалықтың алғашқы кәдесі *үкі тағу* деп аталады. *Үкі тағу* - мынау менің балам деп белгі салу, ол әрі тіл-көзден, пәле-жаладан сақтасын деген болашақ қайын ата мен ененің келінге білдірген тілегі іспетті ырым [1]. Қазақ дәстүрінде адам есімдерін *Үкі, Үкінай, Үкібай* деп қою қазірге дейін сақталған. Үкінің киелі құс болғандығын, оның пәле-жаладан қорғайтын қасиеті бар деп саналғандығы халқымыздың кейбір тұрмыс-салттарынан да айқындай түседі. Бұл туралы жоғарыда айтып өттік. Тілімізде бірталай тұрақты тіркестер мен тұрақты теңеулер соған байланысты қалыптасқан. Мәселен: *Екі иығына екі үкі, басына бір үкі тағып* (асыра мақтау); *Үкідей ұшу; Үкідей көзі жарқырау; Үкідей желкілдеу; Үкідей бұлғаңдау* т.б.

Жалпы үкімен байланысты болып келетін қазақ тіліндегі тіркестердің мазмұнына көз жіберсек, үкі - адамға, адамның бойындағы бір қасиеттерге қарата айтылған, көбісінің өзіндік (ырымдық) мотивтері бар, осының өзі үкінің халық ұғымында адамға жақын киелі құс болғандығын аңғартады.

Үкі тағу бір жағы сән болса, екіншіден пәле-жаладан аман сақтасын, қорғап-қолдап жүрсін деген тілек жолын көрсетеді. Үкіні осылай қастерлеген бұрынғы қариялар көзіне жылы ұшыраған, болашағынан үмітті, жақсы келін болады-ау деген үйдің жас қызына оның ата-аналарының рұқсатын алып, үкі тағып құдаласатын салт бар. Үкіні тек қарт әже, не аналар ғана болашақ келін болар қыздың иығына не тақиясына апарып өз қолымен тағады. Қыздың бетінен сүйіп, батасын береді. Осылай жас қызға үкі тағу «сен менің болашақ келінімсің, үкідей сақ, сәнді болып өс» деген ниетті білдіреді.

Қазіргі күні осы ырымға байланысты салт-дәстүрді дұрыс түсінбей, бұрмалап жүргендер арамызда баршылық. Мысалы, газет бетінен қайсыбір мектепте эстетикалық тәрбие мақсатында үкілі қыз байқауын өткізгені жайында айтылған. Ал шынында *үкілі қыз* сөзі «үкі тағылған, құда түсушілер үкітағар ырымын жасаған» деген түсінікті білдіреді. Байқау конкурсты өткізушілердің *үкілі қыз* сөзінің мәдени семантикасынан бейхабарлығын көрсетеді.

Халқымызда бәйге аттарына үкі тағып, оны *үкілі тұлпар*, жас талаптарға қарата *үкілі үміт*, шешен домбыраға үкі тағып, оны *үкілі домбыра*, сол сияқты тез хабар-ошар жеткізуді *үкілі почта* деу дәстүрі болған. Бұл да үкінің жоғарыда айтып өткендей қасиеттерінен туған поэтикалық теңеулер.

Қарға. Сакральдық семантикаға ие құстың бірі – **қарға**. *Қарға тамырлы қазақ, қарға адым жер, қарға қаттасым, үйрек жүнді оттасым* сияқты тіркестер көнелік сипатқа ие. Қарғаның алтай семьясына жататын тілдердегі сакральдық семантикаға ие қызметін мына деректерден байқауға болады. Эвенктердің «қарға тәңірдің адамзатты жаратқандағы көмекшісі», моңғолдар қарғаны «жақсылық пен жамандықты қатар алып жүретін киелі құс», тувалар «қарғаны өлтірсе, ол бүкіл туваны қарғайды деп сенген», сахалар қарғаны тотем құсы және «жаһан құсы» деп санайды екен. Оған себеп қарғаның ұзақ жыл (300 жылдай) өмір сүруі, көріпкел және адам тағдырын билейтін қасиетіне деген сенімі жатыр.

Менің қолыма да қарға тышар деген тұрақты тіркесті қазақ болашақта басына байлық пен бақыт келер деген үміт-тілекті білдіру үшін қолданатыны мәлім. Алайда бүгінгі күнде жағымсыз, сүйкімсіз саналатын қара қарғаның қолына бір саңғырғанын жақсылық белгісі, байлық пен бақытқа кенелудің нышаны санаған ата-бабалар танымы көпшілікке түсініксіз. Ол аз болғандай, бірде *қарға тамырлы қазақ* десе, бірде өзінің ең жақсы көретін адамын, *қарғам* деп, өліп-өшіп жатады. Бұл қарғаның бір кездерде

тотемдік құс болғанын аңғартса керек.

Қарға образы дүние жүзі халықтарының көбінің мифтері мен аңыз-әңгімелерінде, дүниетанымында қараниеттіліктің, жағымсыздықтың образы, күлкі-мазақ нысанасы есебінде. Тек Азияның солтүстік шығысы мен Солтүстік Американың солтүстік батыс теңіз жағалауын мекендейтін көшпелі халықтар ортасында ғана қарға, керісінше, тамаша образ саналады. Олардың бір бөлігі қарғаны киелі құс санап табынады, тотем тұтады.

Тілімізде қарғаға байланысты туған мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер біршама. Мәселен: *қарға тамырлы қазақ, қарға баласын аппағым дейді, қарға қарғаның көзін шұқымайды, тозған қазды топтанған қарға алады, қарға адым жер, қарға тұмсық, қарға саусак, қарға бойлы* т.б. Қазақ жақсы көретін адамын *қарағым* дейді.

Қазақтар тіпті бір-екі баласының барын «бір-екі қарға ұстап отырмыз» деп сездірген. *Қолыма қарға тышар* деген сөзді «басыма бақыт құсы қонар» дегендей мәнде қолданады. Әрине, бұның бәрі тым көне дүниетанымға байланысты қалыптасып, өзгеруіне қарай бүгіндері тек тілде ғана сақталып қалғанын байқаймыз. Тіліміздегі жоғарыдағыдай тұрақты тіркестер мен «қарағым», «қарғам» деген сөздің жасалуына, міне, осылар негіз болған секілді. Кейбір тұрақты сөз тіркестерінде қарға жағымсыз мәнде де қолданылатынын айта кету керек. М.: *Қарға қаз болам деп шатынан айырылыпты; қарғаның бір көзі оқта, бір көзі боқта* т.б. Мұндай мақалдар мен тұрақты тіркестер кейінгі заманның еншісіне тиеді. Тіл қоғамдық құбылыс болғандықтан дәстүрдің, наным-сенімнің өзгеруіне қарай тілдегі тұрақты тіркестер де өз ішінде өзгеріске түсіп, жаңарып отырады. Сондықтан мұндай сөздерді талдаған кезде олардың жасалу дәуіріне де мән берген жөн.

Аққу – қаз. Қазақ халқы аққуға да табынып, оны киелі санаған. Балқаш көлін ертеде "Қаз көл" деп, сол көлдің маңындағы көне қаланы "Қазкент" деп қаздың атымен атағандығының белгілі мәні бар. Бақсылар бертінге дейін аққу терісін жамылып, оның қауырсынын тағып келген. Жақсы көрген адамын "аққуым" деуі, аққуды ұстауға шектеу салуы, сонымен бірге халқымыз өзінің «қазақ» деген атының шығуын аққумен байланыстырып ("қаз+ақ"), аңыздарға арқау етуі тегін болмаса керек.

Тілімізде аққу құсты символикалық тәсілмен адамға көбірек теңеу, ұқсатудың төркіні және ауыз әдебиетінде де сұлулар сыны аққудың бейнесі арқылы берілуі оның бір кездері халқымызға жақын тотемдік құс болуымен байланысты.

Мәселен: *Айдындағы аққудай*. М.: *Айдындағы аққудай*, Егінжайда бір қыз жүр (Қ.Аманжолов).

Аққудай тізілу. М.: *Аққудай тізіліскен* ақша қыздар қарайды, Тамашалап таңды мына (Айтыс).

Аққу құстай кіршіксіз-ақ. М.: Арғымақ *аққу құстай Кіршіксіз-ақ*. Бергендей досқа ғана досы қиып (С.Сейфуллин).

Аққу құстың өуезіндей. М.: Ақ көңіл, аңқылдаған ақын Пушкин. Лебізі *әуезіндей аққу құстың* (Қ.Аманжолов).

Аққудың топшысындай, аққудың үніндей, аққудыңкөгілдіріндей, аққудың мамығындай, аққудың сылануындай т.б.

Сонымен бірге жақсы көрген адамын аққуға баласа, "аққуым" деп еркелетеді, аққу құсқа теңейді. Міне, осылардың бәрі жоғарыда айтып өткендей аққу тотемдік құс болғанын дәлелдей түседі.

Бүркіт. Халқымыз бүркітті де киелі деп санаған. Бүркіт жын-шайтанды үркітеді деп түсінген халқымыз екіқабат әйел босана алмай қиналғанда «жын-сайтан, албасты басқандықтан босана алмай қиналып жатыр» деп түсініп, бүркітті сол үйге әкеліп, қондырып қоятын болған. Осындай істегенде жын-сайтан, албастылар бүркіттің айбарлы тегеурінінен қорқып қашады да, әйел тез босанады деп сенген. Қазақтар бүркітті *көк тәңірісі, аспан перісі, құс төресі, көк еркесі, қара құс, сары құс, құс патшасы* деп атайды.

Сондай-ақ, халық арасында басқа да құстарға байланысты аңыз-әңгіме, ұғым-

түсініктер қалыптасқан.

Олардың түр-түсіне, ерекшеліген орай наным-сенімдер туған. *Көгершін, қарлығаш* т.б. құстар адамға дос, тілеуқор деп те саналған.

Көгершінді қазақтар кейде "кептер" деп те айтады. "Көгершін" болсын, "кептер" болсын - бұл атаудың бәрі аталмыш құстың көбінесе көк немесе сұрғылт болып келетін түр-түсіне қарай қойған [2].

Халқымыздың ұғымындағы көгершін құсының қасиеттілігі өзге халықтар мәдениетінен келген. Інжілхикаялары бойынша "Қыз Марияға еніп", сонан ол жүкті болатын қасиетті рух көбінесе көгершін түрінде суреттеледі. Еврейдің және басқа діндердің поштары: "көгершін қасиетті рухтың пәктігінің, күнәсіздігінің белгісі" дейді. Мысыр мен Греция да, Персия мен Үндістан да бұл құсты қасиетті деп атайды [2]. Қазақтар кейде жақсы көретін баласын "көгершінім" дейді. Бұл да басқа тілден ауысқан сөз. Оның мәні жоғарыда айтылған, "қарғам" деген сөзге бара-бар. Көгершінді - бейбетшілік символы деп те қастерлейді.

Халық ішінде *қарлығаштың құйрығы неге айыр* дегендей қарлығаш туралы мифтік аңыз және *қарлығаштың қанатымен сусепкендей* деген тұрақты тіркес бар. Жалпы көгершін, қарлығаш тектес құстардың киелілік қасиетін білдіретін сол негізде туған тіл фактілері көп болмаса да олар туралы аңыз-әңгіме, әр түрлі ырымдар бүгінгі күнге дейін жеткен. Мұның арғы тегі қазақ халқын құрайтын кейбір ру-тайпалардың ертеде христиан дініне сенуімен байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гумилев Л. Көне түріктер. Алматы: Балауса, 1992.
2. Нұрмағамбетов С. Сөз сырына саяхат. Алматы: Жалын, 1990.
3. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы: Жібек жолы, 2008.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: ҚазАқпарат, 2007.

УДК 80

ЯЗЫКОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВЕРОВАНИЙ, СВЯЗАННЫХ С НАЗВАНИЯМИ ПТИЦ

А.А.Раманова

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье выявляется лингвистический характер запретных слов связанных с названиями птиц на казахском языке, а также фразеологические словосочетания и пословицы сформированные на основе национального суеверия.

Ключевые слова: сакральные птицы, вера, суеверия, запреты, фразеологические словосочетания, пословицы.

УДК 80

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ РЕЧИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА НА ЛЕКСИЧЕСКОМ УРОВНЕ

Даминова Л.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье представлены результаты диагностики уровня развития активного словарного запаса младших школьников. Результаты исследования этапов экспериментов (констатирующий, формирующий, контрольный). Выявлена динамика развития речи младших школьников на лексическом уровне.

Ключевые слова: развитие речи на лексическом уровне, младший школьный возраст, активизация словарного запаса, толковый словарь, упражнение.

Речь – основа всякой умственной деятельности, средство коммуникации. Человек всю жизнь совершенствует свою речь, овладевая богатствами языка. Каждый возрастной период вносит что-то новое в его речевое развитие.

Наиболее важные ступени в овладении речью приходятся на детский возраст – его дошкольный и младший школьный возраст. В раннем возрасте у ребенка возникают потребности общения, которые он удовлетворяет посредством простейших средств. С самого начала речь возникает как социальное явление, как средство общения. Развиваясь, ребенок пользуется все более сложными языковыми единицами. Обогащается словарь, усваивается фразеология, ребенок овладевает закономерностями словообразования, словоизменения и словосочетания, многообразными синтаксическими конструкциями.

Речь помогает ребенку не только общаться, но и познавать мир. Для ребенка хорошая, грамотная речь – залог успешного обучения и развития[1].

Развитие речевой деятельности – это не стихийный процесс, он требует определенного педагогического руководства. Речевая активность учащихся проявляется в их общительности, в отсутствии скованности, молчаливости, боязни говорить. Учитель обязан «разговорить» своих учеников в любых условиях и ситуациях. Важно развить в нем способность правильно и красиво выражать свои мысли, находя для этого точные и образные выражения, научить творческому воображению, ассоциативному мышлению. Навыки устной и письменной речи формируются у ребенка под влиянием многих факторов. Вот почему так важно создать условия для речевой деятельности детей, для общения, для выражения своих мыслей.

Проблема эффективной речи особенно важна сегодня, когда растёт значение правильного, убедительного слова.

Сегодняшняя школа должна подготовить человека думающего, у которого имеются не только знания, но и который способен применить их на практике.

Овладение речью, языком- условия, которое необходимо для формирования социально активной личности. Каждому человеку необходимо:

- обладать хорошо поставленным голосом;
- научиться ясно и грамматически правильно говорить;
- излагать свои мысли в собственной интерпретации (устной и письменной);
- уметь выражать свои эмоции разными интонационными средствами;
- соблюдать речевую культуру.

Развитие речи очень трудоемкий процесс, который требует постоянного контроля и развития.

Существуют условия успешного развития речи, формирования речевых умений и навыков у детей:

Первое условие — это потребность общения. Следовательно, должны создаваться такие ситуации, которые определяют мотивацию речи, ставят школьника перед необходимостью речевых высказываний, побуждают у него интерес и желание поделиться чем-то.

Второе условие – создание речевой среды. Нужно дать детям образцы речи. Речевая среда – это речь родителей, родных, друзей, фольклор, художественная литература, средства массовой информации, речь учителя, язык учебников.

Овладение речью – это способ познания действительности. То есть речь нуждается в фактическом материале. Школьник хорошо расскажет или напишет только о том, что он хорошо знает: у него должен быть запас знаний, материала по теме рассказа, тогда он сможет выделить главное, существенное.

Работа по развитию речи проводится по уровням: произносительный, лексический, грамматический, текстовый отражает объективно существующие в языке связи между его единицами (звуком, словом, словосочетанием, предложением, текстом). С этой целью предусмотрено изучение разных аспектов языка, а также формирование практических речевых умений и навыков[2].

Произносительный уровень речи предполагает работу над голосовыми данными, над ударениями – фонетическими и фразовыми (логическими), над орфоэпическими нормами, над темпом речи и паузами, над смысловыми и эмоциональными интонациями.

Лексический уровень развития речи предполагает обогащение, уточнение и активизацию словаря младших школьников. Известно, что словарный запас человека делится на активный и пассивный.

Грамматический уровень работы по развитию речи предполагает обучение школьников быстро, синтаксически правильно строить разнообразные конструкции и связывать их в тексте. Это достигается построением словосочетаний и предложений разных типов, установлением связей между словами и др.

Наиболее трудная письменная форма монологической речи. Она самая развернутая и нормативная. Обучение письменной речи как более нормативной, чем устной, связано с высокими требованиями, предъявляемыми к ней: четкость структуры высказывания, обоснованность мысли, выражение отношения к предмету мысли (к объекту), точность в употреблении слов, конструкций, предложений, выразительных средств и т.п.

Учитель должен ставить перед собой определенные задачи, для того чтобы развитие речи младших школьников было эффективным:

1. Обучение неторопливому темпу и ритму речи, правильному речевому дыханию, умеренной громкости и правильной интонации.
2. Уточнение, обогащение и активизация словаря детей; правильное употребление слов-названий предметов, признаков, действий и объяснение их значения.
3. Развитие у детей внимания к звуковой стороне слышимой речи (своей и чужой), слуховой памяти и речевого аппарата.

Лексическая работа в начальных классах имеет исключительное значение в общей системе работы по развитию речи, так как достаточный уровень сформированности лексической стороны речи является важной предпосылкой осознанного освоения учебного материала предметов общеобразовательного цикла, полноценного развития устной и письменной речи учащихся. Лексический состав - важнейший компонент языка, без усвоения которого нельзя овладеть речью как средством общения. Большая часть работы по развитию речи в 4 классе проводится на уроках русского языка. Анализ учебника «Русский язык» 4 класс авторов: Богатырёва, Р.А. Бучина, Н.А. Остроухова, Н.В. Регель, О.И. Труханова, с точки зрения характера лексической работы над явлениями полисемии и омонимии позволил установить, что программой

предусмотрены упражнения, способствующие активизации словарного запаса. Для обогащения словаря учащихся необходимо систематически обращать внимание на значение незнакомых для них слов используя различные упражнения. В учебнике «Русский язык» 4 класс недостаточно упражнений, направленных на объяснение значения слова по «Толковому словарю», упражнений на развитие речи: сжатое изложение, сочинение, упражнения на нахождение синонимов и антонимов. Именно поэтому в качестве критериев богатства словаря младших школьников мы определили использование и многообразие в сочинении таких языковых средств, как синонимы, антонимы, сравнения и эмоционально-оценочная лексика[2].

Экспериментальная работа проводилась в 4 «Б» классе СОШ №6 им. А.С.Макаренко.

Для исследования исходного объема активного словаря младших школьников проводился диагностический срез, цель которого – определить исходный объем активного словаря учащихся, необходимого для успешного овладения учебным материалом по русскому языку.

Диагностирующий срез выполняет в исследовании три основные функции:

- формирующую, позволяющую выстраивать перспективы дальнейшего обучения для каждого ребенка и для классного коллектива в целом.
- оценочную, позволяющую определить исходный уровень развития речи участников эксперимента.

На основе выделенных критериев, были выделены три уровня лексической стороны речи младших школьников: низкий, средний и высокий.

1. Низкий уровень - вовсе не используют в своей речи или используют в минимальном количестве изобразительно-выразительные средства.

2. Средний уровень - используют в своей речи изобразительно-выразительные средства недостаточно.

3. Высокий уровень – используют в своей речи изобразительно-выразительные средства в достаточном количестве.

В ходе практической работы мы провели ряд заданий для констатирующего эксперимента. Задания были направлены на определение активного словаря учащихся.

Упражнение 1 проводилось на основе методики Р.С.Немова «Назови слова».Ход работы: учитель называет ребенку по порядку слова из соответствующей группы и просит его самостоятельно перечислить другие слова, относящиеся к каждой группе(животные, растения, цвета предметов,формы предметов, другие признаки предметов, кроме формы и цвета, действия человека, способы выполнения человеком действий, качества выполняемых человеком действий). На название каждой из групп слов отводится по 20 сек, а в целом на выполнение всего задания - 160 сек. Если ребенок сам затрудняется начать перечисление нужных слов, то учитель помогает ему, называя первое слово из данной группы, и просит ребенка продолжить перечисление. В исследовании участвовало 22 ученика.Из них по результатам выяснилось, что у 11-ти детей высокий уровень развития, они назвали от 35 до 39 слов, относящихся к различным группам.У 8-ми учащихся средний уровень развития, они назвали от 24 до 34 различных слов, относящихся к различным группам. И только у 2-ух учеников обнаружился низкий уровень развития, они назвали от 20-24-х слов, относящихся к различным группам. Можно сделать следующий вывод, что у учеников в 4-ом классе уровень развития речи в целом соответствует возрасту.

Упражнение 2 в этом задании учащимся было предложено подобрать к примерам близкие по значению слова (количество не ограничено):

Пища - ..., ...смеяться - ..., ... худой -

Время на выполнение этого задания отвели 5 минут.

С этим заданием 75 % учащихся справились совершенно свободно. Но к каждому слову был подобран лишь один синоним, хотя предлагалось записать все им известные

близкие по значению слова. К слову «пища» большинство учеников подобрали синоним «еда». Среди синонимов к слову «смеяться» дети указали следующие лексические единицы: «улыбаться», «радоваться», «хохотать»; к слову «худой» – «тощий», «костлявый», «тонкий».

Из этого исследования следует вывод, что у учащихся скудный словарный запас и его необходимо пополнять, выполняя различные упражнения на каждом уроке русского языка и литературного чтения.

Упражнение 3. Учащимся было предложено подобрать к словам противоположные по значению слова (антонимы).

Среди слов предлагались существительные (юг, вдох, радость), прилагательные (белый, острый, сильный), глаголы (найти, заснуть) и наречие (вверх).

В исследовании участвовало 24 ученика, 83 % учащихся правильно подобрали слова-антонимы. Встречались лишь отдельные ошибки, связанные с непониманием лексического значения слова. Это проявлялось, например, при анализе группы глаголов (заснуть – встать). Самое большое количество слов-антонимов было подобрано к существительному «радость» (горечь, грусть, беда, печаль).

Анализ проведенных заданий позволяет сделать вывод, что у учеников 4-х классов сформировано умение подбирать близкие и противоположные по значению слова. Данный факт является следствием того, что круг синонимов и антонимов, которые усваивают младшие школьники, чрезвычайно узок и уровень речевого развития детей невысок. Так в программе по русскому языку за 4 класс отведено всего 2 урока написанию сочинений. Сочинение служит эффективным средством формирования личности. Оно возбуждает эмоции, умственную самостоятельность, приучает детей осмысливать, оценивать и систематизировать увиденное, пережитое и усвоенное, развивает наблюдательность, учит находить причинно-следственные связи, сопоставлять и сравнивать, делать выводы. Оно дисциплинирует мысль, рождает у школьников веру в себя, в свои силы и возможности. Следующее упражнение для исследования мы выбрали именно написание сочинений на тему «Моя школа».

Работы проверялись в соответствии с критериями оценивания.

Рекомендуемое количество слов для учеников 4 класса – 70-80. Если в сочинении менее 30 слов (в подсчет включаются все слова, в том числе и служебные), но такая работа считается с низким уровнем.

	Кол-во слов	Использование лексических явлений	Содержание работы полностью соответствует теме
Высокий уровень	60-92 слова(6 учащихся)	Более 5 раз	На 90%
Средний уровень	40-58 слов(12 учащихся)	1-3 раза	На 50%
Низкий уровень	20-37 слов(5 учащихся)	-	На 20%

Результаты анализа сочинений школьников показали, что у 52% учащихся средний уровень развития речи, также у 27% учащиеся высокий уровень и у 21% низкий уровень развития речи.

После проведения среза и анализа сочинений учащихся, сделали вывод об общем уровне развития речи в аспекте употребления лексики у младших школьников[3].

Проанализировав результаты среза, мы пришли к выводу, что словарный запас четвероклассников необходимо обогащать всеми видами языковых- средств: антонимами, синонимами, расширять спектр слов-эпитетов, возможных для описания, например картин природы в разное время года, описания внешности своего товарища, пополнять лексикон школьников разнообразными формами эмоционально-оценочной лексики.

После получения результатов констатирующего эксперимента мы провели работу с целью обогащения лексического словаря младших школьников посредством изучения и использования изобразительно-выразительных средств языка на уроках русского языка и литературного чтения.

Словарные занятия на уроках русского языка и литературного чтения в начальных классах являются одним из основных звеньев многогранной и разнообразной работы по развитию речи учащихся. Направленная на расширение активного словаря учащихся и на формирование у них умения использовать в своей речевой практике доступные по их возрасту и развитию лексические ресурсы родного языка работа над словом на начальной ступени школьного обучения должна быть особенно важной, на которой строятся занятия по русскому языку и литературному чтению.

По итогам констатирующего эксперимента было определено, что для более эффективного процесса обучения в дальнейшем, учащиеся нуждались в систематической работе по обогащению словаря. Такой мерой и выступил специально разработанный комплекс упражнений по развитию лексической стороны речи учеников 4 класса.

В ходе формирующего эксперимента разработанный комплекс упражнений реализовывался на протяжении 20-ти учебных часов в рамках ежеурочного десятиминутного отступления. Все занятия были направлены на выработку у учащихся системного взгляда на каждое лексическое или фразеологическое явление в отдельности, а также на совершенствование умений в точном, уместном и выразительном употреблении лексических единиц в устной и письменной речи школьников.

Учебная деятельность в этом возрасте у школьников становится ведущей, потому владение учащимися достаточно обобщенными понятиями позволило способствовать формированию упорядоченной системы лексических умений.

В формирующий эксперимент входили упражнения, направленные на обогащение активного словарного запаса учащихся, развитие речи.

1 Задание. «Объясни разницу» - работа с парами слов, сходных по звучанию, но разных по значению (представить – предоставить, надеть – одеть); она помогает предупредить ошибки в употреблении данных слов, вызванных незнанием их точного значения. Таким образом, идёт усвоение лексико-семантического уровня слова.

2 Задание. «Игра в слова»

Назвать как можно больше слов, обозначающих фрукты, цветы и др. (Можно проводить в виде соревнования).

Учитель называет предмет, а дети рассказывают, что этот предмет может делать. Необходимо назвать как можно больше слов, обозначающих действие. Затем можно повторить ту же игру наоборот: «Кто летает? А кто плавает? Кто забивает гвозди?» и т.д.

3 Задание. Творческий диктант.

Закончите предложения № 1. Пришла зима. Пушистый снег укрыл поля, луга ... На реках и озёрах лёд прозрачный, как ... Снежинки сверкают, как ... Ели и сосны стоят в снегу, будто надели ... и ... Деревья разукрасили инеем, точно ...

№ 2. Был ... день. Смотрю на ... небо. По небу плывут ... облака. Высоко под облаками кружат ... ласточки. Со звонким свистом проносятся ... стрижи.

4 Задание. Игра: «Доскажи словечко»

Задание: досказать слово и постараться запомнить досказанные слова.

Тихо, тихо, как во сне, падает на землю(снег)

С неба все скользят пушинки – серебристые.....(снежинки).

На поля и на лужок все снижается(снежок).

Вот веселье для ребят – все сильнее ... (снегопад).

Все бегут вперегонки, все хотят играть в(снежки).

Словно в белый пуховик нарядился ... (снеговик).

Рядом снежная фигурка – это девочка...(снегурка).

На снегу – то посмотри? - С красной грудкой...(снегири).

Словно в сказке, как во сне, землю всю украсил ...(снег).

- Какие слова вы добавляли? На какое слово они все похожи? (снег). Эти слова образованы от слова снег, **называются однокоренные**.

Упражнения для пополнения и обогащения словарного запаса.

Огромное значение для пополнения и обогащения словарного запаса повышения имеет работа над однокоренными словами

5 Задание. Прослушайте стихотворение. Запомните и назовите близкие по смыслу слова.

*Как-то много лет назад
Посадили странный сад.
Не был сад фруктовым –
Был он только словом.
Это слово, слово – корень,
Разрастаться стало вскоре,
И плоды нам принесло –
Стало много новых слов.
Вот из сада вам рассада.
Вот ещё посадки рядом,
Вот ещё садовод,
С ним садовник идёт.
Очень интересно
Гулять в саду словесном.*

(Е. Измайлов)

6. Задание. «Третий лишний». Найдите слово, которое не подходит к остальным. Ученикам раздаются карточки и предлагается подчеркнуть «лишнее» слово.

*Морозный, холодный, мороз.
Смелый, храбрый, смелость.
Печурка, печать, печка.
Учить, изучать, зубрить.
Диван, диванный, удивлённый.
Лев, левый, налево.
Лес, лестниц, лесник.*

Задание 7. Закончи предложение.

- а) Кастрюля – это посуда для ...
- б) Чашка – это посуда для ...
- в) Хлебница – это посуда для ...
- г) Берлога – это дом для ...
- д) Улей – это дом для ...
- е) Строитель – это человек, который ...
- ж) Пекарь – это человек, который ...
- з) Учитель – это человек, который ...

На протяжении всего времени, когда ведется работа по усовершенствованию речи, учащимся каждый урок предлагается дополнительно изучать по 1-2 новых слова, знать его лексическое значение, правописание[4].

После формирующего этапа эксперимента был проведен контрольный этап эксперимента, целью которого является повторное выявление уровня лексического запаса младших школьников в экспериментальном классе. На контрольном этапе эксперимента были использованы аналогичные задания, которые анализировались по тем же критериям что и на констатирующем этапе эксперимента. В результате анализа была выявлена положительная динамика класса. Учащиеся выполняли эти задания с большим удовольствием, так как стремились продемонстрировать свои умения. Помимо

всего прочего, на выполнение этой работы потребовалось в 1,5 раза меньше времени, чем на выполнение заданий на констатирующем эксперименте. Это свидетельствует о совершенствовании лексических умений учащихся.

Задания, которые были использованы на контрольном эксперименте:

Задание 1. Проводилось на основе методики Р.С.Немова «Назови слова». Ход работы: учитель называет ребенку по порядку слова из соответствующей группы и просит его самостоятельно перечислить другие слова, относящиеся к каждой группе:

- Птицы
- Развлечение
- Профессии
- Транспорт
- Герой
- Культура
- Ценность
- Земля.

На название каждой из групп слов отводится по 20 сек, а в целом на выполнение всего задания - 160 сек. Если ребенок сам затрудняется начать перечисление нужных слов, то учитель помогает ему, называя первое слово из данной группы, и просит ребенка продолжить перечисление.

Задание 2. К данным словам подбери антонимы (противоположное по значению слово).

- Худой (человек) - _____
- Худой (карман) - _____
- Близкий (путь) - _____
- Близкий (человек) - _____
- Весёлый (праздник) - _____
- Весёлый (смех) - _____
- Высокий (голос) - _____
- Высокий (человек) - _____

Задание 3. Подбери синоним к каждому слову.

- Балерина - _____
- Бездельник - _____
- Беспокоить - _____
- Идти - _____
- Лаять - _____
- Наброситься - _____
- Огорчить - _____
- Плакать - _____
- Храбрый - _____
- Бранить - _____
- Потоп - _____
- Ветхий - _____
- Мрак - _____

На контрольном этапе детям было дано задание написать сочинение на тему «Моя семья». Анализ сочинений и ответов детей показывает, что в экспериментальном классе уровень словарного запаса у младших школьников повысился: у 2 учащихся - высокий показатель, средний показатель у 5 учащихся, недостаточные у 3 учащихся.

На основании всех представленных нами данных можно проследить положительную динамику изменения результатов во время опытно-экспериментальной работы. При сравнении с первым этапом исследования оказалось, что в исследуемой группе количество детей, которые использовали в своих сочинениях:

- синонимы - увеличилось на 20%;

- антонимы - увеличилось на 50%;
- эпитеты - увеличилось на 10%;
- сравнения - осталось на том же уровне;
- эмоционально-оценочную лексику - увеличилось на 20%.

Уровень использования изобразительных средств в сочинениях учащихся экспериментальном классе значительно возрос, что свидетельствует об эффективности проведенных нами занятий[5].

В ходе анализа эксперимента выяснилось, что после проведения обучающего эксперимента, где учащиеся систематически пополняли активный словарный запас с помощью различных упражнений, направленных на развитие речи и изучение новых слов у учеников 4 «Б» класса, пополнился активный словарь языка. Конечно, эта работа не должна заканчиваться, ее надо продолжать проводить на каждом уроке, потому что речевые упражнения, как правило, не дают заметного эффекта за короткий срок. В развитии речи нужна долгая, кропотливая работа учителя и учащихся. Временные неудачи не должны пугать ни тех, ни других.

Систематическая работа по развитию речи обязательно приведет к успеху.

Список литературы:

1. Григорьева Т. П. Развитие речи младших школьников // Молодой ученый. — 2014. — №14. — С. 289-292.
1. Львов М. Р. Методика преподавания русского языка в начальных классах. - М.: Издательский центр "Академия", 2002.- 464с.
3. Методическое руководство к учебникам «Русский язык» 1,2,3,4 класса, авторов Е.В. Богатырёва, Р.А. Бучина, Н.В. Регель, О.И. Труханова.
4. Учебник «Русский язык» 4 класс авторов Е.В. Богатырёва, Р.А. Бучина, Н.В. Регель, О.И. Труханова.
5. Программа для 2-4 классов общеобразовательной школы с русским языком обучения. - Алматы, 2003. - 58с.
6. Учебное пособие “Методика преподавания русского языка в начальных классах”.
7. Бобровская, Г.В. Активизация словаря младших школьников [Текст] / Г.В. Бобровская // Начальная школа - 2010- № 4- С.47- 52.
8. Савкина, Н.Г. Развитие умения формулировать определение на уроках русского языка в начальных классах //XXII Ершовские чтения международный сборник научных статей отв. ред Л. В. Ведерникова, Ишим, 2013. с 131- 132.

ӘОЖ 80

ЛЕКСИКАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛІН ДАМУ МӘСЕЛЕСІ

Даминова Л.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалда бастауыш сынып оқушыларының белсенді сөздік қорының даму деңгейінің диагностика қорытындылары ұсынылған. Эксперимент кезеңдерін зерттеу нәтижелері (айғақтайтын, қалыптастырушы, бақылау). Лексикалық деңгейде бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу тілінің даму динамикасы анықталды.

Кілт сөздер: лексикалық деңгейде сөйлеуді дамыту, кіші мектеп жасы, сөздік қорын белсендіру, түсіндірме сөздік, жаттығу.

ӘОЖ 811.161.1'373

ОРАЛ ҚАЛАСЫ КӨШЕ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абдильманов А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақала қазіргі ономастикадағы урбаноним терминінің көлемін анықтау мәселелерін қарастыруға арналған. Автор қалалық ономастика бойынша жарияланымдарда осы ұғымның шекарасын талдайды. Мақалада урбаноним ұғымы нақтыланады, бұл дәрежеге тек топографиялық объектілердің атауларын ғана жатқызу ұсынылады. Автор терминді ауылдық жерлердегі коммерциялық объектілер мен желілік объектілер мен алаңдардың атауларын белгілеу үшін пайдалануға жол берілмейді деп санайды. Мақалада урбанонимикалық өріске кіретін бірқатар терминдердің қолданылуы да талданады. Автор ойкодомоним терминін пайдалану мәселелерін қарастырады, оны эргоним терминінің синонимі ретінде пайдалануға жол берілмейтінін атап көрсетеді.

Кілт сөздер: ономастика, топонимика, өз есімі, қалалық оним кеңістігі, урбаноним, виконим, ойкодомоним, эргоним.

Бүгінгі таңда өзекті мәселенің бірі - қазақ тіл біліміндегі қолданыстағы ономастикалық терминологияны ретке келтіру болып отыр. Орыс ғалымы В.И.Супрунның пікірінше, бұл "теориялық ойлауды және практикалық өңдеуді қажет ететін маңызды мәселе" [5]. Ономастикалық терминология сөздігінде Н.В.Подольская былай деген екен: «25 жылдан астам уақыт аралығында ономастика саласындағы терминдердің дефинициясы ғалымдардың зерттеу-қорытындыларынан, күнделікті қолдану тәжірибесінен өтті, елеулі трансформация орын алды деп көрсеткен. Ономастикалық кеңістіктің дамуы қарқын алған сәтте салалық терминологияны жүйеге салу маңызды. Қалалық және ауылдық ономастикондар шегіндегі номендерді белгілеу бұл жұмыстың бастамасы. Мақсат осы бағытта талдау жүргізіп урбаноним терминінің жұмыс істеуі-қалалық ортақ кеңістіктің негізгі терминдері, сондай-ақ атаудардың есімдердің шеңберін анықтау.

Ұзақ уақыт бойы қала ішіндегі объектілердің атауларын белгілеу үшін зерттеушілер сипаттама ғылыми-зерттеу тәсілін пайдаланды, көше атаулары немесе микротопоним және топоним терминдері деп бағалады. Мысалы, "Микротопонимия" жинағында» мыналар терминологиялық тіркестер кездеседі: географиялық объектілердің атаулары, көше атаулары және географиялық атаулар. Осы топ үшін арнайы терминнің болмауы біздің ойымызша, сол кездегі қала ішіндегі объектілердің атаулары тек әуесқой өлкетанушылардың назарында ғана болып, ғылыми көпшіліктің мәселеге ден қоймауынан осындай жағдай орын алған болуы керек.

XX ғасырдың 1960-1970 жылдары ғана ғалымдардың қала ішіндегі объектілердің номинациясының ерекшеліктерін талдауға алған лингвистикалық жұмыстар жарық көре бастады. Ономастиканың жеке саласына қатысты арнайы терминдер қатарын құру қажеттілігі де қылаң бере бастады. Бұл істе орыс ғалымы Н.В.Подольскаяның еңбектері құнды болды: "Орталық Урбанонимиясы" және РСФСР Орталық облыстарының Урбанонимиясы», тиісінше жинақтарда жарияланған "Орталық топонимиясы" және "Орталық Ресейдің топонимиясы" т.б. Көріп отырғанымыздай, атауларда сала терминдерінің түрлі нысандары қатысты ұсынылғаны байқалады. Зерттеушінің сонымен қоса терминді анықтауда бір-біріне ең жақын дыбыс бейнесін іздегендігін көрсететін. Бірінші нұсқасы ғалым А.Г.Широковтың пікірінше, дұрыс. Ономастикалық зерттеулерде

оны пайдалану жағдайлары көп емес, ол әдетте тар ауқымда ғана кездеседі, ал урбаноним сөзі біртіндеп кең таралған. Көпшілік бұл ономастикалық терминологиямен етене таныс. Н.В.Подольскаяның еңбегінде «урбаноним» термині қолданылған, ал «урбоним» сөзі жақшаға алынып жазылған. Сөздіктің 2-ші басылымында тек «урбаноним» сөзі ғана қолданылады. Библиографиядағы урбоним/урбаноним нұсқаларын пайдаланылуын ұзақ қадағалау барысында анықтағанымыз: Егер 1 шығарылымда (1976 ж.) бөлімге "Негізгі терминдер мен ұғымдардың көрсеткіші" урбоним терминдері, урбонимикалық жүйе енгізілген, урбонимия, 2-ші шығарылымда (1978 ж.) – терминдер урбаноним (урбоним), урбанонимика, урбанонимия; 3-ші шығару (1986 ж.) – урбаноним терминдері, урбанонимика, урбанонимикалық модель, урбанонимикалық жүйе, урбанонимия.

Бір қызығы, бұл мақала атауындағы көрсеткіштің 2-ші шығарылымы Н.В.Подольская қате жіберілген: урбанонимия нұсқасының орнына урбонимия нұсқасы көрсетілген. Арнайы терминнің пайда болуына қарамастан, зерттеушілер сипаттама айналымының түрлі нұсқаларын немесе термин топоним. Мысалы, "Географиялық атаулар" жинағында «урбаноним» термині бір рет қана кездеседі. "Мәскеу топонимиясын зерттеу" еңбегінің мәтінінде де бұл сөз пайдаланылмайды. В.Суперанскийдің "Мәскеу қала ішіндегі объектілерді атау типологиясы" мақаласында да тек бір рет қолданыс тапқан.

Терминді қолдану жағдайы 2000-шы жылдары ғана өзгерді: ол диссертациялар мен ғылыми мақалалардың атауларында, қалалық топонимдердің ерекшеліктерін қарауға арналған жарияланымдарда, арнаулы сөздер тізбелерінде жүйелі түрде қолданыла бастады. Мәселен, 2000-ші жж. Диссертациялық кеңестің алдында қорғалған 10 диссертацияның атауында кездеседі. Ғылыми электрондық кітапхана жарияланымда «урбаноним» термині 60 рет қолданылады, оның 33-де ол негізгі сөз ретінде көрсетілген. Біз жоғарыда атап өткендей, урбаноним терминінің сөздік сипаттамасы алғаш рет берілген 1-ші басылым "Орыс ономастикалық сөздігі" болды. Н.В.Подольская оның түсіндірмесінде: "Урбаноним – топонимнің түрі. Кез келген қала ішіндегі топографиялық объектінің агроним, годоним, хороним деген сияқты өз есімі болады". Сөздіктің 2-ші басылымында урбанонимов: "агороним, годоним, қалалық хороним, эक्клезионим, ойкодомоним" деп берілген.

Көріп отырғанымыздай, сипаттама терминологиялық айналым жеке ғимараттың атауы ауыстырылды бір қабатты термин авторы ойкодомоним, тағы бір термин (эक्клезионим), олимпнің дербес түрі ретінде сөздіктің 1-ші басылымында тіркелген болатын, ал 2-ші басылымда қала ішіндегі объектілерге жатқызылған. Терминді сөздік түсіндірудің негізгі бөлігі ("кез келген қала ішіндегі топографиялық объектінің өз есімі"), біздің көзқарас, белгіленген құбылыстың мәнін дәл анықтайды. Дегенмен, ғылыми жарияланымдарда терминнің қолданылуын талдау көрсетілген мүмкін болатын өзгерісті көрсетеді мәндер: «қаланың атауы», «кез келген қала ішіндегі объектінің атауы», оның ішінде «коммерциялық объектінің атауы»: дүкен, кафе, мейрамхана және т.б.», "ауыл ішіндегі объектінің атауы».

Мәндерді трансформациялаудың бірінші нұсқасы Н. В. Подольскаяның сөздігінің 1-ші басылымында белгіленген: "кейде «ойконим» терминінің орнына «астионим» қолданылған. Мұндай қолдану, біздіңше, окказионалды болып табылады. Бұл іс жүзінде зерттеу тәжірибесімен расталмады. Мән трансформациясында барлық типтегі нысандардың бір ғана урбаноним терминімен аталуы жөнсіз санаймыз.

Сол секілді Т.В.Шмелева да өз зерттеуінде урбанонимге әлеуметтік институттардың, яғни олардың қызметі бойынша адамдардың бірлестіктерінің атаулары эргонимдерді де жатқызады. Дәл осылай зерттеуші Г.Х.Исмагилованың, Л.Н.Рабданованың еңбектерінде де орын алған. Алғаш рет мұндай түсіндіру зерттеуші А. М. Мезенконың "Урбанонимия Беларуси" еңбегінде көрінді. Зерттеуші урбаноним деп "қала ішіндегі объектілердің барлық атауларының жиынтығын" түсінетіндігін жеткізді (Урбанонимияға көшелердің, тұйық көшелердің, даңғылдардың,

өтпе жолдарының, тұйықтардың, және т. б.), аумақтық (алаңдар, саябақтар, саябақтар, базарлар, аудандар, тоғандар және т. б.) және ауқымды объектілерді (шіркеулер, костелов, монастырьлар, кинотеатр, қонақ үй, кафе, ескерткіштер және т. б. жатады)".

А.В.Суперанская: "қалаішілік нысандардың бүкіл атауларының жиынтығы урбанонимдер деп аталады» деп анықтама берген. Біз зерттеушінің еңбегін саралай келе автордың кейбір ғимараттар мен мекемелердің атауларын урбанонимдерге жатқызбаған тұстарын да атап өтуіміз қажет.

Сенат ғимарат ретінде-урбаноним. Сенат мекеме ретінде басқа жерде (мектепте), ал ғимаратта Төтенше жағдайларда Сенат госпиталді орналастыру. Ұйымдардың атауы, эргонимдер – кәсіпорындар, мекемелер өз есімдерінің дербес тобын құрайды, тек урбанонимдермен қиылысқан». Қазіргі орыс әдеби тілінің сөздігінде "топографияға қатысты; топографияға арналған топография". Сөзі екі мағынада қолданылады: (1) "бөлім 2) "географиялық қатынастағы елді мекенді немесе әкімшілік-аумақтық бірлікті сипаттайтын белгілер жиынтығы". Осылайша, топографиялық деп саналуы мүмкін жер бетінің белгілі бір нүктесіне дәл географиялық байланысы бар объект, мекен-жай оним функциясын білдіріп тұр. Эргонимдер топографиялық нысандар деп танылмайды, өйткені, урбанонимдерге қарағанда, олар қаланың ономастикалық кеңістігінің ядросында емес, керсінше, олар белгілі бір жерге байланыстырылмайды, оңай өзгереді және тез жоғалады, бір объектіден екіншісіне ауыстырылуы мүмкін. Айта кетейік, бір атау коммерциялық құрылымдар бір мезгілде болуы мүмкін елді мекендегі бірнеше объектілерге ("Алтындар", "Дина", "Анвар" және т. б. желілік атаулары). Сонымен қатар, бір коммерциялық объект бірнеше рет өз желі иесінің ауысуынан ("Универмаг" → "City ceter", "Клара Цеткин" → "Диана" → "АлемПлаза" және т.б.). Соңында, көптеген коммерциялық құрылымдар салыстырмалы түрде шағын үй-жайларды алады, яғни бір ғимараттың аумағында бірнеше түрлі мекемелер мен ұйымдар орналасуы мүмкін. "Ауыл ішіндегі объектілердің атауы" терминінің мәні өзгеруінің үшінші нұсқасы-соңғы жылдары пайда болды.

Елді мекен көшелерінің атауларын талдауға арналған зерттеу мәтіндерінде оны қолдануға арналған арнайы терминнің болмауы анықталып отыр. «Годоним» термині (қаладағы желілік объектінің атауы, оның ішінде даңғыл, көше, желілер, тұйық көше, кіреберіс, бульвар, жағалау атаулары) аз белгілі, сондықтан отандық ономастикада сирек қолданылады. ауылішілік топографиялық объектілер (көшелер), тұйық көшелердің, алаңдардың атауларын белгілеу үшін ғалым А.М.Мезенко «виконим» терминін ұсынып жүр).

Орыс ғалымдары Т.В.Шмелева да, В.И.Супрун де белгілі бір аумаққа бекітілген нысан атауларының жалпы «урбаноним» терминінің қанатының астына сыйятындығын атай келе, олардың нысандарына орай бөлешектенетінін де жоққа шығармайды. Мәселен, Т.В.Шмелева ойкодомонимдер мен экклезионимдерді бөле жара қарастырса, В.И.Супрун көпірлерге қатысты «урбофюроним» деген терминді алға тартып келеді. Қалай дегенде де бұл терминдердің орны бар. Десек те олардың қалқаны түпкі жүйесі сол қаланың орналасқан аумағына байланысты болуы себепті урбанонимдер шегінде қалып отыр. Қорыта келе айтарымыз, мәселе өте ауқымды екеніне көз жеткіздік. Оның тағы бір қыры - отандық, ұлттық негізде терминжасам мәселесі. Әлемдік көзқарасты елеп-екшей келе Ақмет Байтұрсынұлы қағидаларымен ұштастара келе пәнсөздерін қорыту болып отыр. Сондықтан оны түрлі бағытта жалғастыру аса маңызды. Урбанонимикалық теорияның дамуына жол аша келе, оның қазақ ғылымында толық қалыптастырып дербес түрде зерттеуге алу әлі келешектің еншісінде деп білеміз. Ең маңызды мәселе жаңа қазақ қоғамына арналған ономастикалық терминология сөздігін дайындауға кірісу болып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Белорусская ономастика. Топонимия [Текст]: учебное пособие / Под общ. ред. А. М. Мезенко. – Минск: Элайда, 2012. – 260 с.
2. Исмагилова, Г. Х. Языковые особенности наглядно-информационной атрибутики города в рамках реализации закона о языках Республики Татарстан: на примере казанских урбанонимов [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. Х. Исмагилова. – Казань, 2011. – 22 с. 5.
3. Мезенко, А. Виконимика как раздел топонимики: состояние, перспективы [Текст] / А. Мезенко // Nowe nazwy własne – nowe tendencje badawcze / ред. А. Cieślukowej [и др.]. – Kraków: PANDIT, 2007. – С. 379–390. 6.
4. Микротопонимия [Текст] / Отв. ред. О. С. Ахманова. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1967. – 156 с. 8.
5. НЭБ – Научная электронная библиотека eLIBRARY.RU [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://elibrary.ru>. – (Дата обращения: 01.05.2012).

УДК 811.161.1'373

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАИМЕНОВАНИЙ УЛИЦ ГОРОДА УРАЛЬСКА

Абдульманов А.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Статья посвящена рассмотрению проблем определения объема термина урбаноним в современной казахстанской ономастике. Автор анализирует границы этого понятия в публикациях по городской ономастике. В статье уточняется понятие урбанонима, предлагается относить к этому разряду онимов лишь названия топографических объектов. Автор считает недопустимым использование термина для обозначения названий коммерческих объектов и линейных объектов и площадей в сельской местности. В статье также анализируется употребление ряда терминов, входящих в урбанонимическое поле. Автор рассматривает проблемы использования термина ойкодомоним, подчеркивается недопустимость его употребления как синонима термина эргоним.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, собственное имя, городское онимическое пространство, урбаноним, виконим, ойкодомоним, эргоним.

ӘОЖ 81'19

Ы.Е.МАМАНОВТЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Қайыров А.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада ғалым Ы.Е.Мамановтың қазақ тілінің морфология саласына қатысты зерттеулері, әсіресе, етістікті, оның грамматикалық категорияларын зерттеудегі өзіндік өзіндік көзқарастары, тұжырымдары қарастырылады.

Кілт сөздер: морфология, грамматикалық категория, етістіктің негізі, күрделі етістік, қимылдың өту сипаты, есімше, көсемше, етістіктің шақтары, рай категориясы.

Ы.Е.Маманов – қазақ тіл білімінің әр саласынан артына құнды ғылыми мұра қалдырған көрнекті ғалым. Оның ғылыми еңбектерінің басым бөлігі қазақ тілі морфологиясының маңызды мәселелеріне арналған. Нақтырақ айтар болсақ, оның ғылыми мұрасы сөз және оның морфологиялық құрылымы, морфема, оның түрлері, шырай категориясы және оның ерекшелігі, қазақ тіліндегі көптік категориясы мен нөльдік форма мәселесі, етістік және оның категориялары сияқты ауқымды мәселелерді қамтиды. Ғалымның морфология саласы бойынша сол кезде айтылған құнды пікірлері мен ғылыми тұжырымдары күні бүгінге дейін өз маңызын жоймай, қазіргі тіл білімінің жаңа бағыттарымен, өзекті мәселелерімен сабақтасып жатыр[1].

Әрине, жоғары оқу орындарында қазақ тілі морфологиясы бойынша профессор А.Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі» негізгі оқулық ретінде оқытылады. Ал Ы.Маманов еңбектерінде осы аталған оқулықта жазылған мәселелерге қосымша немесе одан өзгеше, тіпті қарама-қарсы сипатта берілген пікірлер мен тұжырымдар молынан кездеседі. Ғалымның ғылымда әбден қалыптасқан, даусыз мәселелерді қайталамай, тіл білімі ғылымының қай мәселесіне болмасын өзіндік ой-пікірін, көзқарасын білдіріп, тілдік фактілерді басқа қырынан қарастырып зерделеуі оның ғылыми зерттеулерінің бір ерекшелігі болып табылады. Сондықтан оның жаңашыл ойлары қазақ тілінің функционалды грамматикасын қалыптастыруға қосылатын маңызды тұжырымдар болып саналады.

Ы.Маманов қазақ тілінде етістік формаларын лексика-грамматикалық сипатына қарай, ең алдымен, негізгі етістік және функциялық етістік деп екіге бөліп, одан кейін негізгі етістіктің өзін түбір етістіктер және модификациялы етістіктерге ажыратады. Түбір етістіктерге етістіктің негізгі лексикалық мағынасына ие болатын сөздерді, ал модификациялы етістіктерге белгілі бір қосымшалар немесе көмекші етістіктер арқылы үстеме грамматикалық мағына білдіретін етістік формаларын жатқызады.

Ғалымның етістік түбіріне байланысты айтқан ой-пікірлері мәселеге өзгеше қырынан үңіліп, тереңірек зерттеуге көмегін тигізеді. Мысалы, Ы.Маманов «Қазіргі қазақ тілі» оқулығындағы «етістіктің негізі деп – түбір күйінде тұра алатын, бұйрық райлы келер шақ етістіктің жекеше формасының II жақтағы анайы түрін айтамыз» деген анықтаманы мойындамайды. Ғалым «етістіктің негізі дегеніміз – ешбір грамматикалық формамен түрленбеген, ешбір грамматикалық категорияны қабылдамаған, яғни грамматикалық қатынасқа түспеген етістіктің түбірі» деп жаңаша анықтайды.

Ы.Маманов қазақ тілінде ең көп қолданылатын күрделі етістіктерге ерекше назар аударды. Жалпы, күрделі етістіктерді түр-түрге бөлу мәселесінде бірізділік жоқ. Жоғарыда аталған «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында күрделі етістіктің жасалуының үш түрі берілген: 1. Есім сөздер мен көмекші етістіктен құралған күрделі етістік. *Мысалы: серуен құр, көмек бер, жәрдем ет, т.б.* 2. Негізгі және көмекші етістіктен құралған

күрделі етістік. *Мысалы: ала кет, жинай сал, барып кел, т.б.* 3. Суреттемелі күрделі етістік. *Мысалы: түсінуші едік, бармақ болды, кешігіп қалған екенмін, т.б.*

Ал Ы. Маманов күрделі етістікті мағынасына қарай төрт түрге бөледі.

1. Кесімді күрделі етістік. Кесімді күрделі етістіктің алдыңғы сыңары өткен шақ көсемшенің -ып, -іп, -п тұлғасында келеді де көмекші етістікпен тіркеседі. Бұл форма іс-әрекеттің тиянақты, кесімді түрде өтетінін білдіреді. *Мысалы: алып бер, айтып жүр, жеп қой, көріп кел, т.б.*

2. Босаң күрделі етістік. Босаң күрделі етістіктің алдыңғы сыңары келер шақ көсемшенің -а, -е, -й тұлғасында қолданылады. Бұл форма сөйлеушінің іске немқұрайлы, босаң қарайтынын білдіреді. *Мысалы: ала кел, отыра кет, бере сал, жинай сал, т.б.*

3. Бейімдік күрделі етістік. Күрделі етістіктің бұл түрі мақсатты келер шақ көсемшенің -ғалы, -гелі, -қалы, -келі тұлғасы мен отыр, тұр, жүр, жатыр деген қалып етістіктерінің тіркесуі арқылы жасалады. Бейімдік күрделі етістік іс-әрекеттің басталар кезеңін және соған қимыл иесінің бейімделуін білдіреді. *Мысалы: жазғалы отыр, көргелі тұр, қайтқалы жатыр, кеткелі жүр, т.б.*

4. Қалау мәнді күрделі етістік. Алдыңғы сыңары -ғы, -гі, -қы, -кі тұлғалы қалау райлы етістік тәуелдік формада келіп, соңғы сыңары кел көмекші етістіктен болады.

Мысалы: барғым келеді, келгің келеді, айтқыңыз келеді, көшкісі келеді, т.б.

Қимылдың өту сипаты етістіктің дербес грамматикалық категориясы ретінде қазақ тіл білімінде алғаш И.Қ.Ұйықбаев еңбегінде айтылады. Ал Ы.Мамановтың сипат категориясына байланысты ойларын сараласақ, ғалым, ең алдымен, сөз мағынасына емес, сөз формасына баса назар аударғанын байқаймыз. Мұны ғалымның мына пікірінен білуге болады. «Қалып етістіктерінде шақтық форма жоқ, тек шақтық мағына бар. Қалып етістіктерінің бойындағы шақтық мағына оларға телулі шақтық мағына емес, олардың бойында шақтық мағынадан басқа, айталық, қимыл-күйді білдіру етістіктік мағына, қимылдың өту сипатын білдіру аспектуалдылық мағына, т.б. мағыналар бар». Ғалымның бұл пікірін басқа ғалымдар еңбектерінде айтылмаған соны пікір, жаңалық деуге болады.

Қимылдың өту ағымы мезгілмен өлшегенде әртүрлі болады. *Мысалы: Самат қымыз ішіп отырды. Самат қымызды ішіп жіберді. Самат қымызды іше салды. Самат қымызды ішіп қойды.* Мұның бәрі қимылдың өту сипатын көрсететін грамматикалық тұлғалар. Сонымен қатар, ғалымның көсемше тұлғалы етістіктердің қалып етістіктері мен өзге толымды етістіктер арқылы сипат категориясын жасауы туралы ой-пікірлері аналитикалық формалы етістіктер жайындағы күрделі зерттеуге негіз болған. Қимылдың жасалу кезеңдері мен тәсілдері бойынша етістіктерді жіктеуі қазіргі грамматика талаптарына толық сәйкес келмегенмен, функционалды грамматика тұрғысынан құнды пікір екендігін көрсетіп отыр.

Функционалды грамматикада қимылдың өту сипаты немесе амалдың өту сипаты деп аталып жүрген ұғым лингвистикада «аспектуальность» терминімен белгіленеді. Қалып етістіктері осы аспектуалдық мағынаны білдіруде маңызды рөл атқарады. Олар осы функционалды семантиканы білдіретін бірден бір тілдік құрал болып табылады. Қалып етістіктерінің функционалды семантикалық өріс жасаудағы қызметі функционалды грамматика мамандарының зерттеулерінде айтылып жүр.

Бұл айтылғандардан қалып етістіктері тек қана аспектуалды семантика ғана жасайды деуге болмайды. Ол басқа да функционалды семантикалық өрістерді жасауға қатынасады. Айталық, олар қимылдың өту сипатын білдіруден бұрын, ең алдымен, шақтық мағынаны білдіреді. Дәстүрлі грамматика тұрғысынан олардың құрылымдық функциясы нақ осы шақты білдіру делініп, нақ осы шақты білдіретін тілдік құрал, соның көрсеткіші ретінде қаралып жүр. Алайда бұл – біржақты пікір. Өйткені шақ тілдік жүйеде және сөйлеуде екі бағытта қызмет етеді. Аталған етістіктер тілдік жүйеде шақ көрсеткіші болса, сөйлеуде сөйлеу бірлігі болады. Олар нақ осы шақтық мағынаны ғана білдірмейді, сонымен қатар шақтық мағынаның басқа да реңктерін беруге қызмет етеді.

Сөйлеудегі шақтық мағына функционалды грамматикада «темпоральность» деген терминмен аталады. Темпоралдылықтың функционалды семантикалық өрісін жасауда қалып етістіктерінің өзіндік орны, тиісті қызметі бар. Олар темпоралдылық категориясының мағыналық қырларын білдіретін тілдік құрал болып табылады. Демек, қалып етістіктері Ы.Маманов көрсеткендей, бір ғана категорияның тілдік көрестекіші емес, ол аспектуалды, темпоралды, сондай-ақ басқа да қызметтерде жұмсалады.

Қазақ тілінде етіс категориясы, негізінен, морфологиялық тәсіл арқылы жасалады. Әрбір етіс түрі арнайы аффикстермен сипатталады және барлық етістіктен етіс формасын жасауға болады. Ы.Маманов етісті грамматикалық категория ретінде қарап, етіс жұрнақтарын форма тудырушы қосымшалар қатарына қосады.

«Қазіргі қазақ тілі» оқулығында етістің бес түрі беріледі: негізгі етіс, өздік, өзгелік, ырықсыз, ортақ етіс. Даулы мәселе негізгі етіс жайында. «Негізгі етістің арнаулы қосымшасы жоқ, ол басқа етіс түрлеріне негіз, таяныш болады» дейді А.Ысқақов.

Ал Ы.Маманов етістің бұл түрін жоқ деп есептеп, етістер саны төртеу дейді. Ол өз пікірін негізгі етістің көрсеткіш формасының жоқтығымен дәлелдейді. «Негізгі етіс жоқ, етістіктің негізі ғана бар» дейді ғалым.

Ы.Маманов қазақ тіліндегі салт және сабақты етістіктер мен етіс категориясын бір-бірімен тығыз байланыста қарастырады. Ол өздік, өзгелік, ырықсыз етіс мағыналары салт, сабақты етістіктердің грамматикалық формаларынан туындаған семантикалық ұғым деп түсіндіреді. Ы.Маманов зерттеулерінде етіс, негізінен, объектілік, субъектілік және көп мағыналық қатынастармен сипатталды.

Ы.Маманов етістіктің болымсыз түрінің үш варианты *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* жұрнақтарының, *емес* және *жоқ* сөздерінің әрқайсысының өзіне тән семантикалық ерекшелігі барын аңғара білген. *Мысалы: Біздің ауылға автолавка келмеді. Біздің ауылға автолавка келген жоқ. Біздің ауылға автолавка келген емес.* Бірінші, екінші сөйлем автолавка келмегені туралы жай хабарлау түрі айтылған. Үшінші сөйлем автолавка ешқашан келмегенін баса көрсетіп тұр.

Ы.Маманов қимыл есімі туралы да пікір білдірген. Тіл білімінде іс-әрекеттің атауы ретінде берілетін сөздер «қимыл есімі», «қимыл атауы», «тұйық рай», «тұйық етістік» сияқты терминдермен беріліп жүрді. Соңғы кездерде «қимыл есімі» деген ұғым тұрақталған. Ы.Маманов қимыл есімінің тұлғалық көрсеткіштері ретінде *-у* тұйық етістік формасын, *-ғы* және *-с* тұлғалы қимыл есімдерін атайды. *-У* тұлғалы тұйық етістікті ғалым әрбір дербес қимылды білдіретін етістік сөздің атауы болып саналады дейді. Оның есімдерше түрленуіне – көптелу, септелу, тәуелдену түріне тоқталып, омонимдік қатар түзетінін айтады. Зат есімге айналған тұйық етістік тұлғалы сөздерді мағынасы жағынан үй бұйымдары, құрал-сайман аттары, мекен-жай атаулары, дерексіз ұғымды білдіретін зат есімдер деп бөліп қарайды. Тұйық етістік тұлғасының омоним болып зат есімге айналуының екі түрлі белгісін ажыратады: 1. сөйлем ішінде контекске байланысты. 2. зат есімге айналған түріне етістіктің болымсыздық формасы (*-ма, -ме*) жалғанбайды. *Мысалы, омоним болып кеткен «көсеу» сөзінің қимыл есімі тұлғасында немесе заттық мағынада тұрғанын контекст арқылы анықтаймыз. Мысалы: көсеу ұзын болса, қолың күймейді (мақал). Күні бойы отты көсеумен болды.* Екінші сөйлемде көсеу сөзі қимыл есімі. Сондай-ақ тұйық етістік тұлғасына *-лық, -лік, -шы, -ші, -лы, -лі* жұрнақтары жалғану арқылы туынды түбір сөздер жасалатынын көрсетеді. Жалпы, Ы.Мамановтың қимыл есімдеріне берген сипаттамасы қазақ тілі грамматикасы үшін маңызды тұжырым.

Ы.Маманов рай категориясына қатысты да өзіндік пікірін білдіреді. Қазіргі қазақ тілінде райдың төрт түрі беріледі: ашық рай, бұйрық рай, шартты рай, қалау рай.

Ы. Маманов райды алтыға бөледі: ашық рай, бұйрық рай, шартты рай, қалау рай, шарттылық рай, өкініш рай. Ерекшелігі – райдың екі түрін қосады. Шарттылық рай – бір істің, қимылдың болу, болмауы екінші бір іске, қимылға байланысты екенін білдіретін етістіктің формасы. Ол болжалды келер шақ етістікке немесе өткен шақ етістікке еді көмекші етістігі тіркесу арқылы жасалады. *Мысалы: жорғалар едің, төгетін едім, т.б.*

Өкініш рай – сөйлеушінің не бөгде біреудің өткен кездегі бір істі істегені, не істемегені туралы өкіне сөйлегенін білдіретін етістік түрі. Ол тәуелдік жалғаулы тұйық етістікке немесе жіктік жалғаулы шартты райлы етістікке етті көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: баруым етті, келуің етті, алсам етті, көрсең етті, т.б.

Ы.Мамановтың етістіктің категориялары ішінде кеңінен зерттегені – есімше және көсемше категориялары, олардың тұлғалық, мағыналық ерекшеліктері. Ғалым «Етістік» атты еңбегінде есімшенің бес түрін көрсетеді: өткен шақ есімше, дағдылы есімше, болжалды есімше, ниет есімше, осы шақ есімше. Ы.Мамановтың бұл топтастыруы оқулықта берілген есімше түрлеріне белгілі дәрежеде сәйкес келеді. Мысалы, дағдылы есімше осы шақ есімшеге, болжалды мен ниет есімшелер келер шақ есімшеге сәйкеседі.

Сондай-ақ ғалым есімшенің салыстыру, мөлшер мағынасындағы семантикалық реңктерін танып, функционалды-семантикалық өрістер арқылы берілуінің кейбір түрлерін көрсеткен. *Мысалы: Дастарханда нанның бір жейтіндейі қалды. Шелектің түбінде қол шаятындай су қалды.*

Ы.Мамановтың көсемше туралы айтқан тұжырымдары кейбір өзіндік ерекшеліктері болғанымен, негізінен, өзге зерттеуші ғалымдар көзқарастарымен орайлас келеді. Ы.Маманов көсемшені мағынасы мен тұлғасына қарай үшке бөледі: өткен шақ көсемше, келер шақ көсемше, мақсатты көсемше. Ерекшелігі, -ғалы, -гелі жұрнақтары арқылы жасалатын етістікті мақсатты көсемше деп атайды. Жалпы, Ы.Маманов осы шақ категориясына келгенде өзге авторлармен келісе бермейді. Ол осы шақ категориясы формасыз беріледі. Оны тек контексте ғана ажыратуға болады деп есептейді. Өйткені қимылдың, оқиғаның дәл өту мезгілін сөйлемде нақты түрде мезгіл үстеулері және нумератив атаулар мен сан есімдер тіркесуі арқылы білдіре алады деп санайды.

Қазақ тілінде есімше, көсемше категориялары арқылы жасалатын шақ категориясы да Ы.Маманов назарынан тыс қалмаған. Ол шақ категориясының дәстүрлі үш түрін бөліп, әрбір шақты өз ішінен бірнеше түрге ажыратып, олардың тұлғалық, мағыналық ерекшеліктерін кеңінен жан-жақты зерттейді.

Қорыта айтқанда, Ы.Мамановтың қазақ тілінің негізгі морфологиялық категорияларын өзгеше ой елегінен өткізіп, өзіндік көзқарасы тұрғысынан сипаттап баяндауы оларды функционалды грамматика тұрғысынан зерттеудің бастамасы болды дей аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ы.Е.Маманов. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы, 2007ж.

УДК 81'19

ГРАММАТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ И.Е.МАМАНОВА

Кайыров А.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются исследования И.Е.Маманова в области морфологии казахского языка и, в частности, его взгляды и концепции в исследовании глагола и его грамматические категорий.

Ключевые слова: морфология, грамматическая категория, основа глагола, сложный глагол, характер протекания действия, причастие, деепричастие, времена глагола, категория наклонения.

УДК 336. (075)

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЖИВОТНОВОДЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ МОНГОЛЬСКИХ И ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ)

Мушаев В.Н.

Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г.Элиста

Аннотация: *С родным языком каждое следующее поколение получает лингвокультурный код, формирует национальный менталитет. Для межкультурной коммуникации необходимо знать особенности национального понимания действительности и способа восприятия действительности.*

Ключевые слова: *ат, лингвокультурология, лексема, мөрн, паремия.*

Люди видят сам мир или модель мира сквозь призму культуры и языка? Вопрос взаимосвязи языка и культуры является одной из наиболее актуальных проблем современности, исследованием которой занимается лингвокультурология, изучая языковую систему в связи с культурой, национальным менталитетом народа как комплексно, так и изучая частные аспекты национальной языковой картины мира, к которым относится животноводческая терминология.

Как известно, каждый этнос обладает определенным набором лексических единиц для обозначения животных и процессов, связанных с их хозяйственным использованием.

Содержательные единицы языка образуют лингвокультурный код – систему взаимосвязанных значений, отражающих, специфические, исторически обусловленные мировосприятие и миропонимание, присущие определенному языковому сообществу. Носитель языка формирует свое видение мира не только на основе самостоятельной переработки своих мыслей и переживаний, но и в рамках закрепленного в языке культурного опыта его языковых предков. Можно сделать предположение, что у каждого этнического общества существует своя определенная система животноводческих терминов, сложившаяся в исторически обозримом отрезке времени и пространства.

Язык называет то, что есть в культуре, а также сам развивается в культуре. Исследование национально-культурной специфики языка в рамках лингвокультурологического аспекта исследования значения слова предполагает не только выявление и описание национально-культурных сем в парадигме объяснительной лингвистики, но и их лексикографическую фиксацию. Культурно-специфические семантические особенности языковых единиц, которые отражают национально-культурный фрагмент языковой картины мира, позволяет выявить семантический анализ. Учитывая, что особую роль в познавательных процессах играет метафора, посредством которой наиболее наглядно отображается национальная специфика мировосприятия, важным является описание возможных моделей метафорического осмысления действительности представителями разных этносов.

В данной статье мы рассмотрим паремии слов «*мөрн*» и «*ат*» в калмыцком и татарском языках в качестве лингвокультурологического анализа.

Рассмотрим паремиологический материал лексем «*мөрн*» в калмыцком языке и «*ат*» в татарском языке. Паремиологическое поле лексемы составляют пословицы, поговорки, крылатые выражения, фразеологизмы, идиомы, идиоматические словосочетания.

В пословицах заключена народная оценка жизни, которая согласовывалась с образом жизни и мыслями многих людей. В них отражено мировоззрение общности, закреплёны знания об окружающем мире, передаваемые от поколения к поколению.

Анализ паремий в калмыцком языке.

Нами выявлены следующие паремии на основе изучения фольклора калмыков.

В таблице 1 представлен семантический анализ паремий слова **мөрн** и его синонимов в калмыцком языке: Таблица 1

№ пп	Паремия	Семантическое значение
1.	Эр залуһин чеежд эмэлтэ хазарта мөрн багтна. – В душе настоящего мужчины помещается конь с седлом.	Большой, широкий. Широта души. Целостность образа как такового
2.	Эр күн нег үгтэ, эр мөрн нег ташурта. – Настоящему мужчине достаточно одного слова, хорошему коню достаточно одной плети.	Сообразительный, умный
3.	Сэн залу зарһд унсн, цаһан мөрн бальчгт унсн мет. – Хороший мужчина, попавший в суд, то же, что и белая лошадь, попавшая в грязь.	Имеющий достоинство, честь
4.	Сэн залу – нутгин төлэ төрдг, сэн мөрн эзни төлэ төрдг. – Хороший мужчина рождается для славы родины, а хороший конь для хозяина.	Предназначение, миссия
5.	Күлг ижлән хээдг, күн һазран сандг. – Конь всегда скучает по своему табуна, а человек по родине.	Имеющий чувство принадлежности общности
6.	Ижлән салсн мөрн цуурмтха, иньгән салсн күн шуукрмтха. - Лошадь, отбившаяся от табуна, ржёт, человек вдали от любимой тяжело вздыхает	

Анализ паремиологического поля лексемы «**мөрн**» показывает, что национальное самосознание калмыков выделяет важными нижеперечисленные признаки:

- целостность образа (коня) как такового;
- умный, сообразительный;
- имеющий достоинство, честь;
- наделённый миссией, предназначением;
- имеющий чувство принадлежности общности.

Из двух лексем «**мөрн**» и «**күлгн**» в значении «лошадь» наиболее распространённой является «**мөрн**».

В языковом сознании калмыков «**мөрн**» это животное, которое рождается с предназначением, наделённое разумом, достоинством, чувствами подобно человеческим. Сравнение с человеком говорит нам о некоторой степени очеловечения «**мөрн**». Лингвокультурологический аспект описания слова «**мөрн**» содержит характеристику животного и признаки, свойственные «**мөрн**» как разумному существу.

Анализ паремиологического поля лексемы «**ат**» в татарском языке показывает, что национальное самосознание татар выделяет важными нижеперечисленные признаки:

- радость, возможность;
- способный заслужить добрую память;
- благосостояние. Надежда на лучшую жизнь.

Анализ паремий в татарском языке.

В таблице 2 представлен семантический анализ паремий слова **ат** и его синонимов в татарском языке:

Таблица 2

№ пп	Паремия	Семантическое значение
---------	---------	------------------------

1.	Сабан туге атлыныкы, туй –тунлынкы. - Сабантуй тому, у кого конь, свадьба тому, у кого есть шуба.	Радость. Возможность радоваться празднику (жизни) в полной мере.
2.	Ат алу – заслужить доброе имя	Оставить о себе память подобно памяти, оставленной лошастью
3.	Ат калдыру – оставить после себя доброе имя	
4.	Ат бәясе – высокая цена	Дорогой.
5.	Ат юк, арба юк, аннан калган бар да юк – ни коня, ни возу, ничего нет	Благосостояние. Надежда на лучшую жизнь.
6.	Атлы барып, жәяү кайту – надежды не оправдались	

В языковом сознании татар «**ат**» — это помощник человека, «проводник» в более обеспеченную жизнь, мерило благосостояния человека, заслуживающий того, чтобы о нём хранили добрую память.

Лингвокультурологический аспект описания слова «**ат**» представляется нам характеризующим качества животного и то, как живёт человек, обладающий им.

Таким образом, подводя итоги, можно сделать вывод о том, что лексемы «**мөрн**» и «**ат**» распространены в языках, однако наделены отличающимися лингвокультурными значениями при общей значимости в обеих культурах. В калмыцком языке мы остановились на пословицах, тогда как в татарском языке и на фразеологизмах. В калмыцком языке присутствует синоним «**күлгн**» слову «**мөрн**».

Мы несколько не претендуем на полноту и завершенность исследования, в данной статье предпринята лишь попытка исследования лингвокультурологического аспекта двух лексем из всего многообразия животноводческой терминологии калмыцкого и татарского языков.

Список литературы:

1. Бордаев Э.Ч., Джаминова Р.А., Каляев А.Л. и др. Под ред. Муниева Б.Д. Калмыцко-русский словарь. Элиста, 1977. 765 с.
2. Бардаев Э.Ч., Бадмаева В.Н., Пюрбеев Г.Ц., Муниев Б.Д., Мучкаева Н.В., Мушаев В.Н. Фразеологический словарь калмыцкого языка. Элиста, 2019. 284 с.
3. Грамматика калмыцкого языка. Элиста: Калмыцкое книжное изд-во. 1983. 335с.
4. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Казань, 1967. Т. 3. 1013 б.
5. Маклакова Е.А. Лингвокультурологические аспекты семантики имени собственного. Язык и национальное сознание. – 2011. Вып. 17. С. 104.
6. Сафиуллина Ф. С. Татарско-русский фразеологический словарь. Казань, 2001. 335 с.
7. Тодаева Б.Х. Пословицы, поговорки и загадки калмыков России и ойратов Китая. Элиста, 2007. 838 с.

ӘОЖ 336. (075)

ЖАНУАРЛАР ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ (МОҢҒОЛ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Мушаев В.Н.

Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

Аннотация: ана тілінде әрбір келесі ұрпақ лингвомәдени код алады, ұлттық менталитетті қалыптастырады. Мәдениетаралық қарым-қатынас үшін шындықты ұлттық түсінудің ерекшеліктерін және шындықты қабылдау әдісін білу қажет.

Түйінді сөздер: ат, лингвомәдениеттану, лексема, Марн, паремия.

ЭКОНОМИКА

УДК 332

ТҰРҒЫН ҮЙ-ҚҰРЫЛЫС СЕКТОРЫ- ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН МАҢЫЗДЫ БАСЫМДЫЛЫҚ

Габдуалиева Р.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Бұл мақала Қазақстандағы құрылыс компаниялардың мәселелері, құрылыс индустриясының басым бағыттары және құрылыстың даму болжамдары қарастырылған

Кілтті сөздер: өнеркәсіп, құрылыс, нарық, тұрғын үй, меншік, конъюнктура.

Тұрғын үй құрылысы Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясының басым бағыттарының бірі болып танылды және ол жалпы ұлттық сипаттағы неғұрлым маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Қазақстанның қазіргі әлеуметтік-экономикалық дамуы кезеңінде ұлттық экономиканың барлық салаларын модернизациялау маңызды стратегиялық бағыт болып табылады. Ел экономикасын көтеру, сондай-ақ халықтың басым бөлігінің өз тұрғын үй жағдайларын жақсартуға ұмтылысы республикада тұрғын үй құрылысының өзектілігіне себепші болды. Қазақстан Республикасы тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына «Дағдарыстан жаңару мен дамуға» атты 2009 жылғы Жолдауында тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласы, тұрғын үй құрылысы сияқты өзекті мәселелерге назар аударған. Қазақстандық заңгерлердің пікірінше, «тұрғын үй» және «тұрғын үй (тұрғын жай)» терминдерін бұлай талқылау олардың маңыздылықтарын теңестіреді. ҚР территориясындағы барлық тұрғын үй мемлекеттік тұрғын-үй қорын құрайды. Тұрғын үй заңында пайдаланылатын «тұрғын үй» термині тұрғын үйдің заңды тәртіп ерекшелігін жылжымайтын мүлік ретінде анықтайды. Тұрғын үй нарығының мәселелеріне арналған ресейлік әдебиеттерде «тұрғын үйдің» ерекшеліктерін және өзгешеліктерін көрсететін анықтамалар келесідей. «Тұрғын үй — бұл пайдалану құқығындағы немесе меншік құқығындағы адамдардың ұзақ және уақытша тұруына арналған ғимарат, үй».

«Тұрғын үй — бұл адамның өмір сүруімен және оның жанұясымен байланысты, жеке дербес және топтық қажеттіліктерді қамтамасыз етуші объект». «Тұрғын үй — бұл сәйкес заңдармен тұрғын үй қорына кіретін, жылжымайтын мүлік объектісі. Субъектіге иемденген мүлікті иемдену, пайдалану және билеу құқығы беріледі. Яғни, иемденген мүлік субъектінің меншігі екенін растайтын, құқықпен қамтылады». «Тұрғын үй — бұл адамның (немесе жанұяның) өміріне нақты тұрғын үй қызметтерін ұсынатын еңбек өнімі. Нарық экономикасында тұрғын үй — бұл адамдардың дамуына және өмір сүруіне жағдай жасайтын, тұтыну игілігі және капитал салу тәсілі болып табылатын тауар».

Тұрғын үй нарығы адамдардың қызметіне, экономикаға үлкен ықпал тигізеді, жалпы және арнайы функцияларды орындайды. Тұрғын үй нарығының қалыптасуына бірнеше шарттар болу қажет. Біріншіден, бұл жеке меншіктің көп түрлі формасы. Екіншіден, нарыққа тауардың сатушыдан сатып алушыға жылжуын қамтамасыз ететін нақты құқықтық-ұйымдастырушылық формалар қажет. Үшіншіден, өндірісіден сатып алушыға ақша-қаражатының айналымын ұйымдастыратын банкілік және несиелік жүйе болу керек[1].

Төртіншіден, тұрғын үй нарығының конъюнктурасы жайында толық, түсінікті және қолжетерлік ақпаратпен қамтып тұратын ақпарат жүйесі болу қажет. Бесіншіден, сатушы мен сатып алушының құқығына кепіл беретін сақтандыру мекемелері.

Алтыншыдан, тұрғын үй нарығы арнайы дайындалған мамандарды қажет етеді: риэлторлар, маркетингтер, делдалдар және т.б.

Қазіргі кезде тұрғын үй мүлігін азаматтық айналымға қаратудың ең кең тараған әдісі — бұл сату-сатып алу және жалға беру. Осы көзқарас бойынша тұрғын үй нарығының екі негізгі субъектілерін бөлуге болады:

- сатушылар/жалға берушілер;
- сатып алушылар/ жалға алушылар.

Тұрғын үй мүлігінің ұсынысының икемсіздігіне байланысты қысқа мерзімде бағаның біршама өзгеруі сұранысқа әсер етпейді. Бірақ бағаның жылдам шарықтауы басында ұзаққа созылатын ажиотажды сұранысты тудырады да, кейінен сұраныстың және қызмет белсенділігінің бірден түсуіне алып келеді. Ұсыныс та, сұраныс сияқты тұрғын үй нарығының маңызды сипаты болып табылады және нарықта ұсынылатын пәтерлер мен үйлер санын көрсетеді. Зерттеулер көрсеткендей, тұрғын үйдің ұсынысына көптеген факторлар әсер етеді, олардың ішінде: үйдің нарықтық бағасы, қаржы ресурстарының қолжетерлігі, құрылыстың бағасы, сонымен қоса құрылыс материалдарының бағасы, электро энергияға және көлік қызметтеріне тарифтер, қызмет белсенділігінің деңгейі және елдегі салық тәртібі, құрылысқа экономикалық және құқықтық шарттар алу және зоналық шектеулер, инвестициялау тәуекелділіктері, тұтынушылардың рационалды күтулері.

Тұрғын үй нарығындағы қысқа мерзімдегі ұсыныстың икемсіздігі және оның сұраныстың өзгеруіне тез жауап бере алмауы, сұраныс пен ұсыныс арасында тепе-тең бағаны орнатуға кедергі келтіреді. Бұл қосымша тәуекелділіктерді тудырады және операциялар бойынша банктік несиелерді жоғарлатады. Ұсыныс жалпы экономиканың шаруашылық конъюнктурасымен және саланың жағдайымен байланысты. Тұрғын үй ұсынысы көбінесе ел экономикасының қай цикл фазасында тұрғанына және осы циклдің әрбір фазасының ұзақтығына тәуелді. Тұрғын үй құрылысына инвестиция өндірістің өрлеуіне және төмендеуіне байланысты. Сонымен қатар демографиялық тербелу — тұрғын үй сұранысының тербелуінің басты себебі. Үй құрылыс көлемінің артуы, басқа тұтыну тауарлар өндірісімен салыстырғанда экономика үшін көп қаржыны және күш салуды қажет етеді. Сондықтан экономикалық цикл фазалар ұзақтығының болжамалы бағалары үлкен маңызға ие. Өрлеудің және жанданудың қысқа мерзім кезеңдер шегінде тұрғын үй құрылысы басталады және оны сату қамтамасыз етіледі.

Ұсыныс пен сұраныс арасындағы тепе-теңдікке баға реттеушілігі арқылы жету мүмкіндігі шектеулі, себебі сатушылар мен сатып алушылар саны ғана емес, сонымен қатар тауар саны да шектеулі. Басқа нарықтарға қарағанда сұраныс пен ұсыныс икемсіз. Тұрғын үй мүлігі өтімділігі төмен тауар ретінде сипатталады.

Жүзеге асатын келісім-шарттардың шығындары жоғары, олар келесілерден тұрады:

- бір жолғы төлеулер, салыстырмалы ірі инвестициялар;
- объектіні функционалды түрде қамтамасыз етуге жұмсалатын шығындар;
- жылжымайтын мүлікке салық;
- мемлекеттік баж салығы және келісімдердің басқа да жинаулары.

Тұрғын үй нарығының жағдайы ел экономикасының жағдайымен тығыз байланыста, сонымен қоса ол осы жағдайдың индикаторы болып табылады: егер жылжымайтын мүлік нарығында жағдай нашарласа, онда жалпы экономика жағдайының нашарлануын күту қажет; егер жылжымайтын мүлік нарығында жағдай жақсарса, онда нақты экономикада да жоғарлауды болжауға болады. Басқа жағынан, тұрғын үй нарығы ұлттық экономиканың дамуына, ең біріншіден, экономиканың нақты секторына ықпал етеді. Тұрғын үй нарығының дамуы аралас (шектестік) экономика саласының өнімдеріне сұраныстың жоғарлауының факторы болып табылады. Мысалға, құрылыс жұмыстар, құрылыс материалдар, жиһаздар және басқа да ұзақ мерзімді пайдаланылатын заттар. Тұрғын үйді сатып алу жиынтық сұранысты жандандырады және тұтынудың шектік

бейімділігін өсіреді. Осыған байланысты Дж. М. Кейнс айтқан: «Шығындар нәтижесі ретінде алынған табыс, экономикада экономикалық қатынастардың басқа қатысушылар табысы ретінде қайта-қайта пайда болады, себебі әрбір алушы өз тұтынуын және салықтарды төлейді».

Жылжымайтын мүлік нарығының дамуын экономикада жалпы ішкі өнімінің (ЖІӨ) жоғарлауын қамтамасыз ететін құрал ретінде қарастырылуы кездейсоқ емес. Әлемдік тәжірибе тұрғын үй нарығында 15–20 жыл сайын жандану мен басылу болатынын дәлелдейді, сонымен қоса әрбір цикл өзінің себептерімен, ұзақтығымен, тереңдігімен және әр түрлі меншік түріне, аймақтарға әсерімен ажыратылады. Тұрғын үй нарығының дамуының циклі негізгі төрт фазаны қамтиды: жандану, белсенді өсу, ұсыныс артықшылығы және басылу[2].

Атап кету қажет, тұрғын үй нарығының дамуындағы циклдар экономиканың басқа салаларының циклдарымен уақыт бойынша сәйкес келмейді. Ресейлік зерттеушілер 1998 жылғы экономикалық дағдарысты талдау нәтижелеріне сүйене отырып, тұрғын үй нарығының циклігіне өз көзқарастарын ұсынады. Ұлттық экономикамен салыстырғанда, Ресейдің тұрғын үй нарығы дағдарыс нәтижелерін ұзағырақ сезді. Бірақ бұл жағдайда тұрғын үй нарығы дағдарыстың басты себебі болмады. Экономиканың дағдарысқа ұшырауына сыртқы себептер ықпал етті. Тұрғын үй нарығының өзгеше ерекшеліктері тұрақсыздандырғыш факторларды бірден жоюға мүмкіндік бермеді. Бірақ тұрғын үй нарығы экономиканың жандануының хабаршысы да болмады. Дағдарыстан ең алғашқы болып өндірістік емес салалар шығады, содан кейін ғана нақты сектор дами бастайды. Егер де айналымға тәуекелділігі төмен, тұрақты және жоғары өтімді ипотекалық бағалы қағаздарды енгізгенде, тұрғын үй нарығының экономикаға ықпалы үлкен болар еді. Ипотекалық нарығы жақсы дамыған елдерде ипотекалық бағалы қағаздар экономикаға мемлекет тұрғысынан және халықтың төлемқабілетті сұранысын жоғарлатуға тұрақтандырғыш әсер береді. Нарық циклінің қай фазасында тұрғанын білу жылжымайтын мүлік объектілеріне инвестициялау стратегиясын құрудың қажетті шарты болып табылады. Бұл жағдайдағы тиімді инвестициялық саясат нарықта бар мүмкіндіктерді пайдалануын ғана білдірмей, сонымен қатар нарықтың мүмкін теріс динамикасының ең ықтимал және потенциалды қауіпі дұрыс бағаланады. Бұл өз кезегінде, потенциалды тәуекелділіктерді дәлелдемелі бағалауға және оларды ең оңтайлы диверсификациялау есебімен инвестициялау стратегиясын құрастыруға мүмкіндік береді. Нарық цикл фазасын анықтаумен қатар, нарықтың даму қарқынын және тербелісін талдау және есептеу ерекше маңызға ие. Тұрғын үй нарығының тербелісі — бұл бір-екі күннен бірнеше айға созылатын бағалардың және жалға беру ставкаларының қысқа мерзімдік өзгеруі. Тұрғын үй нарығының тербелісі сұраныс пен ұсыныстың әрекеттесуінің нәтижесі болып табылмайды. Ол нарыққа сырттан әсер ететін күштердің себебі болып табылады. Тұрғын үй нарығының қарқыны — бұл сұраныстың қарқыны немесе ұзақ мерзімдік қозғалысы. Қарқын (тенденция) жиі демографиялық көріністің өзгерісінің нәтижесі болып табылады. Қарқын өте баяу өтеді; қысқа мерзімде тұрғын үй сұранысына әсері аз, ал ұзақ мерзімде сұранысқа ықпалы мол болуы мүмкін[3].

Қазіргі уақытта алғашқы нарыққа қарағанда қайталама нарықтағы үйдің бағасы 2,5-4,5 есе асып отыр. Бұл дегеніміз тұрғын үй ипотекалық несиелеу нарығының бірінші кезеңдегі дамуын және тұрғын үй ипотекалық нарығының несиелеу механизмінің қалыптасуын сипаттайды. Соның нәтижесінде қайталама нарықтағы тұрғын үйлердің бірінші кезекті несиелеу объектісіне айналып отырғандығын көрсетеді. Мұның басты себебі, қазіргі тұрғын үйдің қорының көп бөлігінің ескі үйлерден тұратындығын дәлелдейді.

Тұрғын үйді ипотекалық несиелеу өнімдеріне қатысты төлем қабілеттілік сұранысты талдауда, біріншіден, халық үшін тұрғын үй мен тұрғын үй несиесінің қолжетімділігіне, екіншіден, оларға деген потенциалды төлем қабілетінде сұраныстың болуына көңіл бөлу қажет. Осындай параметрлерді сандық бағалау тұрғын үйді

ипотекалық несиелеудің дамуына қажетті және пайдалы шешім жасауға мүмкіндік береді.

Тұрғын үй құрылысының қаржыландыруда мемлекеттік ролі зор. Мемлекет бюджеттік қаржылар есебінен тұрғын үй құрылысын тікелей қаржыландырады. Бұл жерде бюджеттік қаражат қаржы операторына ақылы және қайтару шартымен ұзақ мерзімге беріледі.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында АҚШ, Германия және Малайзия мемлекеттерінің тәжірибесін ескере отырып, жасалынған тұрғынүй ипотекалық несиелерін берушілер екі деңгейден тұрады:

- бірінші деңгейде – алғашқы тұрғын үй ипотекалық несиесін берушілер, соның ішінде: банктер мен банктік емес ұйымдар;

- екінші деңгейде – алғашқы тұрғын үй ипотекалық несиесін берушілерден берген несиелері бойынша талаптарын және кепіл құқықтарын сатып алуды жүзеге асыратын, қайта қаржыландырушы ұйымдар.

Тұрғын үй ипотекалық несиесін беруші екінші деңгейлі банктерді және жаңадан құрылған мамдандырылған «Тұрғын үй құрылыс жинақ банкі» АҚ және банктік емес ұйымдарға банктердің құрылтайшылығымен ашылған ипотекалық компаниялар жатады.

Құрылыс және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық істері агенттігі 2020 жылға дейін есептелген «Қолжетімді баспана – 2020» бағдарламасын әзірледі. Бағдарламаның мақсаты халықты қолжетімді баспанамен қамтамасыз ету мақсатында тұрғын үй құрылысының даму мәселелерін кешенді шешу болып табылады. Бағдарламаны іске асыру нәтижесінде: 2012–2020 жылдары қаржыландырудың барлық көздері есебінен жалпы алаңы 69050,0 мың шаршы м тұрғын үй пайдалануға беруге жоспарланып отыр, оның ішінде 2012 ж. — 6050,0 мың шаршы м, 2013 ж. — 6600,0, 2014 ж. — 6900,0, 2015 ж. — 7200,0, 2016 ж. — 7600,0, 2017 ж. — 7700,0, 2018 ж. — 8000,0, 2019 ж. — 9000,0, 2020 ж. — 10000,0 мың шаршы м. «Самұрық-Қазына» АҚ-тың меншікті қаражаты және Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының қаражаты есебінен 2013 ж. — 60,0 мың шаршы м, 2014 ж. — 90,0, 2015–2020 жж. 150,0 мың шаршы м тұрғын үй салынатын болады. Құрылыс материалдары өнеркәсібі, электротехникалық, металлургия және химия өнеркәсібі өнімдерін, сондай-ақ жаңа тұрғын үйді жайластыру бұйымдарын шығаруды арттыру есебінен сабақтас салаларда мультипликативтік тиімділік күтілуде[4].

Соңғы үш жылда республикада жалпы 268 900 бірлік тұрғын үй пайдалануға берілді, оның ішінде 95 897 жеке тұрғын үй және тұрғын үй бағдарламалары шеңберінде 60 мыңнан астам пәтер.

2018 жылдың қаңтар – ақпан айларының қорытындысы бойынша 1,9 млн. шаршы метр тұрғын үйдің жалпы ауданы пайдалануға берілді, оның ішінде 1,7 млн. шаршы метрін немесе 89 % жеке құрылыс салушылар мен тұрғындар пайдалануға берді. Сандық мәнде 16 525 бірлік тұрғынжай, оның ішінде – 5 663 жеке тұрғын үй пайдалануға беріледі.

Мемлекет тұрғын үй құрылысының қарқынын қолдау және халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету мақсатында жан-жақты шаралар қабылдап жатыр.

Атап айтқанда, Қазақстан Республикасында тұрғын үй құрылысын дамытудың 2005 – 2007 жылдарға және 2008 – 2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламалары, Қазақстан Республикасы құрылыс индустриясын және құрылыс материалдары өндірісін дамыту жөніндегі 2010 – 2014 жылдарға арналған бағдарламасы, Қазақстан Республикасындағы тұрғын үй құрылысының 2011 – 2014 жылдарға арналған бағдарламасы, «Қолжетімді тұрғын үй – 2020» бағдарламасы табысты іске асырылды.

Осы бағдарламалар шеңберінде тұрғын үй құрылыс жинақтары жүйесі арқылы өткізілетін кредиттік тұрғын үй салу схемалары әзірленді және қолданылуда, коммуналдық тұрғын үй қорының тұрғын үйлерін салу қайта басталды, ЖАО мен

квазимемлекеттік сектор субъектілері жалға берілетін тұрғын үй секторын дамыту бойынша шаралар қабылдады, жеке құрылыс салушылардың коммерциялық тұрғын үй салуына және тұрғын үй құрылысы салынатын аудандарға ИКИ-ді дамытуға және жайластыруға қолдау көрсетілді.

Құрылыс жұмыстары көлемінің өсуіне бірінші кезекте 2015 жылдан бастап жалға берілетін, кредиттік және коммерциялық тұрғын үйлердің құрылысын қаржыландыру үшін Қазақстан Республикасының Ұлттық қорынан қаражат бөлуді көздейтін "Нұрлы жол" мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру және тұрғын үйлерді іске қосу себеп болды.

«Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде 2016 жылдан бастап кредиттік тұрғын үй құрылысын тездету үшін ЖАО-ның бағалы қағаздар шығаруы есебінен әрбір 2 жыл сайын қаражаттың айналымға түсуін және оларды ЖАО-да есепте тұрған кезектегі адамдар және ҚТҚЖБ салымшылары үшін тұрғын үй құрылысын қаржыландыратын оператор болып табылатын "Бәйтерек девелопмент" АҚ сатып алуын қамтамасыз ететін тетік енгізілді[5].

Мемлекеттік қолдаудың арқасында 2018 жылға қарай тұрғын үй құрылысының жыл сайынғы көлемі 11 млн. шаршы метр тұрғын үйден асып кетті.

Қазақстанда халықтың тұрғын үймен қамтамасыз етілуі 2005 жылдан бері 20 %-ға өсті және 2017 жылға қарай бір адамға шаққанда 21,4 шаршы метрді құрады.

Бүгінгі күні Қазақстанда тұрғын үй жылжымайтын мүлкіне сұраныс көлемі ұсыныс көлемінен едәуір артық және халықтың көші-қоны, демографиялық ахуалдың жақсаруы, урбандалу сияқты факторлар сұранысты арттырып отыр.

Құрылыс белсенділігін бір адамға ағымдағы деңгейде ұстап тұру үшін 2031 жылға қарай мемлекеттік және авариялық үйлерде тұратын адамдарды қоспағанда, халықтың болжамды саны 20,7 млн. адам болған кезде тұрғын үй құрылысының жылдық көлемін 30 млн. шаршы метрге дейін ұлғайту қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тұрғын үй қатынастары туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 сәуірдегі N 94 Заңы.
2. Казакова, Н.В. Экономика и организация инвестирования в строительстве: оқу құралы / Н.В. Казакова, А.Н. Плотноков. - М.: Альфа-М, 2017. - 224 б.
3. Михайлов, А.Ю. Организация строительства: оқу құралы / А.Ю. Михайлов. - Вологда: Инфра-Инженерия, 2016. - 172 б.
4. Қазақстан Республикасының «Қолжетімді тұрғын үй – 2020» бағдарламасы
5. «Нұрлы жол» инфрақұрылымды дамытудың 2015 - 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту және «Мемлекеттік бағдарламалар тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы № 957 Жарлығына толықтыру енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы.

Удк 332

ЖИЛИЩНЫЙ СЕКТОР - ВАЖНЫЙ ПРИОРИТЕТ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЙ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Габдуалиева Р.С.

Западно – Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы строительных компаний в Казахстане, приоритеты строительной отрасли и прогнозы развития строительства.

Ключевые слова: промышленность, строительство, рынок, жилье, недвижимость, конъюнктура.

УДК 06.77.01

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИНВЕСТИЦИИ В ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ

Есеналиев Б.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск.

Аннотация: В статье проанализированы вопросы, касающиеся понятия «инвестиция», «человеческий капитал», исторического осознания необходимости инвестиций в человека, рассмотрена структура инвестиций согласно человеческого капитала, а также связанные с ними риски. Сформулированы факторы, влияющие на формирование человеческого капитала, без которых невозможна реальная количественная оценка инвестиций.

Ключевые слова: человеческий капитал, инвестиции, трудовые ресурсы, критерии, заработная плата, образование, концепция развития, риски.

Инвестиции в человеческий капитал — это затраты, произведенные в целях будущего увеличения производительности труда работников и способствующие росту будущих доходов как отдельных носителей капитала, так и общества в целом.

Источниками инвестиций в человеческий капитал следует считать вложения на уровне семьи, фирмы, государства и самого индивида. Правительства тратят государственные средства на образование, потому что хорошо образованное население поможет ускорить развитие страны. Работодатели готовы повышать квалификацию своих работников, поскольку они ожидают, что их расходы окупятся и они получают дополнительную прибыль благодаря более высокой производительности труда работников. А сами люди часто готовы тратить не только время, но и деньги, чтобы получить образование, так как в большинстве стран более образованные, обладающие лучшими навыками работники способны заработать больше.

К инвестициям в человеческий капитал относят расходы на поддержание здоровья, на получение общего и специального образования; затраты, связанные с поиском работы, профессиональной подготовкой на производстве, миграцией, рождением и воспитанием детей, поиском экономически значимой информации о ценах и заработках и т.д. Для работника экономический эффект инвестиций выражается в его доходах. Для фирмы, вкладывающей деньги в развитие персонала в повышении производительности труда. Для общества в целом — в поддержании конкурентоспособности национальной экономики и росте ВВП.

К.Макконнелл и С.Брю выделяют три вида инвестиций в человеческий капитал:

- расходы на образование, включая общее и специальное, формальное и неформальное, подготовку по месту работы;
- расходы на здравоохранение, складывающиеся из расходов на профилактику заболеваний, медицинское обслуживание, диетическое питание, улучшение жилищных условий;

- расходы на мобильность, благодаря которым работники мигрируют из мест с относительно низкой производительностью в места с относительно высокой производительностью.

Структура вложений в человеческий капитал включает в себя следующие виды инвестиций:

- 1) образование, подготовка на производстве, здравоохранение;
- 2) поиск информации и миграция; фундаментальные научные разработки;
- 3) экология и здоровый образ жизни;
- 4) культура и досуг.

Из всех видов инвестиций в человеческий капитал наиболее важными являются вложения в здоровье и в образование. Общее и специальное образование улучшают качество, повышают уровень и запас знаний человека, тем самым увеличивают объем и качество человеческого капитала.

Инвестиции же в высшее образование способствуют формированию высококвалифицированных специалистов, высококвалифицированный труд которых оказывает наибольшее влияние на темпы экономического роста.

Сегодня одним из важнейших компонентов вложений в человеческий капитал во всех странах являются расходы на обучение на производстве. В любом обучающем проекте до 80% знаний приходится на самостоятельное обучение. Особенно это относится к профессиям специалистов — исследователей, учителей, инженеров, экспертам по компьютерам и т.д., которые призваны непрерывно обновлять квалификацию через индивидуальное изучение литературы, использование независимых обучающих программ, обучение на примере деятельности, опыта и оценок (мнений) других людей.

Инвестиции в образование по содержательному признаку обычно разделяют на формальные и неформальные. Формальные инвестиции — это получение среднего, специального и высшего образования, а также получение другого образования, профессиональная подготовка на производстве, различные курсы, обучение в магистратуре, аспирантуре, докторантуре и пр. Неформальные - это самообразование индивида, к этому виду относится чтение развивающей литературы, совершенствование в различных видах искусства, профессиональное занятие спортом и пр.

Наряду с образованием наиболее важными являются капиталовложения в здоровье. Это приводит к сокращению заболеваний и смертности, продлеванию трудоспособной жизни человека, а следовательно, времени функционирования человеческого капитала. Состояние здоровья человека — это его естественный капитал, часть которого является наследственной, а другая — приобретенной в результате затрат самого человека и общества. В течение жизни человека происходит износ человеческого капитала. Инвестиции, связанные с охраной здоровья, способны замедлить данный процесс.

Источником вложений в человеческий капитал может выступать государство (правительство), негосударственные общественные фонды и организации, регионы, отдельные фирмы, домохозяйства (индивиды), международные фонды и организации, а также образовательные учреждения.

Факторы, влияющие на формирование человеческого капитала:

Экологические 1. Общее экологическое состояние. 2. Качество питьевой воды и продуктов питания. 3. Природно-климатические условия. 4. Санитарно-гигиенические условия труда

Экономические 1. Номинальные и реальные доходы населения. 2. Деление доходов по группам. 3. Показатели бедности. 4. Доступность товаров и услуг. 5. Уровень инфляции. 6. Покупательская способность национальной валюты. 7. Чистый национальный доход в расчете на душу населения. 8. Кредитно-финансовый механизм.

9. Налоговая система. 10. Уровень специализации и кооперации производства. 11. Уровень развития внешнеэкономических связей страны

Социально-экономические 1. Общий уровень образования и профессиональная подготовка населения. 2. Состояние здоровья и культуры. 3. Система стимулирования труда. 4. Уровень развития социальной инфраструктуры предприятия. 5. Уровень технико-экономического развития предприятия

Демографические 1. Численность населения. 2. Половозрастная структура населения. 3. Темпы природного прироста населения. 4. Средняя продолжительность жизни. 5. Миграция населения

Производственные 1. Рынок труда; спрос на рабочую силу. 2. Условия использования рабочей силы. 3. Повышение квалификации. 4. Социальное развитие персонала

В тоже время при принятии решений об инвестировании в человеческий капитал необходимо учитывать, что существуют определенные трудности предвидения будущей ценности человеческого капитала. Риск инвестиций в человеческий капитал — это возможность того, что накопленный человеческий капитал не принесет ожидаемой отдачи, не будет востребован на рынке труда или возможность перехода высококвалифицированных специалистов в другую компанию.

Инвестирование в человеческий капитал — высокорисковая деятельность в силу своей продолжительности и неопределенности; последнее обстоятельство связано с качеством накапливаемого капитала. Риски инвестирования в человеческий капитал можно с определенной долей условности раз делить на два вида: структурные и неструктурные. Первые являются результатом общих структурных изменений в экономике, которые во многом связаны с неполнотой информации на рынке труда; они неизбежны по определению. Существование неструктурных рисков — результат наличия/отсутствия каких-либо качеств работника (возраст, происхождение, доступность ресурсов и т.д.). Работники представляют собой набор простых и сложных производительных и непроизводительных сил. Некоторые производительные свойства важны для определенных видов деятельности и бесполезны для других (например, знание редких языков для филолога и инженера). Неструктурные риски можно устранить, но вопрос заключается в желательности такого устранения в каждом конкретном случае.

Подводя итог, можно отметить, что только благодаря эффективным инвестициям формируется человеческий капитал, и этим он подобен физическому капиталу. Инвестиции оправданы, если они обладают достаточно высоким уровнем окупаемости и рентабельности, их основными видами являются специальная подготовка, физическое состояние человека, эмоциональное поведение сотрудников. В формировании человеческого капитала участвуют различные факторы, которые нельзя упускать из внимания при расчете норм отдачи от инвестиций.

Также стоит отметить что, несмотря на то, что инвестиции носят сугубо индивидуальный характер, многие компании считают инвестиции в человеческий капитал рискованными. Основанием для такого мнения является возможность перехода высококвалифицированных специалистов в другую компанию, тем не менее большинство компаний осуществляют инвестирование в человеческий капитал, что позволяет обеспечивать доход не только в денежной форме, но и в виде морального, психологического удовлетворения, повышения социального статуса самого носителя человеческого капитала.

Список литературы:

1. Дятлов С. А. Теория человеческого капитала. СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1996. 141 с.

2. Добрынин А.И., Дятлов С.А., Цыренова Е.Д. Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования. - СПб.: Наука, 1999. - С. 39.
3. Корчагин, Ю.А. Широкое понятие человеческого капитала [Текст] / Ю.А.Корчагин. - Воронеж: ЦИРЭ, 2009.
4. Беккер, Г. Человеческий капитал (главы из книги). Воздействие на заработки инвестиций в человеческий капитал [Текст] / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. - № 11. - Ноябрь 1993 г. - С. 19-145.
5. <https://articlekz.com/article/10736>

ОӘЖ 06.77.01

АДАМИ КАПИТАЛҒА ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Есеналиев Б.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалада "инвестиция", "адами капитал" ұғымдарына, адамға инвестициялардың қажеттілігін, тарихи түсінуге қатысты мәселелер талданды, адами капиталға сәйкес инвестициялардың құрылымы, сондай-ақ олармен байланысты тәуекелдер қарастырылды. Адам капиталын қалыптастыруға әсер ететін факторлар тұжырымдалды, оларсыз инвестицияларды нақты сандық бағалау мүмкін емес.

Кілтті сөздер: адами капитал, инвестициялар, еңбек ресурстары, өлшемдер, жалақы, білім беру, даму тұжырымдамасы, тәуекелдер.

УДК 338(574.1)

РАЗВИТИЕ И ПОДДЕРЖКА МАЛОГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Богдашкина И.В.

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г.Уральск

Аннотация: В статье рассмотрены современное состояние малого и среднего бизнеса в Казахстане, развитие которого является одной из приоритетных задач государственной политики. Успешная реализация развития малого и среднего бизнеса определяет дальнейшее экономическое и политическое развитие страны. Поэтому принимаемые меры по формированию эффективной институционально-правовой и финансово-экономической поддержки развития малого и среднего бизнеса создает благоприятные условия для оздоровления экономики в целом.

Малый и средний бизнес в Казахстане продолжает испытывать серьезные трудности, для преодоления которых необходима последовательная работа, прежде всего, по дальнейшему совершенствованию законодательства, финансовой поддержки, повышению эффективности региональных программ развития, по устранению административных барьеров и преодолению коррупции, по повышению инновационного потенциала, а также по развитию предпринимательского образования.

Создавая соответствующие условия, обеспечивающие комплексную поддержку малого и среднего бизнеса на общегосударственном и региональном уровнях, и возможности для его относительного безрискового финансирования (кредитования),

извлечения нормальной нормы прибыли, то денежные средства инвесторов неизбежно устремятся в малый и средний бизнес, содействуя тем самым не только становлению и развитию последнего, но и повышению на этой основе эффективности экономики в целом.

Ключевые слова: экономика, малый и средний бизнес, рынок, предпринимательство, предприятие, производство, занятость, безрисковое финансирование, государственная поддержка, правовая защита.

Развитие малого и среднего бизнеса - основа экономики любой страны. Без развитого малого и среднего предпринимательства сложно говорить о стабильности макроэкономической ситуации государств. Вследствие этого, еще на заре независимости малый и средний бизнес был определен в Казахстане как важнейший сектор экономики. Всесторонняя поддержка малого и среднего бизнеса всегда была приоритетом государственной политики. Именно благодаря этому, несмотря на сложную экономическую ситуацию в стране в 1990-е годы, число субъектов малого и среднего предпринимательства постоянно росло. На сегодняшний день в стране зарегистрировано почти 840 тысяч субъектов малого и среднего предпринимательства. Доля этого сектора в ВВП страны составляет около 30%.

В ходе экспертного опроса, проведенного среди специалистов, имеющих непосредственное отношение к малому и среднему бизнесу, было выявлено, что в нашей стране созданы необходимые условия для интенсивного развития малого и среднего предпринимательства. При этом 37,5% опрошенных расценили эти условия как нормальные, столько же участников опроса заявили, что «условия есть, но существуют отдельные проблемы», и 18,8 % экспертов дали ответ: «в целом главные, определяющие условия созданы» /1/.

Что же касается оценок результатов, к которым должно привести развитие этой сферы, то они по приоритетности распределились таким образом: возникнет базовая основа среднего класса, экономическая и финансовая сферы страны приобретут еще большую устойчивость, значительно вырастет валовой продукт и уровень жизни, исчезнут наиболее серьезные проблемы занятости. Сферы, в которых сегодня в республике задействованы мелкие и средние предприниматели, отличаются широким разнообразием: одни граждане нашли свою нишу в торговле, другие активно занялись предоставлением населению всевозможных услуг, третьи сосредоточились на производстве товаров широкого потребления.

Количество граждан, решивших вести собственный бизнес, вне всякого сомнения, напрямую зависит от тех условий, которые создает государство для развития мелкого и среднего предпринимательства. По результатам опроса для успешного развития малого и среднего бизнеса необходимо:

- изменить правила регистрации, лицензирования, сертификации и т. д. (75,0% респондентов);
- улучшение система налогообложения предпринимателей (62,5%);
- совершенствование финансово-кредитной регуляции (56,3%);
- упрощение отчетности и бухучета (25,0%)
- обеспечение безопасности бизнеса (25,0%)
- улучшение информационного обеспечения граждан, работающих в этой сфере (25%);
- совершенствование лизингового обслуживания заявили (6,3%).

По мнению экспертов, ожидать крупных успехов в развитии казахстанского малого и среднего предпринимательства в ближайшие годы вполне возможно (отметили 68,8% респондентов). Одной из главных причин медленного продвижения реформ в сфере малого и среднего бизнеса в предыдущие годы явилось неверие людей в малый

бизнес как в постоянную работу, обеспечивающую стабильный и долгосрочный доход. Теперь же и стабильности больше, и убеждения у людей меняются, поэтому именно сейчас государственная поддержка может дать значительные результаты», отметили опрошенные специалисты.

В Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Главой государства Н. А. Назарбаевым перед Правительством была поставлена следующая задача: государственные холдинги, играя важную роль в диверсификации экономики, должны вовлекать в этот процесс, стимулировать и поддерживать казахстанский малый и средний бизнес. Казахстан перенимает успешный опыт развитых стран, ведь совершенствование механизмов государственной поддержки малого и среднего бизнеса находится в постоянном центре внимания Правительства страны.

Мировая практика убедительно свидетельствует, что в странах с развитой рыночной экономикой малое и среднее предпринимательство оказывает серьезное влияние на развитие народного хозяйства, решение социальных проблем, увеличение численности занятых работников. По численности работающих, по объему производимых и реализуемых товаров, выполняемых работ и услуг субъекты малого и среднего предпринимательства в отдельных областях играют ведущую роль. Поэтому проблема государственной поддержки малых и средних предприятий в настоящее время является наиболее актуальной.

При этом очень важную роль играет кредитная поддержка малого и среднего бизнеса. Не секрет, что практически каждому, кто решил заняться предпринимательской деятельностью, приходится сталкиваться с финансовыми проблемами. Банки дают кредиты только под залог имущества. А что может заложить начинающий предприниматель, если у него ни основных, ни оборотных средств еще нет? Эту проблему следует решать на федеральном уровне. Но отчасти ее можно было бы снять, создавая общества взаимного кредитования малых предприятий, где будут аккумулироваться отчисления от доходов всех участников.

Во многих зарубежных странах малому бизнесу оказывается серьезная финансово-кредитная поддержка со стороны государства через специальные структуры и фонды, например, через Администрацию по делам малого бизнеса (США), Корпорацию страхового кредитования малого бизнеса (Япония), «Кредит для средних и мелких фирм» (Франция).

Особого внимания заслуживает американский опыт государственной поддержки малого и среднего бизнеса. США - страна не только гигантских корпораций, но и малых предприятий, на которых трудится более 50% наемных работников частного сектора. Получается, что главным работодателем является отнюдь не крупный, а именно малый и средний бизнес. Примерно одна из каждых трех американских семей вовлечена в малый бизнес. То есть малый и средний бизнес в США - не просто один из видов предпринимательства, а, в сущности, образ жизни.

В стране ежегодно регистрируется около 600 тыс. малых предприятий и ликвидируется около 500 тыс. Однако никого это не ужасает. Дело в том, что владельцы малых предприятий очень чутко и гибко реагируют на динамику спроса. Поняв, что в другой сфере или на другом месте их дела пойдут лучше, они сворачивают свой старый бизнес и открывают новый. Американцы в этом смысле очень адаптивны и умеют быстро перестраиваться. Даже если их бизнес попросту прогорел, они не теряют энтузиазма и считают конец старого бизнеса началом нового. 90% жителей США позитивно оценивают роль малого бизнеса. Малые и средние предприятия действуют и в торговле, и в производственной сфере, и в финансовом секторе, и в консалтинге, и в сфере инноваций, и в области социальных услуг.

Важнейшей задачей федерального правительства является сохранение и развитие конкурентной среды, которая через механизм снижения издержек производства побуждает производителей переходить на использование более эффективных

технологий.

Администрация по делам малого бизнеса (SBA) представляет малым и средним пред-приятиям гарантии по кредитам. Помимо этого предлагается широкая гамма способов финансирования - от микрозаймов до кредитов на покрытие крупного долга. Центры развития малого бизнеса оказывают множество видов услуг, связанных с конкретными проектами в различных сферах (от бизнеса на дому до мореходства и международной торговли), а также техническое содействие, помощь в менеджменте и оформлении заявок на получение займов. В бизнесе, принадлежащим женщинам, в США занято более 9 млн. человек. Их вклад в экономику достигает 1,15 трлн. долл. Темпы роста таких предприятий сегодня превышают общенациональные. SBA создала более 90 центров женщин-предпринимателей.

Одно из важнейших направлений деятельности SBA - правовая защита интересов малого и среднего бизнеса. Для этих целей в ее структуре в 1978 г. был создан отдел адвокатуры, глава которого назначается президентом США, утверждается Конгрессом и подотчетен только им. Адвокатура наделена полномочиями защищать интересы и права малого бизнеса в законодательных и процедурных инициативах Федерального правительства. Следует отметить, что отдел адвокатуры постоянно исследует деятельность малого бизнеса США и среду его обитания. В 1996 г. в SBA образован отдел арбитража, задачи которого определены законом об усилении справедливого регулирования малого и среднего бизнеса. В различных регионах страны им проводятся слушания, нацеленные на повышение эффективности малого бизнеса. Отдел отчитывается перед Конгрессом и выступает в качестве связующего звена между малым бизнесом и федеральными структурами. Под эгидой SBA весьма эффективно работает Институт в Интернете. Начинающие предприниматели и студенты, готовые открыть собственное дело, могут пройти в нем бесплатную подготовку, воспользоваться информационными ресурсами. Совместными усилиями SBA и Министерства торговли открыто 19 центров содействия экспорту, осуществляющих предварительный отбор кандидатов на получение капитала для реализации экспортно-ориентированных проектов. Кроме того, они кредитуют внешнеторговые операции малого бизнеса. Вебсайт SBA еженедельно практикует 17 млн. посещений, в ее интернет-библиотеке размещены статистика финансовых заимствований, доклады об ущербе, результаты многочисленных исследований отдела адвокатуры, учебные разработки и многое другое.

В современных условиях механизм обеспечения эффективного функционирования малого и среднего бизнеса должен сводиться, прежде всего, к усилению государственной поддержки малого и среднего бизнеса. Для этого, в первую очередь, необходимо:

- формирование концепции, выбор приоритетов и обоснование роли малого бизнеса в экономике;
- разработка государственной политики поддержки и развития малого и среднего бизнеса в экономике;
- совершенствование нормативно-правовой поддержки и развития малого и среднего предпринимательства;
- совершенствование законодательства в сфере инвестиций и формирование благоприятного инвестиционного климата в стране;
- совершенствование налогообложения малых и средних предприятий;
- развитие кредитно-финансовых механизмов и внедрение новых финансовых технологий, направленных на развитие малого и среднего предпринимательства;
- активизация прямого и косвенного участия государства в финансировании развития малого и среднего бизнеса.

Подводя итог можно сделать вывод: если создать соответствующие условия, обеспечивающие комплексную поддержку малого и среднего бизнеса на

общегосударственном и региональном уровнях, и возможности для его относительного безрискового финансирования (кредитования), извлечения нормальной нормы прибыли, то денежные средства инвесторов неизбежно устремятся в малый и средний бизнес, содействуя тем самым не только становлению и развитию последнего, но и повышению на этой основе эффективности экономики в целом.

Список литературы:

1. Официальная статистическая информация: оперативные данные (экспресс информация, бюллетени): малое и среднее предпринимательство [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.stat.gov.kz, свободный. - Загл. с экр. – Яз.рус. 53 Казахстан и его регионы // Ежеквартальный журнал статистической информации. – Астана: Агентство РК по статистике, 2017. – С. 62 - 64.
2. Выпуск продукции субъектами малого и среднего предпринимательства в 2017 // <http://stat.gov.kz>
3. Zamanbekov Sh. Industrial and innovative policy of the Republic of Kazakhstan as the basis of sustainable development and modernization of engineering». Wulfenia Journal, Austria. Vol 21, No. 2; Feb 2014, p.250-256.

ОӘЖ 338(574.1)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ШАҒЫН БИЗНЕСТІ ДАМУ ЖӘНЕ ҚОЛДАУ

Богдашкина И.В.

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация: Қазақстандағы шағын және орта бизнес күрделі қиындықтарды бастан кешіру үстінде, қиындықтарды жеңу үшін жүйелі жұмыстар жүргізілуі қажет, ең алдымен, заңнамаларды одан әрі жетілдіру, қаржылық қолдау, өңірлік даму бағдарламаларының тиімділігін арттыру, әкімшілік кедергілерді және сыбайлас жемқорлықты жою, инновациялық потенциалды арттыру, сонымен қатар кәсіпкерлік сауаттылықты дамыту бойынша іс-шаралар қарқынды жүргізілуі тиіс.

Жалпы мемлекеттік және өңірлік деңгейде шағын және орта бизнеске кешенді қолдау көрсету және қолайлы жағдайлар жасау, мейлінше тәуекелсіз қаржыландыру (кредит беру), тұрақты табыс алуды қамтамасыз ету, инвесторлардың қаржы құралдарын шағын және орта бизнеске бағыттауларына мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: экономика, шағын және орта бизнес, нарық, кәсіпкерлік, кәсіпорын, өндіріс, іскерлік, тәуекелсіз қаржыландыру, мемлекеттік қолдау, құқықтық қорғау.

УДК 06.61.01

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА - КАК ИСТОЧНИК ИНТЕНСИВНОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

Жумаев Ж.Ж..

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск.

Аннотация: В данной статье рассматривается системная взаимосвязь факторов ресурсного потенциала и ее влияние на рост экономической эффективности. Анализируются традиционные методы оценки эффективности использования ресурсного потенциала предприятий и выявляются причины, породившие их несовершенство. Предлагается способ расчета мультипликативного эффекта как дополнительного результата системного взаимодействия факторов ресурсного потенциала в процессах экстенсивного и интенсивного его использования.

Ключевые слова: ресурсный потенциал, ресурсорасточительность, сбережение ресурсов, совершенствование средств, ресурсоэкономия, экстенсивный рост, интенсивный рост.

При прогнозировании экономической динамики следует исходить из того, что генеральное направление повышения эффективности производства в целом и эффективности использования ресурсного потенциала связано с переходом к ресурсосберегающему типу экономического развития — снижению материалоемкости, трудоемкости, ресурсоэкономия направленности капитальных затрат.

Режим ресурсорасточительности, характерный для нашей экономики, сложившийся в условиях экстенсивного экономического роста, исчерпал себя. При оценке эффективности использования того или иного ресурса важно прогнозировать границы эффективности. Невозможно, реализуя ресурсосберегающую политику, одновременно исходить из возможности экономии труда, материалов, капитальных вложений. Сложность состоит во взаимообусловленности экстенсивных и интенсивных источников экономического роста в экономии одних видов затрат за счет дополнительного расхода других. Так, повышение производительности труда, экономия затрат живого труда означает увеличение затрат прошлого труда, овеществленного в средствах производства. Совершенствование средств производства снижает затраты прошлого труда на единицу полезного эффекта, но вызывает увеличение затрат в тех сферах и отраслях, где возникают новые научные идеи, проектируется и создается новая техника. Сама природа замещения ресурсов интенсифицирует процесс производства одних видов ресурсов за счет относительно более экстенсивного использования других. Поэтому экстенсивный и интенсивный рост не только противостоят, но и дополняют друг друга. Главным индикатором эффективности производства и использования трудовых ресурсов является производительность труда. Эффективность использования трудовых ресурсов в общественном производстве характеризуют экономическими и социальными критериями. Для оценки уровня и динамики эффективности использования трудовых ресурсов в общественном производстве основным критерием является производительность труда. Ее конкретными показателями, характеризующими не только эффективность использования живого труда, но и эффективность общественного производства в целом, являются: уровень производительности труда валовой внутренней продукт (ВВП) в расчете на одного работающего; ВВП на душу населения; темпы роста производительности общественного труда; доли прироста ВВП за счет повышения производительности труда. По производительности труда мы всегда отставали от стран с развитой рыночной экономикой. Важный социальный показатель

эффективности использования трудовых ресурсов — обеспечение уровня безработицы в пределах допустимой, естественной нормы. Изучение безработицы зарубежными социологами показывает, что она сказывается на экономической, социальной, психологической функциях людей, на состоянии здоровья, на средней продолжительности жизни. Например, в работах американских психологов указывается, что рост уровня безработицы на 1% увеличивает число совершаемых в стране убийств на 650 случаев, самоубийств — на 820 случаев, психические лечебницы при этом пополняются на 4 тысячи пациентов, а тюрьмы — на 3 тысячи преступников. Развитые страны пытаются справиться с этим бичом рыночной экономики и в одиночку, и сообща, создавая объединенные рынки труда ряда стран: Европейского Союза, НАФТА и других.

К факторам динамики производительности труда относятся научно-технический прогресс структурная перестройка, качественный состав рабочей силы, организационно-управленческие факторы, социальные и социально-психологические факторы.

Современная ситуация вносит изменения не только в сам набор факторов динамики производительности труда, но и в их приоритеты, по-другому расставляет акценты в их взаимодействии. Однако и при переходе к смешанной экономике тенденции роста производительности труда находятся под определяющим влиянием научно-технического прогресса, одна из характеристик которого это технический уровень производства.

Для анализа и прогнозирования влияния этого уровня на производительность труда обычно используют достаточно большое число показателей, в частности, фондовооруженность, энерговооруженность, возрастную и технологическую структуру основных фондов, уровень загрузки производственных мощностей, оборудования и др.

При всем различии отраслей народного хозяйства по технической оснащенности, сложившаяся к началу рыночных преобразований технология в нашей стране — это технология крупной государственной экономики. Переход к смешанной экономике, создание мелких предприятий, фермерских хозяйств предполагает иные технологические решения для существенного роста производительности труда. В результате структурной перестройки изменения касаются в первую очередь промышленности, где наиболее динамично развиваются отрасли, производящие орудия труда: машиностроение, новые виды энергии и предметов труда. В развитых странах внутри машиностроительного комплекса в процессе структурной перестройки формировалась группа прогрессивных наукоемких отраслей и сокращался удельный вес традиционных отраслей, сопровождавшийся модернизацией их производственного аппарата. Сокращался удельный вес сельского хозяйства в общем производстве и по численности занятых, но при этом происходил абсолютный рост объема производства и производительности труда занятых в нем работников. Численность занятых в сельском хозяйстве в настоящее время в западных странах составляет 2-3%.

Структурные изменения в ходе рыночных реформ в Казахстане имеют некоторые позитивные результаты, но их эффективность низкая, а глубокие структурные преобразования в Казахстане не начинались. Рост сферы услуг в экономике Казахстана — это позитивный сдвиг в структуре, но он был обусловлен не ростом эффективности труда, а изменениями в структуре цен на товары и услуги.

В структуре промышленного производства устойчиво проявляется тенденция к росту доли добывающих отраслей. За годы рыночных преобразований она возросла на 10% и составляет около четверти объема производства по промышленности в целом. Нельзя добиться положительных сдвигов в динамике производительности труда, совершенствуя лишь производственную базу экономики. Применение современных технологий требует высококвалифицированной рабочей силы, инвестиций в человеческий капитал. Количественно оценить влияние этих факторов сложно, поскольку оно опосредовано и проявляется через воздействие других факторов. Переход к рыночной экономике в Казахстане ознаменовался снижением «качества» управления

во всех звеньях, слабостью государственной власти. Принимаются законы, издаются постановления, разрабатываются программы, но механизм управления тем не менее слабо работает. А как раз для формирования рыночного хозяйства требуется четко организованная, компетентная власть «наверху» и ответственная, заинтересованная система управления в хозяйственной сфере. Следует особо отметить, что в рыночной экономике наряду с необходимостью управления производством, возникает новая, более сложная сфера управления — управление собственностью, что выступает и фактором роста производительности труда.

К социальным и социально-психологическим факторам относится формирование реального чувства хозяина производства, воспитание потребности в труде, современный стиль экономического мышления и поведения, мотивация к труду.

В развитой экономике успешно реализуют «человеческий фактор» в развитии производства, ведущие фирмы понимают важность фактора содержания труда для полного раскрытия всех возможностей и способностей работающего, а значит, и для эффективной его эксплуатации капиталом. Современные методы рационализации труда и активизации человеческого фактора в производстве весьма разнообразны. К ним относятся, в частности, программы профессионального развития рабочей силы; программы, предполагающие более активное вовлечение работников в управление производством («кружки качества» и т.п.); методы материального стимулирования (планы группового стимулирования, участие рабочих в прибылях компании, во владении акциями); нетрадиционные формы организации рабочего времени и др.

Управляющие компаниями делают упор на сочетание морально-психологических стимулов к труду и методов материального стимулирования, причем в последних все большее значение придается различным формам коллективной мотивации поведения работников. С разгосударствлением и приватизацией обычно связывают мощный мотивационный стимул к труду. В действительности же в настоящее время для работников всех форм собственности характерно развитие группового и индивидуального эгоизма. Рост дороговизны жизни пробуждает у части людей стремление зарабатывать деньги любой ценой. Дело не только в упадке общественной морали. Это отвлекает определенную часть наиболее трудоспособного населения из сферы производительного труда, что оказывает тормозящее воздействие на рост производительности общественного труда в целом. Физические запасы природных ресурсов не ставят в обозримой перспективе существенных ограничений на экономический рост. Однако ограниченность и невозобновляемость большинства видов ресурсов проявляется в удорожании природно-сырьевого комплекса, в росте затрат на его транспортировку. Сырьевые отрасли капиталоемки, в них выше фондовооруженность труда по сравнению с обрабатывающей промышленностью. Из-за экономического кризиса страна, являющаяся крупнейшим производителем сырья и первичных энергоресурсов, столкнулась в последнее время с жесткими ресурсными ограничениями экономического роста. В топливно-энергетическом комплексе затруднен не только рост добычи, но и поддержка ее на достигнутом уровне. Сбережение ресурсов и наращивание их производства являются равноправными сторонами единого процесса достижения сбалансированности добычи ресурсов с потребностями. Это отражено в энергетической стратегии Казахстана до 2020 года. В настоящее время актуальна активизация ресурсосбережения.

Список литературы:

1. Афилов, Э.А. Планирование на предприятии: метод. пособие для выполнения курсовой работы для студ. экон. спец. БГУИР днев. и заоч. форм обуч. 2-е изд., перераб. и доп. / Э.А. Афилов - Минск: БГУИР, 2009
2. Головачев, А.С. Экономика предприятия. В 2 ч. Ч.1: учеб. пособие / А.С. Головачев. - Минск: Выш. шк., 2008. - 447 с.

3. «Основы экономики» Попкова Е.Б, Сайлыбаева А.Н, Шегебаева Г.С.

ОӘЖ 06.61.01

РЕСУРСТЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІ ЭКОНОМИКАНЫҢ ҚАРҚЫНДЫ ДАМУ КӨЗІ РЕТІНДЕ

Жумаев Ж.Ж..

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалада ресурстық әлеуетті факторлардың жүйелік өзара байланысы және оның экономикалық тиімділіктің өсуіне әсер етуі қарастырылады. Кәсіпорындардың ресурстық әлеуетін пайдаланудың тиімділігін бағалаудың дәстүрлі әдістері талданады және олардың жетілмегендігінің себептері анықталады. Мультипликативтік әсерді экстенсивті және интенсивті пайдалану үдерістеріндегі ресурстық әлеует факторларының жүйелік өзара іс-қимылының қосымша нәтижесі ретінде есептеу тәсілі ұсынылады.

Кілтті сөздер: Ресурстық әлеует, ресурстардың тиімділігі, ресурстарды үнемдеу, ресурстарды үнемдеу, ресурстарды үнемдеу, ауқымды өсу, қарқынды өсім.

УДК 06.77.64

ЗАНЯТОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Толебаева Б.Т., Хеммон Р.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются индикаторы рынка труда, показывающие как используются трудовые ресурсы страны в условиях глобализации и интеграции Казахстана в мировое экономическое пространство.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, занятость населения, уровень безработицы, занятое население, уровень молодежной безработицы.

В условиях глобализации и интеграции Казахстана в мировое экономическое пространство для повышения конкурентоспособности страны огромное значение имеют индикаторы рынка труда, показывающие как используются трудовые ресурсы страны. Логика использования этих показателей основана на выявлении взаимосвязей и взаимовлияния экономического и социального развития страны. Поэтому сравнение показателей экономической активности, занятости и безработицы населения в группе развитых стран ОЭСР и Казахстане имеет особое значение для оценки реальных проблем экономического развития и определения стратегической цели и задач государства в сфере занятости.

Таблица 1. Уровень безработицы по странам, в %

	2012	2013	2014	2015	2016
Европейский Союз	10,5	10,8	10,2	9,4	8,5
Австралия	5,2	5,7	6,1	6,1	5,7
Великобритания	7,9	7,5	6,1	5,3	4,8

Германия	5,4	5,2	5,0	4,6	4,1
США	8,1	7,4	6,2	5,3	4,9
Япония	4,4	4,0	3,6	3,4	3,1
Российская Федерация	5,5	5,5	5,2	5,6	5,5
Республика Казахстан	5,3	5,2	5,0	5,1	5,0

Как свидетельствуют данные таблицы 1, в странах Европейского Союза уровень безработицы остается высоким, хотя имеет тенденцию снижения. В 2016 году уровень безработицы в странах Европейского Союза составил 8,5%, в Австралии 5,7, в Великобритании 4,8%, в Германии 4,1%, в США 4,9%, в Японии 3,1%, в Российской Федерации 5,5%, в Республике Казахстан 5,0%.

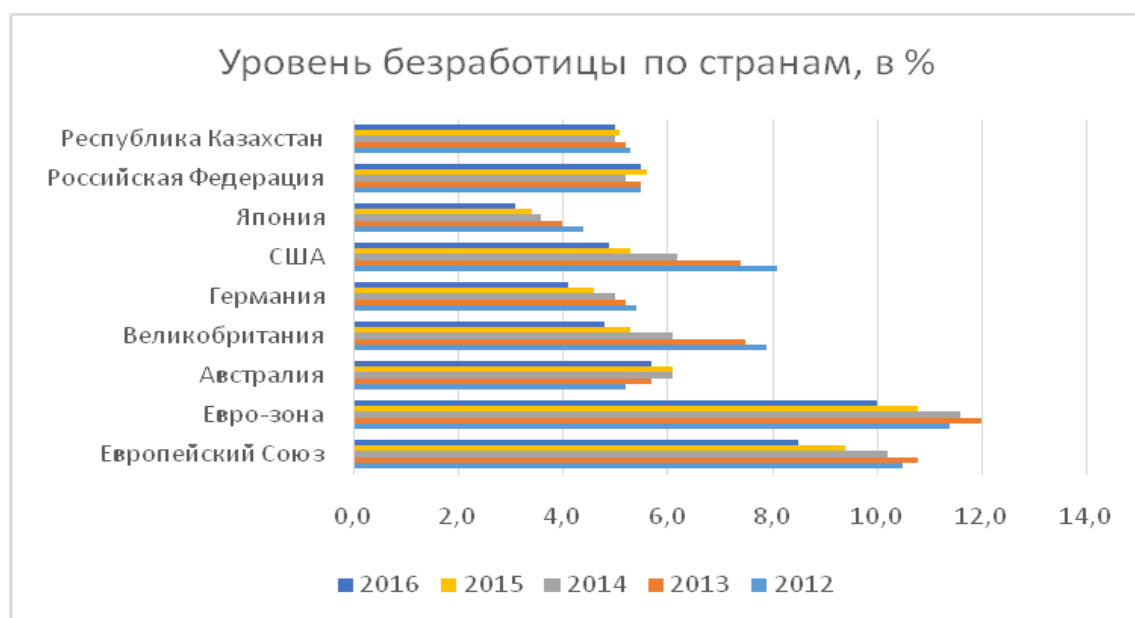

Рисунок 1. Уровень безработицы по странам, в %[1]

На рисунке 1 наглядно представлен сравнительный уровень безработицы по странам в 2012-2016 годы. Наиболее низкий уровень безработицы в исследуемый период был в Японии, Германии, Великобритании и США. Во всех странах уровень безработицы имеет тенденцию снижения. Уровень безработицы в странах ОЭСР представлен на рисунке 2.

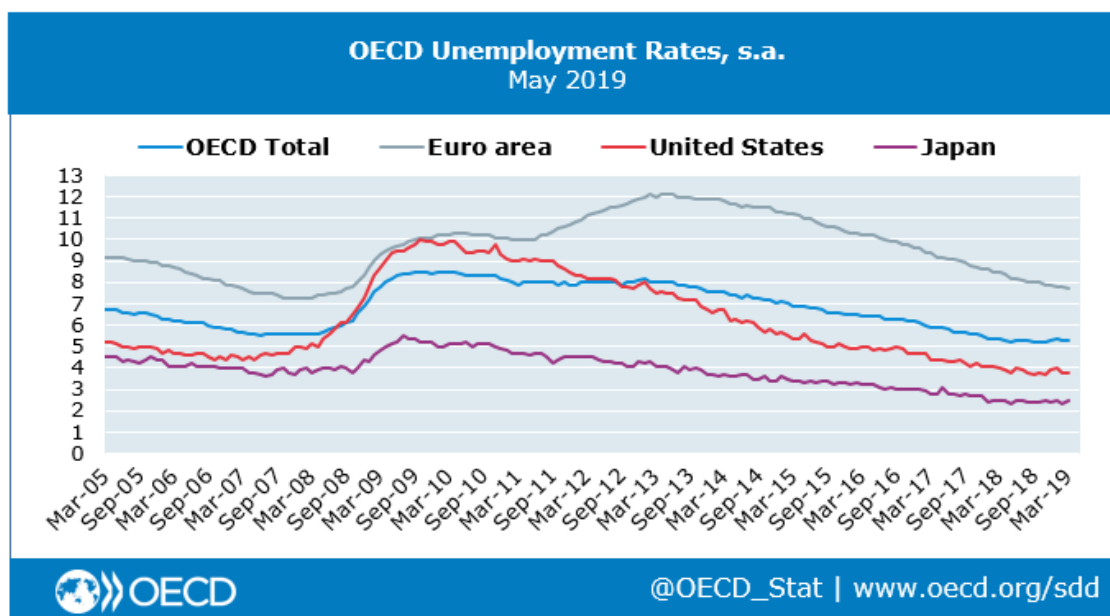

Рисунок 2. Уровень безработицы в странах ОЭСР [1]

Уровень безработицы в странах ОЭСР стабилизировался в марте 2019 года на отметке 5,3%. В странах ОЭСР 33,6 млн. человек были безработными в марте, что на 0,1 млн. человек больше, чем в феврале 2019 г. Наиболее уязвимой группой населения является молодежь, которая иногда не может найти работу, так как у нее нет опыта работы. Уровень безработицы молодежи в странах ОЭСР представлен на рисунке 3.

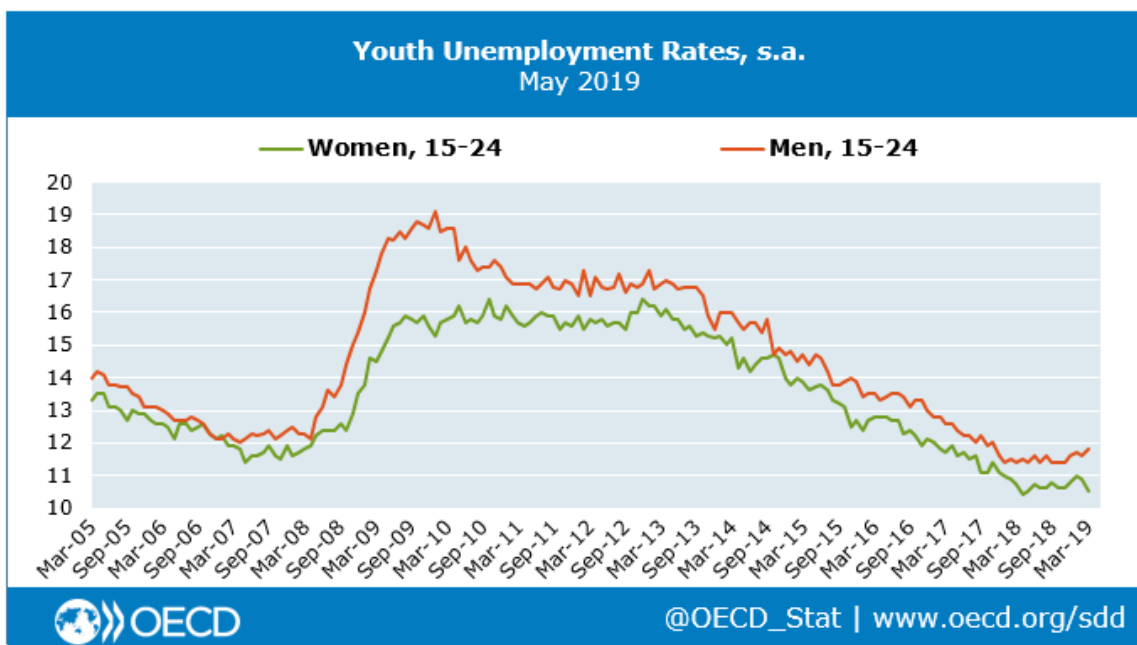

Рисунок 3. Уровень безработицы молодежи в странах ОЭСР [1]

Уровень безработицы молодежи в ОЭСР снизился в марте 2019 года до 11,2% с падением в 0,4% уровня безработицы молодых женщин в возрасте 15-24 лет (до 10,5%), в контрасте с увеличением на 0,2% уровня безработицы молодых мужчин в возрасте 15-24 лет (до 11,8%).

Занятость населения – трудовая деятельность, связанная с удовлетворением личных и общественных потребностей, не противоречащая законодательству Республики Казахстан, приносящая заработок или доход[2].

Таблица 2. Основные индикаторы рынка труда в Республике Казахстан [3]

Показатели	2014	2015	2016	2017	2018
Рабочая сила, тыс. человек	8 962,0	8 887,6	8 998,8	9 027,4	9 138,6
Занятое население, тыс. человек	8 510,1	8 433,3	8 553,4	8 585,2	8 695,0
Наемные работники, тыс. человек	6 109,7	6 294,9	6 342,8	6 485,9	6 612,5
Самостоятельно занятое, тыс. человек	2 400,4	2 138,4	2 210,5	2 099,2	2 082,5
Безработное население, тыс. человек	451,9	454,2	445,5	442,3	443,6
Уровень безработицы, %	5,0	5,1	5,0	4,9	4,9
Уровень молодежной безработицы, % в возрасте 15-24 лет	3,8	4,2	3,8	3,8	3,7
Уровень молодежной безработицы, % в возрасте 15-28 лет	4,2	4,4	4,1	3,9	3,8
Уровень долгосрочной безработицы, %	2,4	2,5	2,2	2,2	2,2
Средняя продолжительность безработицы, месяцев	7,3	6,8	6,9	6,7	6,2
Лица, не входящие в состав рабочей силы, тыс. человек	3 715,9	3 867,4	3 855,0	3 927,3	3 907,3

Данные таблицы 2 свидетельствуют о том, что численность рабочей силы в Республике Казахстан увеличилась с 8962,0 тыс. человек в 2014 году до 9138,6 тыс. человек в 2018 году, или до 102%.

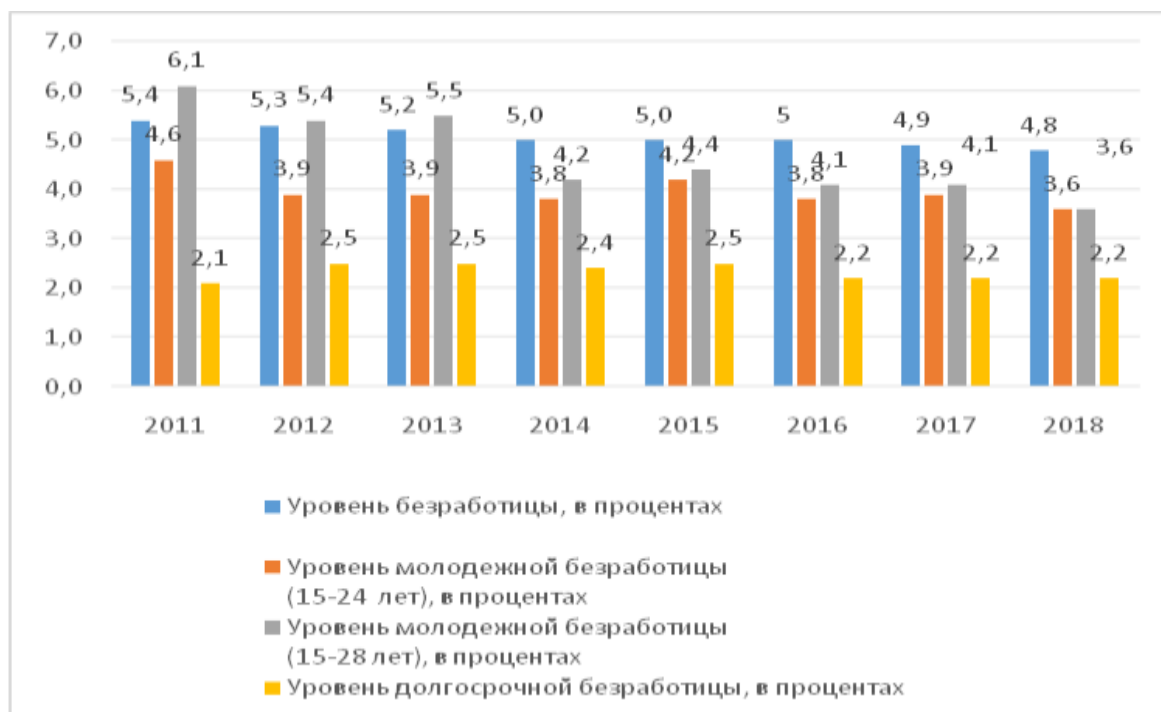

Рисунок 4. Уровень безработицы в Республике Казахстан [3]

За исследуемый период занятое население в Республике Казахстан увеличилась с 8510,1 тыс. человек в 2014 году до 8695,0 тыс. человек в 2018 году, или до 102,2%. Количество безработных в РК за исследуемый период уменьшилось на 8,3 тыс. человек.

Как видно по данным рисунка 4 уровень безработицы в РК за исследуемый период уменьшился с 5,0 до 4,9 %. Уровень молодежной безработицы в возрасте 15-24 лет в РК

за исследуемый период уменьшился с 3,8 до 3,7 %. Уровень молодежной безработицы в возрасте 15-28 лет в РК за исследуемый период уменьшился с 4,2 до 3,8%.

В Республике Казахстан численность рабочей силы в возрасте 15 лет и старше в I квартале 2019 года по итогам выборочного обследования занятости населения составила 9,2 млн. человек, в том числе мужчины 4,7 млн. человек, женщины 4,5 млн. человек. [4]

Таблица 3. Основные индикаторы рынка труда РК в первом квартале 2019 года

Показатели	Всего	В том числе	
		мужчины	женщины
Рабочая сила, тысяч человек	9175,4	4719,1	4456,3
Доля рабочей силы в численности населения в возрасте 15 лет и старше, в процентах	69,9	76,1	64,3
Занятое население, тысяч человек	8732,5	4509,8	4222,7
Уровень занятости, в процентах к:			
населению в возрасте 15 лет и старше	66,5	72,7	61,0
численности рабочей силы	95,2	95,6	94,8
Безработное население, тысяч человек	442,8	209,3	233,5
Уровень безработицы, в процентах	4,8	4,4	5,2
Безработные в возрасте 15-28 лет, тысяч человек	83,7	44,4	39,3
Уровень молодежной безработицы, в процентах (в возрасте 15-28 лет)	3,9	3,8	3,9

В экономике республики были заняты 8,7 млн. человек или 66,5% от населения в возрасте 15 лет и старше. Уровень занятости к населению в возрасте 15 лет и старше составил 66,5% и по сравнению с I кварталом 2018 года увеличился на 0,2%. Численность безработных составила 442,8 тыс. человек, уровень безработицы - 4,8%. [4]

В общей численности занятого населения 6,7 млн. человек или 76,4% составляли наемные работники, 1,6 млн. человек - индивидуальные предприниматели, 5,1 тыс. человек - занимались частной практикой, 4,5 тыс. человек - являлись учредителями (участниками) хозяйственных товариществ и учредителями, акционерами (участниками) акционерных обществ, а также членами производственных кооперативов, 498,8 тыс. человек - независимыми работниками.

Занятое население осуществляло свою деятельность в таких видах экономической деятельности как торговля (16,0%), сельское хозяйство (13,8%), промышленность (12,6%), образование (12,6%).

Высшее и среднее профессиональное (специальное) образование имели 7,1 млн. человек, это 81,1% от занятого населения. Доля занятых женщин, имеющих высшее и среднее профессиональное образование выше по сравнению с мужчинами на 5,4пп. Основную долю занятого населения - 31,4% (2,7 млн. человек) составляли лица в возрасте 25-34 года.

Уровень безработицы в Республике Казахстан за последние три года по кварталам представлен на рисунке 5.

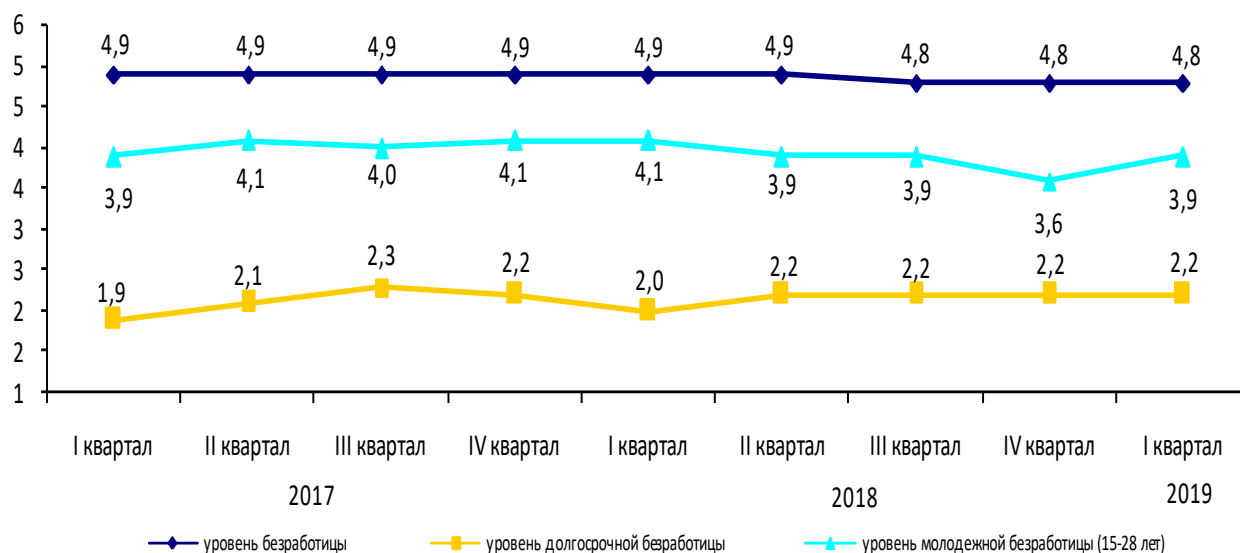

Рисунок 5. Уровень безработицы в Республике Казахстан за последние три года по кварталам в процентах

Доля мужчин в численности безработных в I квартале 2019 года составила 47,3% (209,3 тысяч человек), женщин – 52,7% (233,5 тысяч человек). В общем числе безработных доля молодежи в возрасте 15-28 лет составила 18,9% или 83,7 тысяч человек. Уровень молодежной безработицы в возрасте 15-28 лет сложился в размере 3,9%.

Результаты исследования показывают, что занятость населения в РК с каждым годом увеличивается, безработица снижается, что ведет к увеличению производства ВВП, экономическому росту и повышению благосостояния народа. В перспективе необходимо стремиться к снижению безработицы до 3,1 % как в Японии.

Список литературы:

1. OESD Statistics https://twitter.com/OECD_Stat
2. О занятости населения. Закон Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года № 482-V ЗРК. Обновленный с изменениями на 03.04.2019. - <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/Z1600000482>
3. Основные индикаторы рынка труда в Республике Казахстан - <https://stat.gov.kz>
4. Основные индикаторы рынка труда РК в первом квартале 2019 года - <https://stat.gov.kz>
5. Уровень безработицы в Республике Казахстан за последние три года по кварталам - <https://stat.gov.kz>

ОӘЖ 06.77.64

ХАЛЫҚТЫҢ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТЫЛУЫ: ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Толбаева Б.Т., Хеммон Р.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада жаһандану және Қазақстанның әлемдік экономикалық кеңістікке кірігуі жағдайында елдің бәсекелестікке қабілеттілігін көтеру үшін елдің

еңбек ресурстары қалай пайдаланылатынын көрсететін еңбек нарығының индикаторлары қарастырылады.

Кілтті сөздер: еңбек қорлары, тұрғын халықтың жұмыспен қамтылуы, жұмыссыздық деңгейі, жұмыспен қамтылған халық, жастардың жұмыссыздық деңгейі.

УДК 332.14

ПРОБЛЕМЫ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

Махмудов А.Д.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы неравномерного развития регионов, их демографические характеристики, различия в уровнях дохода населения, обеспеченности жильем, социальной и транспортной инфраструктурой, обосновывается необходимость ликвидации региональных диспропорций.

Ключевые слова: региональное развитие, диспропорции, демографические различия, сбалансированность, качество жизни, дифференциация доходов, инфраструктура, базовые требования, социальная дифференциация, занятость населения.

Государственная политика регулирования регионального развития началась с момента приобретения Казахстаном независимости и всегда была направлена на достижение провозглашенных целей: полной занятости населения, улучшения качества жизни, справедливого распределения доходов, стабильного экономического роста [1].

Региональные контрасты Казахстана в уровнях развития производства и социальных стандартов жизни населения достаточно яркие. Особенно выражены диспропорции между столичным регионом, бурно развивающимися регионами запада страны и сельскохозяйственными на юге и севере, между городом и селом. Эти обстоятельства заставляют государство уделять пристальное внимание вопросам территориального переустройства страны в целях достижения сбалансированности в размещении производства и населения. Размещение производительных сил в стране неравномерно и имеет свои особенности в разных экономических районах и природно-хозяйственных зонах, различающихся физико-географическими, историческими, демографическими условиями, развитостью инфраструктуры. В экономической литературе принято выделять пять экономических регионов в Казахстане - Северный, Центральный, Восточный, Западный и Южный. Причинами межрегиональных различий в уровне жизни населения являются различия отраслевой, профессиональной и социальной дифференциации регионов. Регионы республики значительно различаются не только составом ныне живущего населения, но и демографическими характеристиками, тенденциями их развития. Для одних регионов республики характерна высокая рождаемость в Атырауской, Мангистауской, Кызылординской и Туркестанской областях, однако младенческая смертность в 1.6 раз превышает республиканский уровень; в других проявляются признаки депопуляции населения на уровне сельских районов в Восточно-Казахстанской, Павлодарской, Карагандинской, Северо-Казахстанской областях.

Также значительна дифференциация регионов по уровню средней заработной платы. Наивысший уровень заработной платы сложился в Мангистауской и Атырауской областях. Не достигает средне республиканского уровня заработная плата в Туркестанской, Жамбылской, Алматинской, Северо-Казахстанской и Кызылординской

областях. Разрыв между наивысшим уровнем заработной платы и наименьшим составил более 2.7 раз. По плотности населения наиболее резкие контрасты сложились между Западным и Южным регионами Казахстана. В южной части страны, занимающей 26% территории, проживает 42,7% всего населения страны, тогда как западная часть, занимая такую же территорию - 27%, сосредоточила всего лишь 13,9% населения, и здесь его плотность в 2,8 раза меньше.

Региональная инвестиционная политика была ориентирована на нефтегазовую отрасль. Наибольшая доля инвестиций вкладывалась в Западный регион, в котором перспективно развивается добыча углеводородного сырья в Актюбинской, Западно-Казахстанской, Атырауской, Мангистауской областях. Концентрируя всего 18% инвестиционного потенциала, эти области аккумулировали более 50% всех инвестиций республики. Разнородные части регионального социально-экономического пространства связывает инфраструктура - один из главных факторов интеграции региональных систем. Конкурентоспособность экономики во многом зависит от состояния развития производственной и социальной инфраструктуры. Эффективное экономическое развитие невозможно без адекватного качества информационной, телекоммуникационной и транспортной инфраструктуры.

На Астанинском экономическом форуме в мае 2019 года на сессии «Вызовы регионального развития» обсуждались вопросы с участием международных экспертов в сфере регионального развития. В своем выступлении вице-министр национальной экономики Ермек Алпысов, обозначил основные проблемы регионального развития Республики Казахстан: изменение климата, экономическая глобализация, 4-ая промышленная революция и демографические вызовы. Среди множества факторов и тенденций, значительное влияние на территориально-пространственное и региональное развитие в перспективе будут оказывать – изменение климата, экономическая глобализация, четвертая промышленная революция и демографические вызовы¹, - отметил Е. Алпысов.

Системные проблемы регионального развития: увеличение разрыва между регионами в уровнях дохода, обеспеченности жильем, социальной и транспортной инфраструктурой, стихийная урбанизация населения с низкой квалификацией, высокая потребность в инвестициях для опережающего развития инфраструктуры городов, снижение качества жизни населения в населенных пунктах с низким экономическим потенциалом, загрязнение окружающей среды, недостаток новых рабочих мест [2].

В ответ на системные проблемы регионального развития в Казахстане выработаны два подхода в Прогнозной схеме территориально-пространственного развития страны до 2030 года: ускорение развития «точек роста» с учетом управляемой урбанизации и обеспечение базового качества жизни в регионах на основе системы региональных стандартов.

«В «точках роста» будут созданы привлекательные условия для проживания и привлечения талантов. В отношении остальных населенных пунктов будет проводиться политика по обеспечению базового уровня качества жизни населения, независимо от экономических возможностей регионов [3].

Главная цель системы региональных стандартов – установить базовые требования, которым должна соответствовать среда проживания в сельской и городской местности. Каждый житель Казахстана должен иметь доступ к необходимым благам и услугам. В зависимости от своих экономических возможностей, регионы могут устанавливать требования, превышающие базовый уровень региональных стандартов. Все это будет способствовать повышению качества жизни населения и созданию более комфортной среды проживания.

В отраслевой структуре инвестиций большая часть приходится на промышленность, развитие инфраструктуры транспорта и связи, а также сельское хозяйство. С этой точки зрения регионы имеют свои особенности. Среди экономических

регионов наибольшей долей промышленных инвестиций обладает Западный Казахстан, в транспорте и связи - Восточный и Северный Казахстан, в сельском хозяйстве - южные области.

Опыт зарубежных государств показывает, что политика неравномерного распределения инвестиций, особенно в отношении регионов, может привести к изменениям в территориальной структуре хозяйства и межрегиональным диспропорциям в уровне социально-экономического развития. Это также чревато постепенной трансформацией таких регионов в проблемные и депрессивные[4].

Таким образом, в области регионального развития Казахстана ключевыми проблемами, требующими скорейшего решения, являются:

- высокая дифференциация по уровню социально-экономического развития и качеству жизни населения между территориями с «сырьевой» и «несырьевой» направленностью экономики;
- различия в экономическом развитии регионов, в уровне жизни городского и сельского населения; отставание регионов по основным показателям уровня жизни от среднего республиканского уровня.

Главной задачей государства, на наш взгляд, все же является не прямое управление этим развитием, а создание условий, при которых сами регионы были бы заинтересованы в достижении лучших экономических результатов в масштабах страны, в расширении финансовой базы, как регионов, так и республики в целом. В Казахстане идет совершенствование механизмов регулирования регионального развития. Выработка же нового механизма регионального развития должна идти путем проведения постоянных системных, комплексных исследований и экспериментальной проверки их результатов и привести к конкретным предложениям. Формирование развитой рыночной среды в регионе требует упорядочения рыночных отношений на основе новых правил, норм, и механизмов их обеспечения.

Список литературы:

1. Астанинский экономический форум 2019 г. Informburo.kz
2. Гранберг, А.Г. Основы региональной экономики / А.Г. Гранберг. - М.: ГУ ВШЭ; Издание 4-е, стер., 2015. - 495 с
3. Региональная экономика. - М.: ИНФРА-М, 2016. - 672 с.
4. Янин, А. Н. Региональная экономика и управление / А.Н. Янин. - М.: Проспект, 2016. - 248 с.

ОӘЖ 332.14

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨНІРЛІК ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Махмудов А. Д.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: мақалада сұрақ аймақтардың біркелкі дамымауы, олардың демографиялық сипаттамалары, деңгейіндегі айырмашылықтарды табыстың халықтың тұрғын үймен қамтамасыз етілуі, әлеуметтік және көлік инфрақұрылымы қажеттілігі негізделеді өңірлік сәйкессіздіктерді жою.

Кілтті сөздер: Өңірлік даму, сәйкессіздік, демографиялық айырмашылықтар, теңгерімділік, өмір сапасы, табыстарды саралау, инфрақұрылым, базалық талаптар, Әлеуметтік дифференциация, халықты жұмыспен қамту.

УДК 631.15

ФОРМИРОВАНИЕ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ САРАТОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Пшенцова А.И.

Саратовский государственный аграрный университет им. Н.И. Вавилова, г.Саратов

Аннотация: В современных условиях сельскохозяйственные организации испытывают потребность в обеспечении или повышении собственной конкурентоспособности. В этих целях предприятиями АПК используются различные стратегии. Каждая конкурентная стратегия обладает определенной характеристикой и оказывает воздействие на предприятие АПК. Это делает процесс выбора конкурентной стратегии особо ответственным моментом. В представленной статье обозначена роль стратегии диверсификации в развитии предприятия как составной части экономики.

Ключевые слова: стратегия, конкурентоспособность, сельскохозяйственное предприятие.

Для аграрного сектора страны основной возможностью для развития и улучшения конкурентных позиций своей продукции на национальном и мировом рынке выступил случившийся мировой финансово-экономический и продовольственный кризис. Кроме того, повышение конкурентоспособности сельскохозяйственных организаций и их продукции позволит повысить уровень продовольственной безопасности нашей страны.

Все вышесказанное может быть достигнуто при непосредственном участии власти, а именно при оказании адресной государственной поддержке, особенно таких важных направлений, как поддержка рыночной и социальной инфраструктуры аграрного сектора [12].

Сельскохозяйственным организациям довольно тяжело организовывать свою деятельность, особенно маркетинговую и ценовую политику. Поэтому многие из них пытаются упрочить свои хозяйственные связи и объединяются с другими предприятиями АПК, создают кластеры, агрохолдинги и другие виды интегрированных структур, функционирующих как единый организм, координируя свою деятельность во всех сферах производства и маркетинга [1, 3, 11].

В сложившихся условиях нестабильности предприятия постоянно вынуждено «держат руку на пульсе», совершенствовать свой выпускаемый продукт, модернизировать упаковку, чтобы это выигрышно отличало его от аналогичной продукции конкурентов. Все это приводит к тому, что каждая организация разрабатывает стратегию, которая бы соответствовала современным реалиям и позволяла бы предприятию быть финансово устойчивым, использовать новые формы организации производства с внедрением новых методов и новые формы сбыта посредством новейших маркетинговых технологий [7, 8].

Под стратегией мы понимаем совокупность различных форм, методов, средств, правил, приемов использования различных ресурсов предприятия (трудовых, финансовых, производственных и др.), которые позволяют решать поставленные задачи по повышению эффективности деятельности.

Организация разрабатывает стратегию в следующей последовательности действий [4]:

- на первом этапе проводят стратегический анализ внешней и внутренней среды предприятия;

- на втором этапе разрабатывается цель, где указывается стремление руководства предприятия к будущим результатам и миссия предприятия, включающая ценности организации;

- на третьем этапе происходит выбор конкретной стратегии развития сельхозпредприятия (прогнозирование производства продукции и потребности в ресурсах, урожайность культур, продуктивность животных, денежная выручка, которые будут корректироваться на следующем этапе с учетом сложившихся условий и возможностей);

- на четвертом этапе происходит реализация стратегии. Учитывая возможные изменения в объеме необходимых ресурсов и объемах производства продукции, корректируются составленные ранее прогнозы производства и потребности в ресурсах.

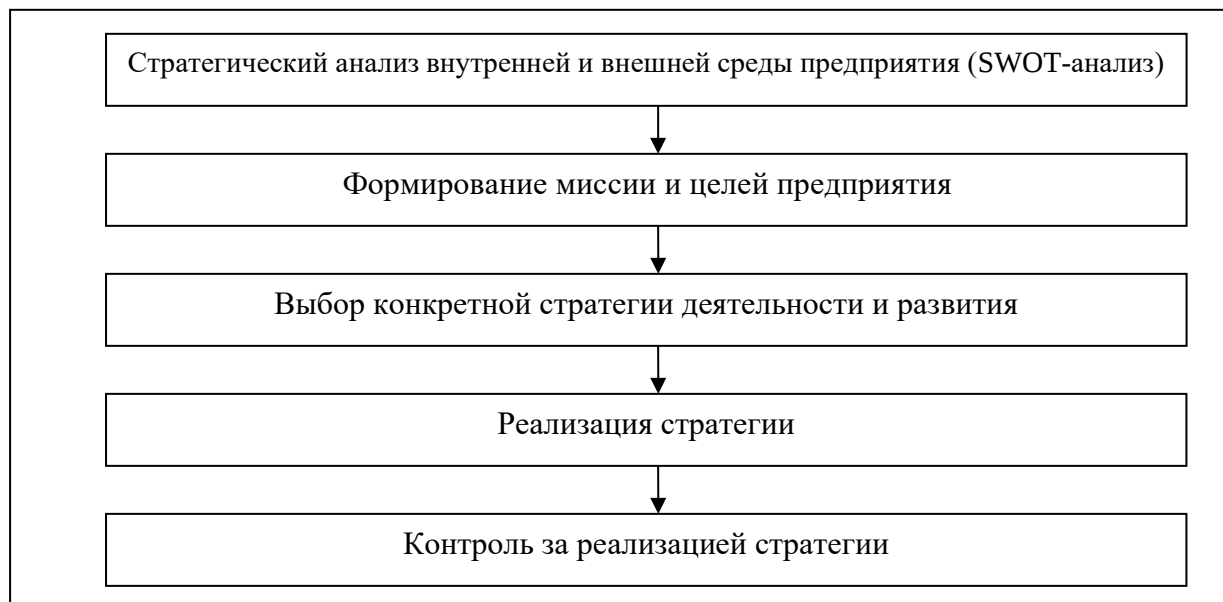

Рисунок 1. Последовательность действий разработки стратегии на предприятии

- на пятом этапе проводится контроль за реализацией стратегии, оцениваются результаты деятельности и эффективности управления, сравниваются фактические результаты с плановыми (рисунок 1).

В процессе построения собственного бизнеса и для формирования стратегии, организации могут использовать различные методики, в том числе и матрицу Ансоффа. Она включает в себя формирование нескольких стратегий: стратегию проникновения на рынок, стратегию развития рынка, стратегию развития товара, стратегию диверсификации.

В качестве примера рассмотрим внедрение стратегии диверсификации на конкретном предприятии.

В современных условиях макроэкономической нестабильности довольно рискованно вести бизнес, направленный на какой-то узкий сегмент рынка. Сельскохозяйственные предприятия в условиях обострившейся конкуренции стремятся к оптимизации товарного ассортимента, т.е. они нацеливают свою производственную и маркетинговую деятельность, прежде всего на потребности рынка.

Если же предприятие стремится к увеличению прибыли в краткосрочном периоде, то, оно сокращает свой ассортимент до отдельных видов сельхозпродукции. Это в основном касается небольших личных подсобных хозяйств Саратовской области [9].

Однако если сельскохозяйственная организация стремится к увеличению доли на рынке и получению стабильной прибыли в долгосрочной перспективе, им необходимо диверсифицировать свою деятельность, в том числе за счет расширения ассортимента

продукции за счет увеличения товарных групп, относящихся к одной отрасли (например, к имеющимся группам зерновых).

Как видно из данных в Саратовской области перспективным направлением развития растениеводства, кроме производства традиционного зерна и подсолнечника, может стать возделывание нетрадиционных культур, включая нута и рыжика, как наиболее высококорентабельных и востребованных культур (рисунок 2) [2].

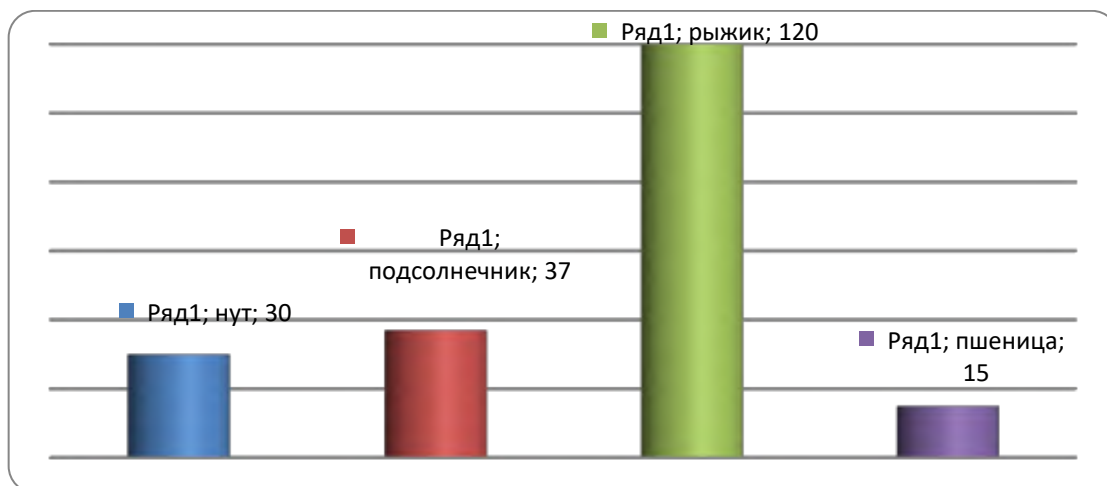

Рисунок 2. Среднее значение рентабельности сельскохозяйственных культур по Саратовской области в 2018 г.

Так, нут превосходит многие виды зерновых бобовых культур, в том числе горох и чечевицу, своей высокой питательностью и хорошими вкусовыми качествами.

Эта культура продовольственная, однако, ее довольно широко используют для кормовых целей, а также в качестве сырья для консервной и пищевой промышленности.

Таблица 1.

Структура посевных площадей в ЗАО «СОТ»

Культуры	Годы			
	2018 (факт)		проект	
	га	%	га	%
Зерновые и зернобобовые	3600	81	3600	78,3
Однолетние травы	300	7	300	5,5
Силосные культуры	500	12	500	10,8
Нут	-	-	200	4,3
Всего посевов	4400	100	4600	100

Анализ таблицы показывает, что площадь основных посевов остается прежней, а площадь посева нута увеличивается за счет использования незадействованных ранее земель.

Норма высева нута составляет в среднем 1,8 ц/га, соответственно, требуемый объем семян – 1256,4 ц.

В таблице 2 приведены результаты производственной и сбытовой деятельности сельхозпредприятия до и после внедрения стратегии диверсификации.

При принятии решения о возделывании нута в ЗАО «СОТ» Энгельсского района Саратовской области необходимо оценить возможную эффективность его реализации. В среднем за 2018 г. цена приобретения перерабатывающими предприятиями нута за 1 т составила 15000-18000 руб. Себестоимость производства 1 т зерна нута в 2,3 раза дешевле сои за счет стабильных урожаев.

Необходимо отметить, что в мире большое количество стран, в которых блюда из нута являются национальной едой. К таким странам можно отнести Турцию, Пакистан, Азербайджан, Армению, Афганистан, Иран, Кувейт, страны юго-восточной Азии [5, 6, 10]. В 2017 году сельхозпредприятиями области было отгружено на экспорт порядка 20 тыс. тонн нута.

Кроме того, производство нута не требует расширения материально-технической базы сельхозпредприятия. При возделывании нута можно использовать те же сельскохозяйственные машины, что и для производства зерновых. Данный факт повышает возможность посева данной культуры в ЗАО «СОТ» с учетом особенностей природно-климатических условий.

Таблица 2.

Результаты производственной и сбытовой деятельности ЗАО «СОТ» до и после внедрения стратегии диверсификации

Показатели	2018 (факт)	проект	отклонение
Площадь посевов всего, га	4400	4600	+200
В т.ч. площадь посевов зерновых, га	3600	3600	0
В т.ч. площадь посевов нута, га	-	200	+200
Урожайность нута, ц/га	-	10	10
Валовой сбор зерновых и зернобобовых, ц	44000	46000	+2000
- В том числе, Валовой сбор нута, ц	-	2000	+2000
Себестоимость продукции растениеводства тыс. руб.	26714	33074	+6360
Выручка, тыс. руб.	27940	36405	+8465
Прибыль тыс. руб.	1226	3331	+2105
Уровень рентабельности, %	4,6	10,0	+5,4 п.п.

Анализ таблицы 2 показывает, что, после внедрения на предприятии стратегии диверсификации, можно ожидать увеличение размера выручки по предприятию в целом почти на 8465 тыс. руб., что, в конечном счете, приведет к получению прибыли в сумме 3331 тыс. руб., и позволит довести уровень рентабельности до 10%.

Значимость применения стратегии диверсификации ассортимента сельскохозяйственных культур объясняется не только возможностью для предприятия увеличения прибыли, но и в случае влияния неблагоприятных факторов, снижением вероятности получения убытков. К таким факторам можно отнести неблагоприятные погодные условия, которые ведут к снижению урожайности; высокая урожайность отдельной культуры по всему региону, что резко снижает цену реализации; снижение спроса на отдельные культуры. Таким образом, стратегия диверсификации помогает сельскохозяйственной организации быть более гибкой, способной адаптироваться к постоянно изменяющимся макроэкономическим условиям.

Список литературы:

1. Глебов И.П., Пшенцова А.И., Минеева Л.Н., Черненко Е.В., Горбачева А.С., Родионова И.А. Проведение научных исследований по разработке системы мер повышения эффективности сельскохозяйственных потребительских снабженческо-сбытовых и перерабатывающих кооперативов в разрезе микрорайонов Саратовской области.

Отчет о НИР №14 от 14.08.2019 (Министерство сельского хозяйства Саратовской области)

2. Горбунов С.И., Пшенцова А.И. Приоритетные направления государственного регулирования деятельности корпоративных структур в АПК России. В сборнике: Аграрная наука в XXI веке: проблемы и перспективы сборник статей Всероссийской научно-практической конференции. 2017. С. 81-84.

3. Коротеев М.Ю., Пшенцова А.И. Повышение эффективности деятельности сельхозпредприятий на основе интеграционных отношений // Агропродовольственная экономика. 2015. № 8. С. 66-71

4. Пшенцова А.И. Стратегия развития сельскохозяйственных организаций // Бизнес и стратегии. 2017. №4 (09). С. 62-68.

5. Пшенцова А.И. Перспективы и проблемы сотрудничества России и Индии // Аграрная наука в XXI веке: проблемы и перспективы. Сборник статей IX Всероссийской научно-практической конференции. Под редакцией И.Л. Воротникова, Саратов, 2015. С. 130-132.

6. Пшенцова А.И. Импортзамещение как стимул повышения конкурентоспособности подсолнечного масла // Агропродовольственная экономика. - 2015. - № 4 [Электронный ресурс]. URL: <http://apej.ru/article/11-09>

7. Пшенцова А.И. Актуальные вопросы продовольственной безопасности // В сборнике: Проблемы и перспективы инновационного развития мирового сельского хозяйства. Сборник статей VI Международной научно-практической конференции ФГБОУ ВО Саратовский государственный аграрный университет; Под редакцией И.Ф. Сухановой. 2016. С. 222-225

8. Пшенцова А.И. Продовольственная безопасность: сущность, проблемы, решения // В сборнике: Аграрная наука в XXI веке: проблемы и перспективы. Сборник статей X Всероссийской научно-практической конференции ФГБОУ ВО Саратовский государственный аграрный университет; Под редакцией И.Л. Воротникова. 2016. С. 391-395

9. Рызванов Р.А., Пшенцова А.И. Перспективы развития малых форм хозяйствования в аграрном секторе Саратовской области // Вестник Саратовского госагроуниверситета им. Н.И. Вавилова. – 2008. – № 4. – С. 90–93.

10. Суханова И.Ф., Ибраева Д.Н., Пшенцова А.И. Адаптация сельхозтоваропроизводителей к условиям функционирования в рамках ВТО. Саратов, 2013.

11. Юркова М.С., Пшенцова А.И. Интегрированные формирования как фактор повышения эффективности развития рыночных форм хозяйствования // Вестник Саратовского госагроуниверситета им. Н.И. Вавилова. 2010. №6. С.75-78

12. Юркова М.С., Пшенцова А.И. Государственная поддержка сельскохозяйственных отраслей как основа высокой конкурентоспособности производства в преддверии вступления в ВТО // Никоновские чтения. 2011. № 16. С. 161-163.

ОӘЖ 631.15

САРАТОВ БЛЫСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КӘСПОРЫНДАРЫНЫҢ ДАМУ СТРАТЕГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Пшенцова А.И.

Н.И.Вавилов атындағы Саратов мемлекеттік аграрлық университеті, Саратов қ.РФ

Аннотация: Қазіргі жағдайда ауыл шаруашылығы ұйымдары өзінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету немесе арттыру қажеттілігін бастан кешіруде. Осы мақсатта АӨК кәсіпорындары әртүрлі стратегияларды пайдаланады. Әрбір бәсекелестік стратегия белгілі бір сипатқа ие және АӨК кәсіпорнына әсер етеді. Бұл бәсекелестік стратегияны таңдау процесін ерекше жауапты сәт етеді. Ұсынылған мақалада кәсіпорынды дамытудағы әртараптандыру стратегиясының рөлі экономиканың құрамдас бөлігі ретінде көрсетілген.

Кілтті сөздер: стратегия, бәсекеге қабілеттілігі, ауылшаруашылық кәсіпорны.

УДК 330.341

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АО «НАТР» КАК РЕАЛИЗАТОРА ИННОВАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Михайлов А. М.

Самарский государственный экономический университет, г. Самара

Аннотация: Одним из значимых центров в Республике Казахстан по развитию инновационной политики является АО «Национальное агентство по технологическому развитию». В статье рассматриваются основные моменты в деятельности АО «НАТР».

Ключевые слова: АО "Национальное агентство по технологическому развитию", проект, грант, инвестиционный проект, инвестиционно-инновационная деятельность.

АО «Национальное агентство по технологическому развитию» согласно положений инвестиционной политики осуществляет финансирование в казахстанские компании на самой ранней стадии инвестирования, таким образом, увеличивая ценность вложений.

Как отмечают в Агентстве, финансирование предоставляется предприятиям, создающим новые инновационные ниши на рынке Казахстана, не имеющих возможности получить кредит в связи с отсутствием истории доходности.

АО "Национальное агентство по технологическому развитию" создано для содействия в обеспечении координации процессов инновационного развития и предоставления мер государственной поддержки.

АО «Национальное агентство по технологическому развитию» (АО «НАТР») создано постановлением правительства Республики Казахстан от 21 июля 2011 года №836 «о некоторых вопросах акционерного общества «Национальный инновационный фонд» (правопреемник АО «Национальный инновационный фонд», создан постановлением правительства республики Казахстан от 30 мая 2003 года №502).

В настоящее время, в рамках проводимой АО «НАТР» политики по эффективному управлению текущим портфелем инвестиций, Агентством осуществлен успешный выход из ряда проектов, таких как производство керамзитовых блоков и кирпичей по немецкой технологии, мини завод вакуумно-волновой конверсии органических соединений на циклические и нециклические химические продукты и моторные топлива, завод по производству минераловатных плит и матов из базальтовых пород, а также трансферт передового оборудования и программного обеспечения для производства высококачественной компьютерной графики и визуальных эффектов.

Несмотря на то, что вложения Агентства это высокорисковый капитал, при котором инвестор не защищен от возможных потерь своих инвестиций, по ряду

проектов, таких как ТОО «ЖАН-АМИ И К» (конверсия органических соединений на химические продукты и моторные топлива) и ТОО «Строитель» (кирпичи по немецкой технологии) уже поэтапно осуществляется возврат вложенных в них инвестиций.

Так проектная мощность проекта «Минизавода вакуумно-волновой конверсии органических соединений на циклические и нециклические химические продукты и моторные топлива», реализуемого ТОО «Жан-Ами и К», составляет 40 000 тонн моторного и котельного топлива в год. Проектом планируется создание экологически чистого безотходного производства следующих групп продукции: Моторные топлива (МТ – автомобильный бензин, дизельное топливо) стандарта не ниже ЕВРО-4; Топливо гидрогенизированное энергетическое (ТГЭ) различных марок для тяжелых транспортных машин, агрегатов, энергетических установок и котлов, хозяйственного и бытового применения.

Доля Агентства в ТОО «ЖАН-АМИ и К» составляет 49%, с размером вклада 128,80 млн. тенге.

В настоящее время Агентством заключен договор купли продажи доли Агентства в пользу Партнера по проекту, со сроком оплаты до конца 2017 года. По состоянию на 30 июня 2016 года произведены платежи по трем траншам в совокупном размере 25 000 000 тенге.

Осуществление данного проекта в пределах Актыбинской области целесообразно в силу близости крупных НПЗ соседних регионов России, постоянно имеющих в наличии большие объёмы промышленного бензина, используемого в качестве сырья, кроме того Актыбинская область характеризуется достаточной обеспеченностью нефтью, что будет использовано для последующей реализации проекта и увеличения производственной мощности предприятия.

Проект “Организация производства керамзитовых блоков и кирпичей по немецкой технологии», реализуемого ТОО «Строитель» имеет высокую экономическую эффективность. Кроме того, он обеспечивает повышение числа рабочих мест в регионе, чем несет огромную социальную значимость. В 2015 году было реализовано 10 789 тысяч штук керамзитовых кирпичей.

Вклад Агентства в уставный капитал составил 166 600 млн. тенге, которые были направлены на приобретение оборудования.

В настоящее время совершена сделка по отчуждению доли участия Агентства в уставном капитале ТОО в размере 49% Партнеру по проекту. По состоянию на 20 июля 2016 года произведены платежи по трем траншам на общую сумму 21 600 000 тенге.

Так инвестиционный проект “Трансферт передового оборудования и программного обеспечения для производства высококачественной компьютерной графики и визуальных эффектов”, оператором которого выступило ТОО «Kazakhstan Computer Graphics», был профинансирован Агентством в 2012 году. В рамках реализации проекта было закуплено техническое оборудование, которое включает в себя сетевое оборудование, хранилище данных Raid Massive, оптические камеры T-40S от Vicon для комплекса Vicon Motion Capture и многое другое.

Доля Агентства в ТОО «Kazakhstan Computer Graphics» составляет 9,15% при взносе в размере 31,080 млн. тг.

14 июня 2016 года был заключен договор купли-продажи доли Агентства в пользу Товарищества. Стоимость доли составила 40 901 392,06 тенге. Принимая во внимание финансовую ситуацию в стране и в мире, Агентство предоставило льготные условия по выкупу, выразившиеся в рассрочке по оплате стоимости, такое решение было принято в целях поддержания развития проекта и сохранения рабочих мест.

Также один из проектов “Организация производства минераловатных плит из базальта на итальянском оборудовании производительностью 34 000 тонн в год”, оператором которого выступило ТОО «POLITERM», реализуется в городе Макинск Буландынского района Акмолинской области.

Доля Агентства в ТОО «POLITERM» составляла 49%, с размером вклада 1 113,1 млн. тенге. [1]

Проведем анализ инвестиционно-инновационной деятельности АО «НАТР». В отчетном периоде от инноваторов в АО «НАТР» поступило 462 заявки из которых 51 получили инновационные гранты на общую сумму 1 623 млн. тенге (см. таблицу 1). [2]

Таблица 1

Заявленные и поддержанные проекты по видам грантов

Наименование грантов	Заявлено	Поддержано	Сумма, млн. тенге
Коммерциализация технологий	303	31	231,6
Поддержка деятельности по производству высокотехнологичной продукции на начальном этапе развития	24	4	116,8
Привлечение консалтинговых, проектных и инжиниринговых организаций	16	4	31,5
Внедрение управленческих и производственных технологий	10	1	10,2
Приобретение технологий	50	7	1215,2
Проведение промышленных исследований	41	-	-
Патентование в зарубежных странах и (или) региональных патентных организациях	4	-	-
Повышение квалификации инженерно-технического персонала за рубежом	2	1	1,1
Привлечение высококвалифицированных иностранных специалистов	12	3	16,9
Всего	462	51	1 623,5

Сопоставим заявленные проекты за 2014 год. От инноваторов в Агентство поступило 280 заявок, из которых 38 получили инновационные гранты на общую сумму 641,117 млн. тенге (Таблица 2). [3]

Таблица 2

Заявленные и поддержанные проекты по видам грантов

Наименование грантов	Заявлено	Поддержано
Коммерциализация технологий	180	29
Поддержка деятельности по производству высокотехнологичной продукции на начальном этапе развития	28	2
Привлечение консалтинговых, проектных и инжиниринговых организаций	16	2
Внедрение управленческих и производственных технологий	9	1
Приобретение технологий	19	2
Проведение промышленных исследований	5	-
Патентование в зарубежных странах и (или) региональных патентных организациях	11	-
Повышение квалификации инженерно-технического персонала за рубежом	5	-
Привлечение высококвалифицированных иностранных специалистов	7	2
Всего	280	38

В 2014 году 1 проект уже завершил стадию реализации в рамках полученных грантов.

За 2015 год было подано заявок на 182 больше по сравнению с 2014 годом. Сумма полученных грантов возросла за год на 981,883 млн. тг.

В 2016 году усилия АО «НАТР» будут направлены на проработку новых, стратегических инициатив, касающихся оптимизации инструментов поддержки, развития необходимой инфраструктуры, налаживания связи между промышленностью и наукой.

Так, согласно Стратегии развития, деятельность АО «НАТР» будет фокусироваться на следующих стратегических направлениях:

- Развитие системы коммерциализации технологий;
- Трансферт передовых технологий;
- Развитие системы распространения знаний (компетенций);

В рамках внедрения эффективных инструментов по поддержке коммерциализации проектов и трансферта технологий планируется предоставление реакционных и проактивных инструментов, а также венчурного финансирования.

Реакционная поддержка направлена на реагирование и поддержку любых инициатив со стороны инноваторов и предприятий. Это предполагает, что любой инноватор или предприятие могут получить поддержку для своих идей. АО «НАТР» готово рассмотреть инициативы по созданию инновационного бизнеса и оказать поддержку в рамках своей деятельности.

Одним из инструментов реакционной поддержки является содействие созданию новых инновационных компаний путем осуществления поддержки в коммерциализации результатов научно технической деятельности. Для этого будет предоставляться инновационный грант на коммерциализацию, который позволит инноваторам реализовать свои проекты от стадии научной разработки до производства продукции.

Список литературы:

1. <http://www.nif.kz> – АО «НАТР».
2. Годовой отчет АО «Национальное агентство по технологическому развитию» за 2015 год. – Астана, 2016. – 66 с.
3. Годовой отчет АО «Национальное агентство по технологическому развитию» за 2014 год. – Астана, 2015. – 54 с.

ОӘЖ 330.341

ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫН ІСКЕ АСЫРУШЫ РЕТІНДЕ "ТДҰА" АҚ ҚЫЗМЕТІ

Михайлов А.М.

Самара мемлекеттік экономикалық университеті, Самара қаласы

Аннотация: инновациялық саясатты дамыту бойынша Қазақстан Республикасындағы маңызды орталықтардың бірі "Технологиялық даму жөніндегі ұлттық агенттік" АҚ болып табылады. Мақалада "ТДҰА" АҚ қызметінің негізгі тұстары қарастырылады.

Кілтті сөздер: "Технологиялық даму жөніндегі ұлттық агенттік" АҚ, жоба, грант, инвестициялық прекурсор, инвестициялық-инновациялық қызмет.

Мазмұны - Содержание

Педагогика

1.	Умбетова Г.М. Жасөспірімдердің стреске төзімділігін қалыптастырудың психологиялық негіздері	4
2.	Халикова Б.Т. Сөйлеу тілінде мүкістігі бар мектепке дейінгі балалармен жүргізілетін түзету дамыту жаттығуларының психологиялық ерекшеліктері	7
3.	Жумасейтова А.Е. Мектепке дейінгі жастағы балалардың танымдық үрдісін дамытуда ұлттық ойындарды заманауи үлгіде қолданудың жолдары	11
4.	Муханбетжанова А.М., Иргалиев А.С. Исследование методологических и методических аспектов реализации деятельностного подхода в профессиональной подготовке педагогов-психологов в вузе	15
5.	Сапашева К.Х., Қабди Ж.С. Тәрбие процесі – жасөспірімдерді әлеуметтендіру құралы ретінде	27
6.	Гайнуллина Р.Б. Білім берудің жаңартылған мазмұны бойынша оқушыларды оқу процесіне бейімдеу жағдайлары	34

Тарих-История

7.	Курманалин С.Б. Әлихан Бөкейханов қазақ ұлт-азаттық қозғалысының көшбасшысы	40
8.	Бижанова А.Е. Современное состояние музейного дела в Казахстане	44
9.	Абдрахманова Р.Л. Взаимоотношения Казахстана и Российской империи в вопросах развития народного образования во второй половине XIX – начале XX в.	49
10.	Петрич Л.В. Ликвидация неграмотности среди казахов Оренбуржья в 1920-1925 гг.	53
11.	Сайлаубай Е.Е. Батырлық заман тарихынан	55
12.	Балыкова А.М. Қазақстан халқының этнодемографиялық даму кезеңдері	60
13.	Турсун Х. Сұлтанбек Қожанов қызметіндегі алаштық идея	65

Филология

14.	Салыкова В.В. Функционально-семантическая характеристика молочной терминологии (на материале тюрко-монгольских языков)	71
15.	Бисималиева М.К. Требования к уровню сформированности навыка чтения на уровне А2	76
16.	Мусаев А.М. Әбіш Кекілбаев - әдебиет сыншысы	79
17.	Раманова А.А. Құс атауларына байланысты наным-сенімдердің тілдік сипаты	82
18.	Даминова Л.К. Проблема развития речи младшего школьного возраста на лексическом уровне	86
19.	Абдульманов А.А. Орал қаласы көше атауларының лингвотанымдық ерекшеліктері	94

20.	Кайыров А.Б. Ы.Е.Мамановтың грамматикалық мұрасы	98
21.	Мушаев В.Н. Лингвокультурологические аспекты животноводческой терминологии (на материале монгольских и тюркских языков)	102

Экономика

22.	Габдуалиева Р.С. Тұрғын үй-құрылыс секторы – Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ететін маңызды басымдылық	105
23.	Есеналиев Б.С. Эффективность инвестиции в человеческий капитал	110
24.	Богдашкина И.В. Развитие и поддержка малого бизнеса в Республике Казахстан	113
25.	Жумаев Ж.Ж. Эффективность использования ресурсного потенциала - как источник интенсивного развития экономики	118
26.	Толебаева Б.Т., Хеммон Р. Занятость населения: состояние и перспективы	121
27.	Махмудов А.Д. Проблемы регионального развития Казахстана	127
28.	Пшенцова А.И. Формирование стратегии развития сельскохозяйственных предприятий Саратовской области	130
29.	Михайлов А. М. Деятельность АО «НАТР» как реализатора инновационной политики экономики страны	135

Правила для авторов по оформлению статьи для публикации в научном журнале «Вестник ЗКИТУ»

Научный журнал «Вестник ЗКИТУ» является периодическим изданием Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Журнал выходит ежеквартально, статьи публикуются на казахском, русском и английском языках. Основная тематическая направленность журнала – публикация научных, научно-методических и производственных статей. В журнале публикуются результаты научных исследований по основным приоритетным направлениям науки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан – № 16782-Ж. от 07. 12. 2017 г. (г.Астана), Комитетом государственного контроля в области связи, информатизации и средств массовой информации.

Статья должна содержать оригинальный материал, отражающий результаты исследований автора (ов).

При подготовке статей в журнал необходимо руководствоваться следующими правилами:

1. Статья должна быть оформлена в строгом соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов». **Объем – не более 5 полных страниц формата А4, шрифт – размер 12 кегль, обычный, Times New Roman, межстрочный интервал – 1,0. Поля страницы: сверху и снизу по 2 см, справа 2,5, слева 2,5 см.** Слева – УДК; по центру название статьи ЗАГЛАВНЫМИ буквами жирным шрифтом; ниже через пробел фамилия, и.о. автора (ов), строчными буквами; ниже через пробел полное название учреждения, в котором выполнена работа, город; аннотация – на языке текста публикуемого материала; ключевые слова. Ниже через пробел – текст статьи. Список литературы приводится в конце текста, по мере упоминания в тексте и оформляется в соответствии с требованиями ГОСТ.. В конце статьи должно быть резюме и ключевые слова (к статье на казахском языке – на русском, к статье на русском языке - на казахском). **Последняя страница должна быть заполнена полностью.**

2. Статья, в обязательном порядке, подписывается всеми авторами (не более четырех авторов). В одном номере журнала допускается публикация не более 2 статей одного автора.

3. На отдельном листе следует привести сведения об авторах (организация, должность, адрес, контактный телефон).

Статьи, отправленные позже указанного срока и несоответствующие требованиям, не принимаются. Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право выбора и опубликования научной статьи.

Рукописи и электронные варианты следует направлять по адресу:

090000, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.

Научный журнал Вестник ЗКИТУ

Телефон 50-99-90. E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**
Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**
Scientific journal

*Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных
авторами оригиналов*

Подписано к печати 15.06.2020 г.

Объем 9 п.л.

Тираж 100 экз., Заказ №14

Отпечатано и сверстано на педагогическом факультете ЗКИТУ
Тел.: +7 7112 50 09 43, e-mail: wketu@mail.ru

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
090006, Орал қаласы, Нұрсұлтан Назарбаев даңғ., 194

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
090006, г.Уральск, пр. Нурсултана Назарбаева, 194